શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ ગ્રંથમાલા, મણિ ૮૧ મો

આચાર્યચક્રચૂડામણિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીકૃત

તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ

નું

શાસ્ત્રાર્થ (ગીતાર્થ) પ્રકરણ

સ્વકૃત પ્રકાશ અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની
આવરણભંગ–ટીકાનો સાર

: અનુવાદક :
ગો. વા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ
શ્રીવલ્લભચરિત્ર, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત આદિના કર્તા

શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ : વડોદરા

૩૧૪=૫૦

શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ ગ્રંથમાલા, મણિ ૮૧ મો

આચાર્યચક્રચૂડામણિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીકૃત

તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ

નું

શાસ્ત્રાર્થ (ગીતાર્થ) પ્રકરણ

સ્વકૃત પ્રકાશ અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની

આવરણભંગ-ટીકાનો સાર

: અનુવાદક :

ગો. વા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ

શ્રીવલ્લભચરિત્ર, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત આદિના કર્તા

શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ : વડોદરા

પ્રકાશક
ચિમનલાલ ન. કાટવાળા, બી. એ.
મંત્રી, શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ,
દેસાઈ શેરી, ઘડિયાળી પોળ,
વડોદરા

૨ જી આવૃત્તિ : પુનર્મુદ્રણ
પ્રત ૫૦૦

વિ. સં. ૨૦૨…
ઈ. સ. ૧૯૬…

કિંમત રૂા. ૪-૫૦

મુદ્રક :
કાંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ પટેલ
મંગળ મુદ્રણાલય,
રતનપોળ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગો. વા. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખનું નામ ગુજરાતમાં એમના શુદ્ધાદ્વૈત અને પુષ્ટિમાર્ગને લગતા બહુમૂલ્ય ગ્રંથોના પ્રકાશનને લઈ જાણીતું છે. "શ્રીવલ્લભચરિત્ર" "શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત" અને "માલા-પ્રસંગ" લખી એમણે સંપ્રદાયની ભારે સેવા કરી છે. શ્રીમહાપ્રભુજીનું ટૂંકું જીવનચરિત્ર અને સિદ્ધાંત-સંગ્રહની અંગ્રેજી પુસ્તિકા અને એ જ ગુજરાતીમાં પુસ્તિકારૂપે પણ જાણીતી છે. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજીના 'તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ'ના શાસ્ત્રાર્થ કિંવા ગીતાર્થ પ્રકરણનો એ ઉપરની શ્રીમહાપ્રભુજીની "પ્રકાશ" નામક સ્વોપજ્ઞટીકા અને એના ઉપરની દશદિગંતવિજયી ગોસ્વામિવર્ય શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ લેખવાળાની સમર્થ "આવરણભંગ" ટીકાને બરોબર પચાવી અનુવાદ ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાનો એમણે આજથી પૂરાં ચોપન વર્ષ ઉપર પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કરેલો. આ અનુવાદ સિદ્ધ કરવામાં એ સમયે નડિયાદમાં રહેતા સંપ્રદાયના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાન ગ્રંથકાર અને ભાષાંતરકાર ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મોહનલાલ કાશીરામ જાનીની કલમનો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. ગો. વા. શ્રી. પારેખે એમની પ્રસ્તાવનામાં એમના વિશે ઉપકારસ્મરણ કરીને એનો આછો પણ ખ્યાલ આપ્યો જ છે.

આ ગ્રંથ શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત અને ભક્તિમાર્ગના મૂલભૂત સિદ્ધાંતોને સમગ્ર રીતે સ્પષ્ટ કરનારો છે. એનાં "શાસ્ત્રાર્થ" "સર્વનિર્ણય" અને "ભાગવતાર્થ" એ ત્રણ પ્રકરણોમાંનું પહેલું "શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ" શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરે છે. "ગીતા"નો મર્મ આમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ વ્યક્ત કરી આપ્યો છે. એ જ અર્થ નિખિલ વેદવાક્ય, રામાયણ, મહાભારત, નારદપંચરાત્ર વગેરે ગ્રંથોથી વ્યક્ત થાય છે અને ગીતા એ જ અર્થને વ્યક્ત કરે છે, એમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પહેલા પ્રકરણને અંતે સ્પષ્ટ કર્યું જ છે.

આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે. "નારાયણદાસ અને જેઠાનંદ આસનમલ ટ્રસ્ટ" તરફથી સકલ સં. સાહિત્ય, અંગ્રેજી વિવરણ અને ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંનો ગુજરાતી અનુવાદ ગો. વા. પારેખના આ ગ્રંથમાંથી જ મૂલકારિકા અને 'પ્રકાશ'ના અનુવાદ પૂરતો અહીંતહીં થોડા સુધારા સાથેનો લેવામાં આવ્યો છે; 'આવરણભંગ'નો સાર એમાં નથી લેવામાં આવ્યો. આ પુસ્તક સમગ્ર રીતે પ્રસિદ્ધ થાય એવી અમારી ભાવના હતી અને તેથી "અનુગ્રહ"માં તેમજ છૂટો પુસ્તકાકારે પણ આ અનુવાદ અમે પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

એક જ ટ્રસ્ટના વ્યાજમાંથી આવડો ગ્રંથ છાપી શકાય એમ ન હોવાથી નીચેનાં ટ્રસ્ટોના એકઠા થયેલા વ્યાજમાંથી આ ભેટગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે :

શ્રી. ચુનીલાલ લાલજી ગાંધી ટ્રસ્ટ ફંડ	રૂ. ૯૯-૦૦
શ્રી. ગિરધરલાલ ઉત્તમરામ ફંડ	રૂ. ૨૨૯-૬૫
શ્રી. ગિરધરલાલ હરિલાલ ટ્રસ્ટ ફંડ	રૂ. ૪૭૯-૬૫
શ્રી. રતિલાલ મનસુખલાલ ટ્રસ્ટ ફંડ	રૂ. ૨૨૧-૦૦
	રૂ. ૧૦૨૯-૩૦

મહત્ત્વના અપ્રસિદ્ધ, તેમજ પ્રસિદ્ધ પણ અપ્રાપ્ય મૂળ ગુજરાતી યા અનુવાદના રૂપમાં મળતા ગ્રંથોનાં પ્રકાશન થાય એ અમારી ભાવના છે. **શુદ્ધાદ્વૈત સંસદ ગ્રંથમાળાનો** આમ આ ૮૧ મો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

લિ૰ વૈષ્ણવચરણરજોભિલાષી

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

મંત્રીનાં ભગવત્સ્મરણ

અમદાવાદ-૬

તા. ૧૫-૧-'૬૪

અનુક્રમણિકા

વિષય	શ્લોક	પૃષ્ઠ
મંગલપૂર્વક અનુબંધચતુષ્ટય-નિરૂપણ	૧-૫	૧-૭
પરિભાષાપૂર્વક પ્રમાણાદિચતુષ્ટય-નિરૂપણ	૬-૧૪	૭-૧૭
મોહક શાસ્ત્રોની અસાધકતાના નિરૂપણપૂર્વક પોતાના ઉદ્યમનું સમર્થન	૧૫-૨૨	૧૭-૨૩
જડસ્વરૂપપ્રતિપાદન	૨૩	૨૩-૨૬
અવિદ્યાનું સ્વરૂપ	૨૪	૨૬-૨૭
બ્રહ્મ વ્યાપક છતાં સાકાર અને ચેતન અને જડની વિસ્ફુલિંગ જેવી સૃષ્ટિ	૨૫-૨૯	૨૭-૩૦
જડ જીવ અને અંતરાત્મા	૩૦	૩૦-૩૧
વિદ્યા અને અવિદ્યા માયાવિનિર્મિત હોવા છતાં ભગવાનની શક્તિ અને પંચપર્વા અવિદ્યા અને જીવન્મુક્તિનું સ્વરૂપ	૨૧-૩૪	૩૧-૩૪
બ્રહ્મભાવથી લય	૩૫	૩૫
બ્રહ્મભાવ થવાનો પ્રકાર અને નાનાવિધ સૃષ્ટિપ્રકાર	૩૬-૩૭	૩૫-૩૭
માયાસૃષ્ટિ, વિયદ્ વગેરે સૃષ્ટિપ્રકાર, અને ભગવદ્ભજનની સિદ્ધિ માટે **તત્ત્વમસિ** વગેરે વાક્યો	૩૮-૪૨	૩૭-૩૯
ભક્તિનું લક્ષણ	૪૨	૩૯-૪૧
ભગવત્સ્વરૂપપ્રતિપાદન અને શ્રુતિઓનો સમન્વય	૪૩-૪૪	૪૧-૪૩
પંચપર્વા વિદ્યા	૪૫-૪૬	૪૩-૪૪
ભક્તિનું સામાન્ય સ્વરૂપે નિરૂપણ	૪૭-૪૯	૪૪-૪૬
બ્રહ્માનંદમાં પ્રવિષ્ટને ફલ	૫૦-૫૨	૪૬-૪૭
જીવસ્વરૂપ	૫૩	૪૭-૫૧
જીવની વ્યાપકતા કેવી રીતે ?	૫૪	૫૧-૫૨
પ્રકાશક ચૈતન્ય	૫૫	૫૨-૫૩
આભાસપ્રતિબિંબવાદનું ખંડન	૫૬-૫૮	૫૩-૬૦
મતાંતરનિરાસ	૫૯-૬૦	૬૦-૬૨
તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોનું સ્વારસ્ય	૬૧-૬૧½	૬૨-૬૫
વિદ્યાની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર અને જીવની સર્વજ્ઞતા કેવી રીતે ?	૬૨-૬૪	૬૫-૬૬
બ્રહ્મસ્વરૂપનિર્ણય	૬૫	૬૬-૬૮
સજાતીય-વિજાતીય-સ્વગત એવા ત્રણ ભેદો વિનાનું બ્રહ્મસ્વરૂપ	૬૬-૬૭	૬૮-૭૧
બ્રહ્મ જ જગતનું સમવાયી કારણ	૬૭-૭૧	૭૧-૭૫
અવતારરૂપે આવિર્ભાવતિરોભાવ	૭૨-૭૪	૭૫-૭૮
વ્યોમવદ્ બ્રહ્મ	૭૫	૭૮-૭૯
વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્યદોષપરિહાર	૭૬-૭૭	૭૯-૮૨
મતાંતર-પરિહાર	૭૮-૯૨	૮૨-૧૦૫
સાંખ્યમત	૯૩-૧૦૦	૧૦૫-૧૧૧
પ્રેમરૂપે ભગવદ્ભજન	૧૦૧-૧૦૩	૧૧૧-૧૧૨
ઉપસંહાર	૧૦૪	૧૧૨

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી

શ્રીહરિની કૃપાથી 'શ્રીવલ્લભચરિત્ર'માં ભક્તિ અને ભક્તિમાર્ગની કાંઈક રૂપરેખાઓ દોરી બતાવવાને અમે શક્તિમાન થયા. એ પછી શ્રીહરિને ભક્તિ કેટલી બધી પ્રિય છે, ભક્તિ એ જ મુખ્ય ધર્મ છે, અને શ્રીમદ્‌ભાગવત એ ભક્તિશાસ્ત્ર છે, એ બતાવવાને અમે 'શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત'નો પહેલો ભાગ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી પ્રગટ કર્યો છે. એ ગ્રંથ પૂરો થાય અને એ યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે એ પહેલાં મન નિર્મળ થવાની જરૂર છે.

* * * * *

ભગવત્‌શાસ્ત્ર સિવાયનાં શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી બુદ્ધિમાં મોહરૂપી કચરો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોહ ભગવત્કૃપાથી નાશ પામે ત્યારે જ ભગવત્‌શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્યારે વિશ્વાસ થાય છે ત્યારે જ તદનુસાર પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને સ્વતંત્ર ભક્તિરૂપ ફલ મળવાનો સંભવ છે.

ભગવાન સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે હમેશ પ્રયત્નયુક્ત છે. અવતારમાં અને અનવતારદશામાં ભગવાન તેના તે જ હોય છે, પણ અવતારદશામાં એ સ્વેચ્છાથી સર્વને અમુક સ્વરૂપવાળા દેખાય છે અને અનવતારદશામાં એ સર્વને દેખાતા નથી. જ્યારે ભગવાને પૂર્ણરૂપથી કૃષ્ણાવતાર ધારણ કર્યો હતો ત્યારે એમણે પોતાના સ્વરૂપથી અનેક પ્રાણીપદાર્થો જે એમના સંબંધમાં આવ્યાં તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. હાલમાં પણ ભગવાન સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાના પ્રયત્નયુક્ત જ છે, પણ અવતારદશાની માફક એ દશ્ય નથી. પ્રાણીને જ્યારે ભગવાનની સાથે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ દ્વારા સંબંધ થાય છે ત્યારે ભગવાન એનો સત્વર ઉદ્ધાર કરે છે. જેમ અવતારદશામાં ભગવાન પોતાના સ્વરૂપથી ઉદ્ધાર કરે છે તેમ અનવતારદશામાં માહાત્મ્યજ્ઞાનયુક્ત ભક્તિથી ઉદ્ધાર કરે છે. એ ભક્તિ કેવા પ્રકારની છે એ ભગવાને વ્યાસરૂપે શ્રીમદ્‌ભાગવત રચીને બતાવ્યું છે, પણ મતાંતરને લીધે શ્રીમદ્‌ભાગવતના અર્થને વિશે થતી અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના દૂર કરવાને તથા શ્રીમદ્‌ભાગવતનો તત્ત્વાર્થ બતાવવાને શ્રીમદાચાર્યજીએ "તત્ત્વાર્થદીપ" નામનો નિબંધગ્રંથ રચ્યો છે. જેમ દીવાની આસપાસ પારદર્શક ચળકતા પદાર્થો રાખવાથી એનો પ્રકાશ વધારે ખીલે છે તેમ તત્ત્વાર્થદીપનું તેજ વધારે દેખાય એને માટે એના ઉપર "પ્રકાશ" નામની ટીકા શ્રીમદાચાર્યજીએ રચી છે. દીપ અને એનો પ્રકાશ હોય એમ છતાં વચમાં આવરણ કે પડદો હોય તો એ પ્રકાશ જોઈ શકાતો નથી, તેમ "તત્ત્વદીપ" અને "પ્રકાશ" નામની ટીકા છતાં મતાંતરથી ઉત્પન્ન થયેલા આવરણને લીધે જેઓની બુદ્ધિ આ તત્ત્વાર્થદીપ જોઈ શકતી ન હોય તેમને માટે મહાકૃપાળુ અને દિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ "આવરણભંગ" નામની ટીકા રચી છે.

એ રીતે તત્ત્વાર્થદીપ પ્રકાશ અને આવરણભંગ એ નામોનો નિર્દેશ કર્યો.

જન્મ ત્રિવૃત્ છે, એટલે એ શુક્લ સાવિત્ર અને યાજ્ઞિક છે. ઉત્તમ કુળમાં જન્મ થવો એને "શુક્લ જન્મ" કહે છે, ઉપનયન સંસ્કારથી માનવામાં આવતા જન્મને "સાવિત્ર જન્મ" કહે છે, અને યજ્ઞની દીક્ષાથી માનવામાં આવતા જન્મને "યાજ્ઞિક જન્મ" કહેવામાં આવે છે. જેમ પ્રાણ જવાથી શરીર બાળી નાખવા યોગ્ય થાય છે તેમ જન્માદિકની પ્રાણભૂત ભક્તિ હોવાથી, ભક્તિના અભાવે જન્મ વિદ્યા વ્રત સર્વજ્ઞતા વગેરેનો દાહ જ ઉચિત છે.

जन्मादीनां प्राणभूता भक्तिः, तदभावे दाह एवोचितः । (સુબોધિની) એટલા જ માટે

શ્રીમદ્ભાગવતમાં બ્રાહ્મણો કહે છે કે **धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् । धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥**

"જે ભગવાનને વિશે વિમુખ છે તેનાં ત્રિવિધ જન્મ, વિદ્યા વ્રત સર્વજ્ઞતા કુળ અને ક્રિયાનૈપુણ્ય એ પ્રત્યેક ધિક્કારવા લાયક છે." (૧૦–૨૦–૩૯)

જે તત્ત્વજ્ઞાનથી જગતમાં જગત્કર્તામાં તેમજ પોતામાં ઉચ્ચ ભાવના થાય તે જ તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તમ છે. જગત સત્ય છે, બ્રહ્મનું કાર્ય છે, અને પ્રાણીઓએ બ્રહ્મરૂપ થવાને સતત યત્ન કરવાની જરૂર છે, એ જ ભાવના ઉત્તમોત્તમ છે. એ જ ભાવના ઉપર નીતિશાસ્ત્રનું અવલંબન હોવું જોઈએ.

આ વિષયના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે તમામ આચાર્યો વેદ ઉપનિષદ બ્રહ્મસૂત્ર ગીતા અને પુરાણ ઉપર આધાર રાખે છે અને પોતપોતાના વિચારોને તે તે ગ્રંથથી પુષ્ટિ આપતા જાય છે. હાલના વખતમાં મુખ્ય ઉપનિષદો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર, ભાગવતાદિ પુરાણોનાં ભાષાંતરો અંગ્રેજી ગુજરાતી કે બંનેમાં થઈ ગયાં છે એ કારણથી દરેક આચાર્યે આધાર રાખેલાં શ્રુત્યાદિવાક્યોનો અર્થ બરોબર અને બીજાં એવાં જ શ્રુત્યાદિવાક્યોને અનુસરતો કર્યો છે કે નહિ અને વિરુદ્ધ ભાસતાં વચનોની એકવાક્યતા કરવામાં પ્રમાણરૂપ મનાતા ગ્રંથોને કોણ વધારે અનુસર્યા છે એ વાતનો નિશ્ચય કરી શકાય એમ છે. આ સ્થળે એટલી સૂચના આપવાની જરૂર છે કે ઘણાંખરાં ભાષાંતર "વિવર્તવાદ"ને અનુસરી કરવામાં આવ્યાં છે, માટે એઓના ઉપર સંપૂર્ણ રીતે આધાર રાખતાં પહેલાં અસલ સંસ્કૃત વાક્યો જોવાની અગત્ય છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કરવાથી દરેક વાદ કે મતની સારાસારતા કે ઉત્કૃષ્ટતાનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય સહેલું થઈ પડશે.

વિદ્વાનોની આ કાર્યમાં પ્રેરણા થાય એને માટે અમે આ સ્થળે જૂજ દૃષ્ટાંતો આપીએ છીએ. જે મતમાં બ્રહ્મને સત્ય અને જગતને મિથ્યા માનવામાં આવે છે તે મત પ્રમાણે બ્રહ્મથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે એ સંબંધીનાં તમામ શ્રુત્યાદિવાક્યો નિરર્થક થઈ જાય છે. એ વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે:— **तदात्मानं स्वयमकुरुत । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । स इमांल्लोकानसृजत्** (શ્રુતિ) ॥ **जन्माद्यस्य यतः** (સૂત્ર) । **अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा** ૦, **मत्तः परतरं नान्यत्** ૦ સ્મૃતિ.

જેઓ નામ અને રૂપને મિથ્યા માને છે તેઓનો મત **आकाशो वै नामरूपनिर्वहिता** ૦ શ્રુતિઓની વિરુદ્ધ જાય છે.

જો બ્રહ્મ પોતે પોતામાંથી જ આ જગત સૃજતું ન હોય તો **आत्मनि विज्ञाते सर्वम् इदं विज्ञातं भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं भवति** ૦ શ્રુતિઓનો અર્થ બેસી શકતો નથી. પાઘડી ધોતિયું અને રૂમાલ એ ત્રણે પદાર્થો જો રૂના બનેલા હોય તો રૂના જ્ઞાનથી એ ત્રણે પદાર્થોનું જ્ઞાન પણ થાય, પણ જો એ રૂના ન થયેલા હોય તો રૂના જ્ઞાનથી એ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું સંભવતું નથી; તેમ જ જો બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત હોય, અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો (જગત)માં બ્રહ્મનો અંશ હોય તો જ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય, પણ સર્વ પદાર્થો મિથ્યા હોય તો બ્રહ્મના જ્ઞાનથી એ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી.

શબ્દપ્રમાણ (વેદાદિવાક્યો) સિવાયનાં પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પાંચ પ્રમાણો જે પદાર્થો પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય કે અનુભવમાં આવી શકે એવા હોય તેઓના સંબંધમાં જ બરોબર રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે,

પણ જે અલૌકિક અને અદૃશ્ય છે તેના સંબંધમાં એ પ્રમાણો ઉપયોગમાં આવી શકે નહિ. ભગવાન અધોક્ષજ છે (**न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैः ।**), અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાણીઓનાં ચક્ષુ એમને જોઈ શકતાં નથી, તેમજ બીજી ઇંદ્રિયો પણ એમને પહોંચી શકતી નથી, માટે પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણો, જે જ્ઞાનેંદ્રિયોના વ્યાપાર ઉપર જ આધાર રાખે છે તે, એમને વિશે પૂર્ણ રીતે લાગુ થઈ શકતાં નથી. એ કારણથી એમના વિશેની માહિતી તો અપૌરુષેય વેદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્વાક્ય ઉપરથી જ મળી શકે છે, તેમજ વાલ્મીકિ વ્યાસ વગેરે માહાત્મા પુરુષોએ સમાધિમાં ભગવાન અને એમની લીલાઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ ગાઈ છે તે ઉપરથી મળી શકે છે. એટલા માટે શ્રીમદાચાર્યજી પ્રમેય(ભગવાન)ને વિશે વેદ ઉપનિષદ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીવ્યાસજીની સમાધિભાષાને જ (શબ્દ) પ્રમાણ માને છે. એ વાત આ ગ્રંથમાં યોગ્ય રીતે સમજાવવામાં આવી છે. ઉપરના પ્રમાણરૂપ ગ્રંથોની એકવાક્યતા કરતાં જે વસ્તુ સિદ્ધ થાય તે જ સત્ય છે એમ શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે. એ પ્રમાણરૂપ ગ્રંથોની એકવાક્યતા કરીને આ ગ્રંથમાં બતાવેલા મતોનું બલાબલ શ્રીમદાચાર્યજીએ રૂડી રીતે બતાવ્યું છે.

શ્રુત્યાદિ અસલ વાક્યોના અર્થનો વિચાર કરવાથી સહેલાઈથી સમજાશે કે એ વાક્યોના સરળ અર્થને અને એઓની સરળ એકવાક્યતાને અનુસરતો જે અર્થ નીકળે છે તે જ અર્થ શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ બતાવ્યો છે. એમણે કોઈ ઠેકાણે તાણી-તૂસીને અર્થ કરેલો નથી તેમજ કોઈ ઠેકાણે ભૂલભરેલા વિચારોનો શ્રુત્યાદિને સ્પર્શ થવા દીધો નથી. એ જ એમનો મહાન વિજય છે.

કેવળ વૈરાગ્યના દૃષ્ટિબિંદુ ઉપરથી લખાયેલા ગ્રંથો સંન્યાસીને અનુકૂળ આવે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમીને અનુકૂળ આવે નહિ, ગૃહસ્થાશ્રમીને તો ગૃહસ્થાશ્રમવાળા દેખાતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગૃહસ્થાશ્રમી અર્જુનને જે બોધ આપ્યો છે તે જ અનુકૂળ આવે. એ બોધ સરળ રીતે સમજાય એટલા માટે તમામ વિરુદ્ધ મતોનું નિરાકરણ કરી "ગીતા" શું કહે છે એ વાત શ્રીમદાચાર્યજીએ આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે. એટલા જ માટે આ ગ્રંથમાં સમાયેલા "શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ"ને શ્રીમદાચાર્યજી "ગીતાર્થ પ્રકરણ" એવું નામ 'પ્રકાશ' નામની ટીકામાં આપે છે.

પોતે સ્વીકારેલા મતનું ગૌરવ સાચવવાને માટે એક વિદ્વાન કહે છે કે—"સ્થૂળબુદ્ધિવાળા માટે આરંભવાદ[1], સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા માટે પરિણામવાદ[2], સૂક્ષ્મતર બુદ્ધિવાળા માટે વિવર્તવાદ[3], અને સૂક્ષ્મતમ બુદ્ધિવાળાને માટે અજાતવાદ[4] છે." પરંતુ વિવર્તવાદ કે અજાતવાદ અધિકારી પરત્વે પણ શ્રુતિમાં નથી, તેથી ઉપર પ્રમાણેનું કહેવું વાદમાત્ર છે.

એક ગ્રંથકાર જ્ઞાન અને ભક્તિ એક છે એમ બતાવવાને મથન કરે છે, પણ એમ કરતી વખતે યાદ રાખવું જોઈએ કે પરમાત્માને વિશે સ્નેહ સિવાયનું જ્ઞાન એ ભક્તિ નથી, અને જેનાથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય ન જણાતું હોય તે જ્ઞાન નથી.

એક ગ્રંથકાર લખે છે કે ભક્તિ માત્ર સ્ત્રી અને બાળકો માટે છે, પુરુષો માટે નથી. ભલે શ્રીવ્યાસજી

---

૧. પરમાણુથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવનાર વાદ

૨. પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ આ જગત છે એવો વાદ

૩. અસંગ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિ કલ્પિત છે એવો વાદ

૪. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ છે, સૃષ્ટિ ઊપજી જ નથી; જેને એ દેખાતી હોય તેને એના અનિર્વચનીય અજ્ઞાનથી જણાય છે; એવો વાદ

શ્રીશુકદેવજી શ્રીવાલ્મીકિજી હનુમાનજી તુલસીદાસ, નરસૈં મહેતો, તુકારામ રામદાસ વગેરે અનેક પ્રખ્યાત ભક્તજનોને તમે સ્ત્રી કે બાળક ધારતા હો તો એમાં એઓની કાંઈ ક્ષતિ નથી, કેમકે માત્ર અભિમાનનાં વચનો વદવાથી વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ કાંઈ બદલાઈ જવાનું નથી.

ભક્તિમાર્ગીય સર્વ સંપ્રદાયવાળા પોતપોતાના મૂળ આચાર્યના મત પ્રમાણે શ્રીભગવાન જ પૂજ્ય છે, સેવ્ય છે, ત્રાતા છે, અને સર્વોત્તમ છે, એમ માને છે, એ કારણથી એ સઘળા એક જ માર્ગના છે એમ જાણવું. આચાર્યોના સિદ્ધાંતોને વિશે જીવ અને જગતના સ્વરૂપની બાબતમાં તેમજ ઉત્તમોત્તમ ગતિના સ્વરૂપની બાબતમાં થોડોઘણો ફેરફાર છે, પણ એ તફાવત આ ભવને વિશે યાત્રા કરનારને કાંઈ નુકસાનકારક નથી, કેમકે જેમ જેમ શ્રીહરિ તરફ પ્રયાણ કરનારને ભગવદ્‌ભક્તિથી ભગવદાવેશ થતો જશે તેમ તેમ એની દૃષ્ટિમર્યાદા વધતાં પોતે સ્વીકારેલા વિચારોમાં કાંઈ ભૂલચૂક હશે તો એ એની મેળે દેખાઈ આવતાં સુધરશે, અથવા ભગવાન જ ગુરુરૂપે એ સુધારશે.

સત્ય વાત શી છે એ વિચારવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓની આગળ મૂકવાને માટે અમે આ ગ્રંથ બહાર પાડીએ છીએ.

આ ગ્રંથ અમે નડિયાદના શ્રીગોકુલનાથજીના મંદિરના **શાસ્ત્રી મોહનલાલ કાશીરામ**ના સાહાયથી લખ્યો છે, તેથી એ શાસ્ત્રી મહારાજનો અમે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથમાં અમે "પ્રકાશ" અને "આવરણભંગ"નો સવિસ્તર સાર લખ્યો છે. વધારે વિસ્તારના ભયને લીધે બધાં આધારભૂત સંસ્કૃત વચનો અમે આપ્યાં નથી. એ વચનો અસલ ગ્રંથોમાંથી જોઈ લેવાની વિનંતિ છે.

* * * * *

આ ગ્રંથ લખવાની ઘણા દિવસની અમારી આશા પૂર્ણ થયેલી જોઈ અમને આનંદ થાય છે, તેથી આનંદના મૂળરૂપ શ્રીહરિને જ અમે આ અમારી અલ્પકૃતિ શ્રીમદાચાર્યજી અને શ્રીપુરુષોત્તમજી દ્વારા નિવેદિત કરીએ છીએ.

નડિયાદ–સં. ૧૯૬૬ ના કાર્તિક વદ ૩
ભામવાર, તા. ૩–૧૧–૦૯ વલ્લભાબ્દ ૪૩૧ }

લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ

તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाऽद्भुतकर्मणे ।
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—જે ભગવાન રૂપ અને નામના વિભેદ વડે જગત્-રૂપ છે, (રૂપ અને નામના વિભેદ વડે) ક્રીડા કરે છે, (રૂપ અને નામના વિભેદ વડે) જેમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું છે, જે અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા છે, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

પ્રકાશ—સર્વ પ્રાણી માત્રના ઉદ્ધારને માટે જેનું સ્વરૂપ પ્રયત્નવાળું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થયા. એ શ્રીકૃષ્ણનું સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્માપણું સિદ્ધ કરવાને માટે વેદવ્યાસે સર્વને અત્યંત સુખ આપનાર શ્રીભાગવત કહ્યું, અને શ્રીભાગવતનું પણ તત્ત્વ (સર્વોદ્ધારપ્રયત્નાત્માપણું) જે રીતે સિદ્ધ થાય તે રીતે ભાગવતને વિશે અગ્નિએ (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ) મોટો "તત્ત્વાર્થદીપ" રચ્યો. અને તત્ત્વાર્થદીપનું દીપત્વ સિદ્ધ થવાને માટે એ પર પ્રકાશરૂપ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

શ્રીભાગવતતત્ત્વાર્થદીપની રચના પહેલાં શ્રીમદાચાર્યજી સંક્ષેપમાં શાસ્ત્રાર્થ જણાવનારું મંગળાચરણ પ્રથમ શ્લોક વડે કરે છે.

ભગવાનને વિશે જીવોને માત્ર નમન કરવું એ જ કર્તવ્ય છે, એનથી અધિક કાંઇ પણ થઇ શકે એમ નથી એ સિદ્ધાંત છે.

किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय ।
लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति ॥

"જેને ગરુડનું આસન (વાહન) છે તેને બીજું શું આસન આપી શકાય, જેને કૌસ્તુભમણિનું ભૂષણ છે તેને બીજું શું ભૂષણ (આપી શકાય), લક્ષ્મી જેની સ્ત્રી છે તેને શું ધનાદિ (આપી શકાય), અને જે વાણીના પતિ છે તેની સ્તુતિ પણ શી કરી શકાય?"

ઉપરનાં વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવથી ભગવાનને માત્ર નમન જ થઇ શકે, એ સૂચવવા મૂલમાં **નમઃ** પદ પ્રથમ જ ધર્યું છે. નમન કરવા યોગ્ય પરમકાષ્ઠાપન્ન (સર્વોત્તમ) વસ્તુ બતાવવા મૂલમાં **भगवते** પદ છે.

"ભગવાન" શબ્દ પુરુષોત્તમના અર્થમાં વાપર્યો છે. પુરુષોત્તમ લોક અને વેદ બંનેમાં પ્રસિદ્ધ છે એ જણાવવા પ્રસિદ્ધિસૂચક **तस्मै** પદ મૂલમાં ધર્યું છે.

મતભેદને લીધે આ પ્રસિદ્ધ ભગવાન વિશે કોઇ અન્યથા કલ્પના કરે તો એની પણ નિવૃત્તિને માટે **कृष्णाय** પદ મૂલમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

પુરુષોત્તમ એ જ સર્વોત્તમ છે. પુરુષોત્તમ વિના કોઇ લોકવેદપ્રસિદ્ધ ભગવાન જ નથી. એ જ પુરુષોત્તમ કોઇ કાળમાં (જેમ કે સારસ્વત કલ્પમાં) જગતના ઉદ્ધારને માટે અખંડ અને પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે ત્યારે એ પુરુષોત્તમ "કૃષ્ણ" કહેવાય છે. સાધનો હોવા છતાં સર્વ સ્થળે એઓનો અધિકાર જ ન હોય તો ભગવાન પ્રગટ થઇને પણ શું કરી શકે?—એમ શંકા થાય તો એ દૂર કરવાને ભગવાનને

अद्भुतकर्मणे વિશેષણ આપવામાં આવે છે. જે પદાર્થનો સાધન તરીકે કદાપિ અંગીકાર જ ન થયો તે પદાર્થને પણ સાધન બનાવી દે એવું શ્રીકૃષ્ણનું અદ્‌ભુત ચરિત્ર છે. દશમસ્કંધના નિબંધમાં એ અદ્‌ભુત ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને **रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यः** એ પદોમાં ભગવાનની લીલાનું કથન કરવામાં આવે છે. જે કૃષ્ણ રૂપ અને નામના વિભેદ વડે ક્રીડા કરે છે, રૂપ અને નામના વિભેદ વડે જે જગત્-રૂપ છે, અને રૂપ અને નામના વિભેદ વડે જેના થકી જગત ઉત્પન્ન થયું છે, અર્થાત્ ક્રીડામાં સ્વતંત્ર છે, પણ માયા આદિને અધીન થતા નથી, તે કૃષ્ણ ભગવાનને નમન કરવામાં આવે છે. લીલા કરવા છતાં નિર્લેપ રહે છે એ જણાવવા મૂલમાં **यतः** પદ ધર્યું છે. નામરૂપાત્મક જગતની ક્રીડા ભગવાનમાંથી જ થયા કરે છે અને ભગવાન અવિકૃત જ રહે છે. આ પ્રથમ શ્લોકમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું અને લીલાનું જ્ઞાન સંક્ષેપે કહ્યું તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મુક્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે મંગલાચરણમાં સંક્ષેપે સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શ્રીમદાચાર્યજીએ કહી દીધું.

આવરણભંગ—સાત્વિક પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી બુદ્ધિમાન પુરુષની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થવાને માટે ગ્રંથના ઉપોદ્‌ઘાત સહિત ફલસંબંધયુક્ત તત્ત્વદીપનું વ્યાખ્યાન કરે છે. સર્વનો ઉદ્ધાર જેના થકી છે તેવા ભગવાન સદાનંદ કૃષ્ણ જ છે, બીજો કોઈ નથી, કેમકે સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જ પોતે પ્રગટ થયા હતા. જો ભગવાનને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો એ પૂર્ણ રૂપે આ જગતમાં પ્રગટ થાય નહિ. સર્વના જીવનને માટે તો પોતે હૃદયમાં વિદ્યમાન જ છે. ધર્મરક્ષાને માટે પોતાને પૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થવાની જરૂર નથી, કેમકે અંશથી પણ ધર્મની રક્ષા થઇ શકે છે. જેટલા દેશમાં ભગવાન પ્રગટ થયા તેટલા દેશમાંથી પોતાની માયા દૂર કરીને પૂર્ણ સ્વરૂપ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વના ઉદ્ધારને માટે જ હતું, અને એ ઉદ્ધારમાં હેતુ કૃપા જ છે, એ વાત તૃતીય-સ્કંધના **अनुकम्पितात्मा** એ શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે.

જો એમ શંકા થાય કે ભગવાનને કૃપાથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોત તો પોતે પ્રગટ થઈને તિરોહિત ન થાત! આ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે ભગવાને પોતાના અવતારકાલમાં વિદ્યમાન પુરુષોનો પોતાના રૂપ અથવા સ્વરૂપથી ઉદ્ધાર કર્યો, બીજાઓનો નામથી ઉદ્ધાર કરવાને ભગવાને વ્યાસરૂપે ભાગવત કર્યું. એ ભાગવત ભગવદ્દર્શનનું સાધન હોવાથી સર્વને અત્યંત સુખ આપનારું છે આ સમયે ભગવાન તિરોહિત છતાં પણ એ શ્રીમદ્‌ભાગવતથી પ્રગટ થાય છે એ કારણથી તિરોહિત થયા છતાં પણ ભગવાનનું સર્વોદ્ધારત્વ તેમજ કૃપાલુત્વ છે જ.

કદાપિ એમ શંકા થાય કે સર્વના ઉદ્ધારરૂપ કાર્ય શ્રીમદ્‌ભાગવતથી સિદ્ધ થવાનું છે તો તમારો આ અનુવાદ કાંઈ પ્રયોજનનો નથી! એ શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમદાચાર્યજી પોતાના અવતારના પ્રયોજનનું અને પોતાના સામર્થ્યનું સૂચન કરે છે

મતાંતરથી મનુષ્યની બુદ્ધિ મોહયુક્ત થવાથી ભાગવતનો શુદ્ધ અર્થ જાણી શકાતો નથી, તેથી એ મતાંતર દૂર કરી ભાગવતનો શુદ્ધ અર્થ સમજાવવાને માટે શ્રીમદાચાર્યજીની પ્રવૃત્તિ છે. એમ કરવાથી જ શ્રીમદ્‌વ્યાસજીનો પ્રયત્ન સફળ થશે. શ્રીમદાચાર્યજીએ પોતાનું નામ અગ્નિ આપેલું છે. પોતે વાક્‌પતિ હોવાથી મતાંતર દૂર કરવાનું એમનામાં સામર્થ્ય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે બીજાં સાહિત્ય તૈયાર છતાં જેમ અગ્નિ સિવાય દીપ પ્રગટાવી શકાતો નથી, તેમ બીજી સાધનસંપત્તિ વિદ્યમાન છતાં પણ મતાંતરરૂપી અંધકારની નિવૃત્તિને માટે અગ્નિરૂપ આચાર્ય સિવાય ''તત્ત્વાર્થદીપ'' બીજા કોઇથી પ્રગટાવી શકાય નહિ, એ વાતનું પોતે મૂલમાં **अग्नि** પદ વાપરી સૂચન કરે છે.

આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ભાગવતાર્થદીપ પ્રગટ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ પ્રથમ ભાગવતાર્થ નહિ કહેતાં શાસ્ત્રાર્થપદ પ્રથમ મૂક્યું ને તેથી એમ સૂચન થાય છે કે શ્રીમદ્ભાગવત વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રોનું નિર્ણાયક છે.

પ્રથમનો મંગળ શ્લોક સર્વ શાસ્ત્રાર્થના સંક્ષેપરૂપ છે તેમાં ભગવાનને વિશે નમન એ વેદાદિના સારભૂત છે. વળી એમ શંકા થાય કે ઉત્કર્ષ હોય ત્યારે મંગળ કહેવાય, પણ નમન પોતાનો અપકર્ષ બતાવે છે, તો નમનથી મંગલત્વ કેમ ઘટે! આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ છે અને સર્વ એમનાથી અપકૃષ્ટ છે, અને ભગવાન નમનથી પ્રસન્ન થાય છે, તેથી એમની પ્રસન્નતા એ જ મંગલરૂપ છે.

ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ છે એમાં લોકવેદપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણ છે. લોક એટલે પાતંજલાદિ દર્શન. એમાં ભગવાનનું સર્વોત્તમત્વ કહેલું છે, તેમજ વેદમાં પણ **अक्षरात् परतः परः** એ શ્રુતિવાક્યથી ભગવાન સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે એમ કહેલું છે.

વૈયાસ દર્શનાનુસાર અનુબંધચતુષ્ટય અને પ્રમાણચતુષ્ટય પણ આ જ શ્લોકથી સમજી લેવાં. આ ગ્રંથમાં ભગવાન પ્રયોજન છે, એમની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અધિકારી છે, નમનરૂપ ભક્તિ આ ગ્રંથનો વિષય છે, અને પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદક ભાવ એ સંબંધ છે, તેમજ મૂલમાં **तस्मै** પદ મૂક્યું છે તેથી વેદ અને તદનુસાર શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે, અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા ભગવાન પ્રમેય છે, ભક્તિ સાધન છે, અને સદાનંદ કૃષ્ણ ફલરૂપ છે. એ રીતે અનુબંધચતુષ્ટય અને પ્રમાણચતુષ્ટયનો વિવેક કરવામાં આવ્યો.

મતભેદથી પરમેશ્વરને જુદે જુદે રૂપે માનવામાં આવે છે; એ સર્વે જુદા જુદા મતવાળા અંધહસ્તિન્યાય પ્રમાણે એકદેશ ગ્રહણ કરીને સ્વાભિમત ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે; પણ વસ્તુતાથી ગીતાપ્રમાણસિદ્ધ પુરુષોત્તમ જ પરમકાષ્ઠાપન્ન પરમેશ્વર છે; એ વાત નીચેની શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે :

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥
(પૂર્વ ગોપલતાપિનીય ઉપનિષદ)

"**कृष्** શબ્દ સત્તાવાચક છે, અને **ण** આનંદવાચક છે, એ બંનેનો ભેગો અર્થ 'કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ' થાય છે." **अवजानन्ति मां मूढाः** (ગી ૯-૧૧) આ વાક્યથી મૂઢ પુરુષો ભગવાનનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે જાણતા નથી એમ કહેવામાં આવે છે, એટલા માટે મતાંતરને સિદ્ધ નહિ માનતાં ગીતાપ્રતિપાદિત લોકવેદપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ પરમકાષ્ઠાપન્ન છે.

સાધનમાં પુરુષનો અધિકાર ન હોય તો ઉદ્ધારને માટે ભગવદવતાર છે એમ કહી શકાય નહિ, તો પૂર્ણત્વ કેમ કહી શકાય? એ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરવાવાળા છે, તેથી ક્રોધાદિ જે સાધન નથી પણ બાધક છે તેને ભગવાન સાધનરૂપ કરી દે છે એ જ શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણત્વ છે; અંશાવતારમાં આવું અદ્ભુત કર્મ હોતું નથી.

એ રીતે પૂર્ણત્વનું પ્રતિપાદન કરીને સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલયરૂપ લીલા પણ જે પૂર્ણત્વબોધક છે તે કહે છે. નામરૂપ વિભેદ એટલે તે તે રૂપને વિશે તે તે નામના નિયમ વડે પોતા થકી જુદું પાડી જે ભગવાન ક્રીડા કરે છે અને એ નામરૂપથી થયેલા વૈલક્ષણ્ય વડે જે ભગવાન જગત્-રૂપ થાય છે, તે જ **जन्माद्यस्य यतः** સૂત્રમાં કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે સાક્ષાત્ ભગવાન છે. **यः क्रीडति यो जगत्** એ વાક્યથી અભિન્નનિમિત્ત-ઉપાદાન સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી ક્રીડામાં સ્વાતંત્ર્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. એમ છે ત્યારે **यतो जगत्** એ વચન મૂકવાનું શું પ્રયોજન એમ કહેવામાં આવે, તો એના ખુલાસામાં કહે છે કે આવું કાર્ય જેના થકી ગમનશીલ થાય છે તે ભગવાન છે.

જગત એટલે ગમનશીલ, વિશ્વ, તે જેના થકી થાય છે તે ભગવાન છે. તેથી ભગવાનમાં છઠ્ઠો વૈરાગ્ય ગુણ પણ પૂર્ણ છે, કેમકે પોતે જગતને રચે છે એમ છતાં એમાં એમની આસક્તિ નથી; પોતે તદ્ધર્મરહિત હોવાથી નિર્લેપ છે.

આ પ્રકારે ભગવાનનું સ્વરૂપ જાણવાથી જીવ સંસારથી મુક્ત થાય છે. **न मां कर्माणि लिम्पन्ति** એ વાક્યથી પૂર્વે કહેલી બે લીલા (જગતને સરજવું અને એને પાળવું એ લીલા)ના શ્રવણથી ભગવાનને વિશે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ અને ત્રીજી (પ્રલય) લીલાના શ્રવણથી પોતાના સંસાર થકી મુક્તિ થાય છે. પોતે મુક્ત થવાથી ભક્તિનું દાઢર્ય થતાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે, એ આખા શ્લોકનો સારાંશ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય અને મર્યાદામાર્ગીય સાત્વિક પુરુષોને ફલરૂપ ભજનાનંદ અને બ્રહ્માનંદ તેમજ તદુપયોગી વૈરાગ્ય પણ ભગવાન થકી જ થાય છે.

મૂલમાં **भगवते** પદ છે. એ પદથી પ્રતિપાદ્ય શાસ્ત્રાર્થ કહીને **तस्मै** એ પદથી પ્રથમ પ્રકરણ એટલે શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણનો અર્થ બતાવ્યો, **अद्भुतकर्मणे** એ વચનથી બીજા પ્રકરણ (સર્વનિર્ણય)નો અર્થ બતાવ્યો, તેમજ એ ભગવાનનું સ્વતંત્રત્વ નિર્લેપત્વ એ ત્રીજા પ્રકરણનો પણ અર્થ બતાવ્યો.

ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યા તેવા ભગવાનને વિશે જીવથી નમન એ જ શકય છે. એના જ્ઞાન વડે મુક્તિ છે. એ પ્રમાણે શ્રીમદાચાર્યજીએ એક શ્લોક વડે સમગ્ર શાસ્ત્રાર્થ અથવા સમગ્ર ગ્રંથનો અર્થ સંક્ષેપમાં બતાવ્યો છે. ૧

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।
भवान्तसंभवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यते ॥ २ ॥

શ૦—જે સાત્વિક ભગવદ્‌ભકતો મુક્તિના અધિકારી છે, અને ભગવદ્‌-ઇચ્છાથી જેઓનો આ છેલ્લો જન્મ છે, તેઓને માટે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦—આ નિબંધ ગ્રંથના કોણ અધિકારી છે એ વિસ્તારથી કહે છે. જેઓ સ્વભાવને અનુસરી જે કૃત્યો કરે તે કરતાં અધિક, વિહિત અને અલૌકિક કૃત્યો કરે તે **सात्त्विक** કહેવાય છે. એ સાત્વિકમાં પણ ભગવાનની સેવા કરવામાં જે તત્પર હોય તે જ અધિકારી છે. એ ભગવદ્‌ભકતોમાં પણ જે નિષ્કામ હોય તે જ મુકિતના અધિકારી છે. એ નિષ્કામ ભગવદ્‌ભકતમાં પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી જેઓનો આ છેલ્લો જન્મ છે તેવા સાત્વિક નિષ્કામ ભગવદ્‌ભકતોનો આ ભગવદિચ્છાથી થયેલો જન્મ નિરર્થક ન જાય માટે એમનાં શરીર આદિના યોગ્ય વિનિયોગનું નિરૂપણ કરવા જ એમની મુક્તિને માટે મતાંતરાસક્તિરૂપ પ્રતિબંધનો દાહ કરી મુકિત સિદ્ધ કરી આપવી એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે.

આ૦—મોક્ષને માટે સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રો છે. એ શાસ્ત્રોને છોડી દઈ આ ગ્રંથમાં કોની પ્રવૃત્તિ થવાની? આ ગ્રંથ ઋષિપ્રણીત ન હોવાથી એમાં અસંભાવના ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, તેમજ આ ગ્રંથ વેદાદિ પ્રમાણને અનુસરતો છતાં બીજા ગ્રંથોની પેઠે એ પણ એક મતાંતરરૂપ ગણાવાનો સંભવ છે! આ શંકા દૂર કરવાને માટે વિસ્તારની આવશ્યકતા છે, એમાં પણ પ્રથમ અધિકારી બતાવવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. એટલા માટે આ ગ્રંથના કોણ અધિકારી છે એ કહેવામાં આવે છે.

અનધિકારી પુરુષના હૃદયમાં સારી રીતે કહેલો અર્થ સ્થિર થતો નથી, માટે જ શ્રીવ્યાસજીએ બ્રહ્મસૂત્રમાં અને શ્રીશુકદેવજીએ ભાગવતમાં શાસ્ત્રના આરંભમાં જ અધિકારીનું વર્ણન કર્યું છે, તેમ જ અહીં પણ અધિકારી પ્રથમ બતાવવામાં આવે છે. સાત્વિક એટલે સાત્વિક સ્વભાવ થકી ઉત્તમ કૃતિ કરનાર, તેઓના કરતાં પણ જે અધિક ઉત્કૃષ્ટ અલૌકિક કાર્ય કરે તેઓ ખરા સાત્વિક ગણાય. આથી બુદ્ધિમત્ત્વ ગુણરૂપ સ્વરૂપની યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ.

યોગનું આચરણ કરનારમાં અનિષિદ્ધ યોગમાં જે પુરુષો તત્પર હોય છે તેઓમાં પણ સાત્ત્વિક પુરુષો હોય છે. આવા પુરુષોથી આ ગ્રંથના અધિકારીઓને જુદા પાડવાને માટે કહેવામાં આવે છે કે જેઓ ભગવાનના જ સેવક છે અને તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરનાર વૈષ્ણવ છે તે અધિકારીઓ છે. યોગીઓ યમ નિયમાદિમાં તત્પર હોય છે. ભક્તો તનુજા વિત્તજા સેવા કરનાર હોય છે. તનુજા વિત્તજા સેવા કરનારમાં સકામ ઉપાસક પણ હોય છે. પરંતુ આ ગ્રંથના અધિકારીઓ તો નિષ્કામ ભક્ત હોવા જોઇએ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો જ્યારે લય થઈ જાય છે ત્યારે મરણધર્મી પુરુષ અમૃત થાય છે અને આ લોકને વિશે બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે. માટે નિષ્કામ પુરુષોને મુક્તિના અધિકારી કહેલા છે. એ રીતે દોષનો અભાવ કહેવામાં આવ્યો; આથી શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધનાં સુબોધિનીમાં કહેલો અધિકાર સ્ફુટ થાય છેઃ

बुद्धिश्चायुश्च दोषाणामभावः कारणं यतः । यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नास्त्यधिकारिता ॥

"બુદ્ધિ, આયુષ, અને દોષનો અભાવ આ ત્રણ ગુણ જેને ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ ન હોય, તે ભક્તિમાર્ગના અધિકારી નથી."

ઉપર કહેલા ગુણ વિદ્યમાન છતાં પણ જો ભગવાનને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો વિલંબ થાય. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ભગવાન જેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે અથવા ભગવાન જેને અનુકૂળ હોય છે તેની પાસે સારું કર્મ કરાવે છે. એવા અધિકારીને ભરતની પેઠે અન્ય આસક્તિથી વિલંબ ન થાય એને માટે આ ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ જે કેવળ નિષ્કામ વૈષ્ણવ હોઈ ભગવાનને સેવે છે તેઓનો કર્ણધારરૂપ ગુરુના અભાવથી ફલમાં વિલંબ ન થાય, એને માટે અન્યાસક્તિ દૂર કરી ભગવત્સેવાના દાર્ઢ્યને માટે આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. આ પ્રકારનું અધિકારીનું સ્વરૂપ ગીતાજીમાં **इदं ते नातपस्काय** ઇત્યાદિ વાકય (ગી. ૧૮-૬૭)થી તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં **नैतत्त्वया दाम्भिकाय** ઇત્યાદિ વાકયથી કહેલું છે. ૨

છેલ્લા જન્મવાળાનો જન્મ સાર્થક કરી આપે તેવું જ્ઞાન ગ્રંથકર્તા શ્રીમદાચાર્યજીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ હવે બતાવવામાં આવે છેઃ

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ।
यदुक्तं हरिणा पश्चात्संदेहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥
एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।
मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥ ४ ॥

શ૦—ભગવત્શાસ્ત્ર સર્વંશઃ જાણીને અને એનો વારંવાર વિચાર કરીને, અને એ પછી સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે શ્રીહરિએ વાક્ય કહ્યું તે પણ જાણીને (મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહેવામાં આવે છે):

દેવકીના પુત્રે જે ગાન કરેલું છે (ગીતા) તે જ એક (સર્વોત્તમ) શાસ્ત્ર છે. અને દેવકીનો પુત્ર એ જ એક (સર્વોત્તમ) દેવ છે, અને એનાં નામો તે જ એક (સર્વોત્તમ) મંત્ર છે, અને એ જ દેવની સેવા તે જ એક (સર્વોત્તમ) કર્મ છે.

પ્ર૦—"ભગવત્શાસ્ત્ર" જાણ્યા સિવાય સત્ય વાતનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. "ભગવત્શાસ્ત્ર" એટલે ભાગવત ગીતા પંચરાત્ર વગેરે. "ભગવત્શાસ્ત્ર"નું સર્વંશઃ (સર્વ પ્રકારનું) જ્ઞાન ભગવત્કૃપાદિ વડે થાય છે. જે જ્ઞાન ઉપલક જોવાથી મેળવ્યું હોય તે પ્રમાણભૂત હોતું નથી, માટે સર્વંશઃ

જાણ્યા પછી પણ વિચારની અગત્ય છે. વિચારમાં કાંઇ ભૂલ હોય માટે "વારંવાર" વિચાર કરીને નિશ્ચયાત્મક વિચારની જરૂર છે. કોઇ શંકા કરે કે જીવબુદ્ધિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ એ અપ્રમાણ હોવાનો સંભવ છે! એના ખુલાસામાં શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે કે "સર્વ દુઃખનું હરણ કરનાર" શ્રીજગન્નાથ જે પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં રહેલા છે તેમણે સર્વ મોહક શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ પછી "જે નિર્ધાર-વાકય" કહ્યું તે પણ જાણીને, આ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં જે ઉપદેશ સમાયેલો છે તે કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રીજગન્નાથજીએ જે વાકય કહ્યું તે ચોથા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. શ્રીજગન્નાથજી સંબંધી વાર્તા પરંપરાથી જાણી લેવી.

"દેવકીના પુત્રનું ગીત" એ ગીતા છે. ગીતામાં પણ જે વાકયો ભગવાનનાં છે તે જ શાસ્ત્ર છે. વેદના અર્થનો નિર્ણય પણ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે કરવો. સેવવા યોગ્ય કોણ છે એનો નિર્ધાર કહે છેઃ "દેવકીના પુત્ર" એ જ એક સર્વોત્તમ દેવ છે, કારણ કે એ સર્વના મૂળભૂત છે. સર્વ કાળમાં એ ભગવાનના સ્મરણને માટે સાધન કરે છે. એ ભગવાનનાં "નામ" એ જ "મંત્ર" છે. હવે કર્તવ્યનો નિશ્ચય બતાવે છેઃ શ્રીકૃષ્ણને મનુષ્ય તરીકે ન જાણવા, પણ એ "દેવ" છે એમ જાણી એમની સેવા કરવી. ભગવત્શાસ્ત્ર જાણીને એટલે શાસ્ત્ર વડે ભગવાનને જાણીને મન વાણી અને દેહ વડે ભગવાનને સેવવા એ કર્તવ્ય છે.

આ૦—આટલું કહેવાથી બુદ્ધિમાન સાત્ત્વિક પુરુષો આ ગ્રંથમાં કેમ પ્રવેશ કરશે, એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે ઉપોદ્‌ઘાતથી સંક્ષેપમાં અનાપ્તત્વનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. આખ્યાયિકા એવી છે કે ઉત્કલ દેશના રાજાની સભામાં માયાવાદી અને બ્રહ્મવાદી વચ્ચે સાત દિવસ સુધી વિવાદ ચાલ્યો, તોપણ પરિણામનો નિશ્ચય થયો નહિ. તેથી એ દેશના રાજાએ શ્રી-જગન્નાથજીની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને ઉપરનો ૪થો શ્લોક પત્રમાં લખી આપ્યો, તે જોઈ માયાવાદીઓએ કહ્યું કે આ વાકય કલ્પિત છે, ત્યારે રાજાએ બીજે દિવસે એ પત્ર પાછો ભગવન્મંદિરમાં સ્થાપિત કર્યો, ત્યારે ભગવાને ઉપરના ૪થા શ્લોક નીચે બીજો શ્લોક લખી આપ્યો તે આ છેઃ

यः पुमान् पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसम् । यः पुमान् श्रीहरिं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम् ॥

"જે પુરુષ પોતાના પિતાનો દ્વેષ કરે છે તેને બીજાના વીર્યથી પેદા થયેલો જાણવો, જે પુરુષ શ્રીહરિનો દ્વેષ કરે છે તે પુરુષ નીચ વર્ણના વીર્યથી પેદા થયેલો જાણવો." આ ઉત્તર મળતાં રાજાએ એ વાતની ચોકસી કરી, તો જે માયાવાદીએ પ્રથમ શ્લોક કલ્પિત છે એમ કહ્યું હતું તે અન્ત્યજના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો એમ એની માના કહેવાથી સાબિત થયું.

ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । (ગી. ૧૫-૧૫)

"સર્વ વેદો વડે હું જ જાણવા યોગ્ય છું. વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો હું પ્રવર્તક છું, અને હું જ વેદને જાણનાર છું." આ વાકયથી ગીતાનુસાર જ વેદાદિનો નિર્ણય કરવાનો છે. ૩-૪

इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ।
श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥

શ૦—એ પ્રમાણે સતત વિચાર કરીને હું બુદ્ધિના નિશ્ચયપૂર્વક શાસ્ત્રાર્થ સર્વનિર્ણય અને ભાગવતરૂપ એ ત્રણે વિષયોનું નિરૂપણ કરું છું.

પ્ર૦—આ પ્રકારે પોતે જાણીને લોકને જણાવવાને માટે બુદ્ધિથી સારી રીતે સમજાય એ

હેતુથી "તત્ત્વદીપ નિબંધ"નાં ત્રણ પ્રકરણો રચું છું. **सततं** વિચાર એમ સૂચવે છે કે મધ્યમાં વિરોધી જ્ઞાનનો અભાવ છે. **शास्त्रार्थ** એટલે ગીતાર્થ, **सर्वनिर्णय** એટલે જ્ઞાનાદિનો નિર્ણય, એ નિર્ણય બીજા **सर्वनिर्णय** નામના પ્રકરણમાં આવે છે. એ બીજું પ્રકરણ અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિને માટે છે. શાસ્ત્રાર્થ સંક્ષેપમાં છે, તેથી એના વિસ્તારને માટે **भागवतरूप** એ ત્રીજું પ્રકરણ છે. આ ત્રીજા પ્રકરણમાં ભાગવતનો પ્રકાશ કરવામાં આવશે. **चकार** શબ્દ એમ સૂચવે છે કે મેં મીમાંસા ઉપર ભાષ્યો, પ્રકરણો (ષોડશ ગ્રંથ આદિ) અને ભાગવત-ટીકા એ ગ્રંથોનો પણ સંગ્રહ કરવાનો છે. આ ત્રણે પ્રકરણો હું ઉપદેશન્યાય વડે કહું છું.

આ૦—આ ગ્રંથનાં ત્રણ પ્રકરણ કરવાથી આ ગ્રંથનો બોધ સર્વને અનાયાસે થઇ શકે છે. પ્રકરણ એટલે પૂર્વાપર સંબંધ રાખનાર શાસ્ત્રનો એકદેશ. પ્રમાણપર પુરુષોને શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણથી ભગવલ્લીલાનું જ્ઞાન થઇ શકે છે, પ્રમેયપર પુરુષોને અર્થવિચારમાં અસંભાવનાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેના નિરાસને માટે જ્ઞાનાદિ સર્વનિર્ણય આવશ્યક છે, માટે એ હેતુથી બીજું પ્રકરણ રચવામાં આવ્યું છે. ત્રીજું પ્રકરણ નવલીલાવિશિષ્ટ આશ્રયસ્વરૂપ બતાવવાને માટે છે. જેમ શ્વેતકેતુ-વિદ્યામાં નવ વાર એક જ અર્થનો અનેક પ્રકારથી સારી રીતે બોધને માટે ઉપદેશ કરેલો છે, તેમ અહીં પણ સમ્યક્ બોધને માટે ત્રણ પ્રકરણની સાથે ગ્રંથાંતર પણ કહેલાં છે. ૫

वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥ ६ ॥

શ૦—ઈશ્વરવાચક નામના સંબંધમાં ઉપનિષદમાં **ब्रह्म** એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે, સ્મૃતિઓમાં ઈશ્વરને "પરમાત્મા" કહેલા છે, અને ભાગવતમાં "ભગવાન" કહેલા છે. હું પણ આ ત્રણ પ્રકરણમાં એ ત્રણ નામ વાપરીશ.

પ્ર૦—ઉપરના દોઢ શ્લોક વડે પરિભાષાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્ર વડે જાણેલી વસ્તુનો બોધ થવાને **ब्रह्म** ઇત્યાદિ શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ જણાવવાને માટે અમે પણ તે તે પ્રકરણમાં તે તે નામ વાપરીશું. એ ત્રણે નામ જુદાં છે તોપણ એ ત્રણેનો અર્થ એક જ છે. ૬

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥

શ૦—વેદો, શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતાજીમાંનાં), વ્યાસસૂત્ર, અને વ્યાસજીની (ભાગવતમાંની) સમાધિભાષા એ ચાર પ્રમાણ છે.

પ્ર૦—આ શાસ્ત્ર(તત્ત્વદીપ નિબંધ)માં પ્રથમ પરિભાષાનો (શ્લોક ૬ થી) નિર્ણય કરીને હવે આ શ્લોકમાં પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે.

શબ્દ (વેદ) જ પ્રમાણ છે. એ અલૌકિક જ્ઞાપક અને સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. જેમાં બે કાંડ રહેલા છે અને અર્થવાદાદિરૂપનો જેમાં સમાસ થાય છે તેવા વેદ પ્રમાણ છે. શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો વેદરૂપ છે, પણ સ્મૃતિપણા વડે એને જુદાં કહેલાં છે. વ્યાસસૂત્રોની સાથે જૈમિનિસૂત્રો સમજવા માટે મૂલમાં **चकार** મૂકેલો છે. વ્યાસસૂત્રોથી જેટલે દરજ્જે જૈમિનિસૂત્રો વિરોધી ન હોય તેટલે દરજ્જે એ સૂત્રોનો અંગીકાર થાય છે એમ **एव** શબ્દ બતાવે છે. ઉપરના અર્થની યુક્તતા બતાવવા માટે મૂલમાં **हि** શબ્દ વપરાયેલો છે. વ્યાસની સમાધિભાષા છે. જે ભાષા લૌકિક રીતિનું વર્ણન કરતી નથી

તે જ "સમાધિભાષા" છે. શ્રીભાગવતમાં **अथोषस्युपवृत्तायाम्** "પ્રાતઃકાળ થયો ત્યારે." એ શ્લોક લૌકિક રીતિ બતાવે છે તેથી પ્રમાણ નથી. **श्रुतं द्वैपायनमुखात्** "દ્વૈપાયનના મુખથી સાંભળેલું" એવું વાકય પરમત કહેવાય છે. જેનું સમાધિમાં અનુભવ કરી નિરૂપણ કરેલું છે તે "સમાધિભાષા" છે. સમાધિભાષાને અનુસરતી લૌકિક અને પરમત ભાષા હોય તો એ પ્રમાણ છે અને એનાથી વિરુદ્ધ હોય તો પ્રમાણ નથી. ઉપર કહેલાં ચારે પ્રમાણ એકવાકયતાને પામે ત્યારે એ યથાર્થ જ્ઞાનબોધક થાય છે.

આ૦—કોઈ એમ શંકા કરે કે પ્રત્યક્ષ ઉપમાન અર્થાપત્તિ અનુમાન શબ્દ અને અનુપલબ્ધિ એ ૭ પ્રમાણને છોડી દઈને વેદાદિ એક જ પ્રમાણનો તમે કેમ આદર કરો છો! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે શબ્દ જ પ્રમાણ છે, બાકીનાં પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ પ્રમાણોમાં ભ્રાન્તત્વ દેખાય છે તેથી એઓનું ઐકાન્તિક પ્રામાણ્ય હોઈ શકે નહિ, માટે એઓને છોડી દઈને વેદાદિ આપ્તવાકય હોવાથી એનું જ અમે પ્રમાણ તરીકે ગ્રહણ કરીએ છીએ. ત્યાં એવી શંકા પણ ઊઠે છે કે જો તમે શબ્દત્વથી પ્રમાણ ગણતા હો તો બીજાં પ્રમાણોના જેવું જ શબ્દપ્રમાણ થઇ જશે, કેમકે સર્વ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષોપજીવક છે; લોકમાં પણ એવા શબ્દ જ પ્રમાણ છે, માટે બીજાં પ્રમાણ અને શબ્દ પ્રમાણમાં કાંઈ તારતમ્ય જણાતું નથી! આ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે અમે વેદનું શબ્દત્વ વડે પ્રામાણ્ય કહેતા નથી, પણ ઔત્પત્તિક સૂત્ર(જૈમિનિ સૂત્ર)ને અનુસારે અલૌકિક જ્ઞાપક શબ્દત્વ વડે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારીએ છીએ. બીજાં પ્રમાણ લોકસિદ્ધ વસ્તુને જ બતાવે છે, પણ વેદ સિવાય બીજું કોઈ પ્રમાણ લોકોત્તર વસ્તુને બતાવતું નથી. એમ હોવાથી જેમ સપરિકર ધર્મમાં વિધિ જ પ્રમાણ છે તેમ અહીં પણ વેદાદિ જ પ્રમાણ છે, તેથી એ બીજાં પ્રમાણ તુલ્ય કે પ્રત્યક્ષોપજીવક નથી, કેમકે વેદોક્ત ધર્મ અને બ્રહ્મ અન્ય પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરી શકાતાં નથી, પણ મીમાંસાથી વેદૈકવેદ્ય જ સિદ્ધ થાય છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે **ग्रावाणः प्लवन्ते, गावो वै सत्रमासत** "પથરા તરે છે, ગાયો યજ્ઞ પ્રત્યે સ્થિતિ કરે છે," વેદમાં કહેલી આવી અયોગ્ય વાતો પ્રમાણ તરીકે કેમ માની શકાય! આ શંકાના ખુલાસામાં કહેવામાં આવે છે કે વેદાદિક પ્રામાણ્યમાં કોઈ વખત અયોગ્યતા હોતી જ નથી, અને જે અયોગ્યતા ભાસે છે તે બુદ્ધિના દોષનું જ પરિણામ છે. પરંતુ વેદમાં અયોગ્યતા છે જ નહિ, કેમકે એ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ છે. પરતઃપ્રમાણવાદમાં પ્રવૃત્તિસામર્થ્ય થકી પ્રામાણ્યને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન છે, અને એ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય અન્ય થકી પ્રમાણ હોવું જોઇએ. આ પ્રકારે થતાં અનવસ્થાની નિવૃત્તિને માટે કોઈ ઠેકાણે વિશ્રામ હોવો જોઇએ, અંતે યોગ, શુદ્ધ અંતઃકરણ, અથવા તો શુદ્ધ સત્ત્વનું પ્રમાણ સ્વીકારવું જોઇએ, અને એ થકી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય હોવું જોઇએ. યોગની સમ્યક્ સિદ્ધિ અથવા સત્ત્વશુદ્ધિ વેદોક્ત સાધનથી જ થાય છે. એ હેતુ માટે મહાપુરુષોને વેદ જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વતઃપ્રમાણભૂત વેદ અંતઃકરણનો શોધક હોવાથી, તેમ ભગવદ્વાકયરૂપ હોવાથી સ્વતઃ પ્રમાણવાદી પુરુષો એનું જ નિરપેક્ષ પ્રમાણ સ્વીકારે છે. એ જ પ્રકારે ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલું છે.

લોકથી ન જણાય તેવા જ પદાર્થને જણાવનારનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું જોઇએ. વેદ અલૌકિક અર્થને બતાવનાર હોવાથી લૌકિક દૃષ્ટિના દોષને લીધે ઉપર કહેલી અયોગ્યતા જણાય છે, પરંતુ કહેલા પદાર્થમાં અથવા વેદમાં કોઈ પણ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી, કેમકે સેતુબંધમાં પથરાનું પણ તરવું ઘટે છે,* તેમજ સત્પુરુષનું રક્ષણ કરનારા યજ્ઞરૂપ કૃષ્ણ પ્રત્યે ગાયોની સ્થિતિ વિદ્યમાન જ છે.

* અમે પણ એક પથ્થર જોયો હતો કે જે પાણીમાં તરતો હતો.

"પ્રકાશ"માં એમ કહ્યું છે કે બધા વેદ પ્રમાણ છે. ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં વિધ્યંશનું જ પ્રમાણ સિદ્ધ કરેલું છે. અનુપલબ્ધ વિધ્યર્થ રૂપ ધર્મનું બોધન વિધિવાક્યથી જ થાય છે.

સર્વ વેદ પ્રમાણ કેમ થઈ શકે? એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે અર્થવાદ અને આદિ શબ્દે કરીને મંત્રો એ રીતે સર્વ વેદ પ્રમાણ છે, અર્થાત્ વેદનો કોઈ પણ ભાગ અપ્રમાણ નથી. ત્યાં એમ શંકા થાય કે અર્થવાદનું સ્વાર્થમાં પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કરીએ તો **बबरः प्रवाहणिरकामयत** "પ્રવાહણનો પુત્ર વવર કામના કરતો હતો" એ વાક્યને સ્વાર્થમાં પ્રામાણ્ય કહેવું જોઇએ, અને એ ભાગ વવરના પછી થવો જોઇએ, (વવર નામનો કોઈ પુરુષ છે), અને એમ થવાથી વેદમાં અનિત્યતા આવી જાય! આ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે ધર્મવત્ ભાવી અર્થના અર્વાચીન બોધનને માટે ભૂતની પેઠે કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. વેદ સર્વજ્ઞ ઈશ્વરવાક્ય હોવાથી, જેમ પુરાણને વિશે સૂતોક્તિ ભાવી અર્થ છે તોપણ એને ભૂતમાં કહેલો છે, તેવી જ રીતે અહીં પણ હોવાથી, અનિત્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. વસ્તુ થકી તો વેદ ભગવાનની લીલા બતાવનાર છે, અને એ ભગવલ્લીલા નિત્ય છે તેથી અનિત્યત્વનો લેશ પણ દોષ આવતો નથી. વેદમાં કહેલું છે કે આ નમરૂપાત્મક, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ પુરુષરૂપ જ છે. એ શ્રુતિથી (**पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्**) વ્યવહાર કાલમાં પણ સર્વ નિત્ય હોવાથી એનું વર્ણન કરનાર વેદ અનિત્ય કહેવાય નહિ. આ કારણથી જ જૈમિનિના "તર્કપાદ"ના અંતભાગમાં શબરસ્વામીએ વ્યાખ્યાન કરેલું છે કે પ્રવાહણિ અને વવર શબ્દ નિત્ય અર્થનો બોધ કરે છે. પ્રકર્ષે કરીને કર્મફલને વહન કરનાર 'પ્રવાહણિ" કહેવાય. આ વિશેષણ અને વિશેષ્યથી નિત્ય અર્થનું બોધન થાય છે. **अन्त्ययोर्यथोक्तम्** એ સૂત્રથી જૈમિનિએ પણ અનુવાદ અને ભૂતાર્થવાદનું સ્વાર્થમાં પ્રમાણ સ્વીકારેલું છે, માટે અર્થવાદ સહિત સર્વ વેદ પ્રમાણ છે.* ગીતા કૃષ્ણવાક્ય હોવાથી એમાં વેદત્વ વિદ્યમાન છે તોપણ અર્જુનના અધિકારને અનુસરીને ભગવાને સ્મૃતિરૂપથી વાક્યો કહેલાં છે, કેમકે અર્જુનને કહેલાં **अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः** (ગીતા ૪-૪), **शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्** (ગી. ૨-૭) એ વાક્યથી જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ નિઃસંદિગ્ધ ભગવાન છે એવો વિશ્વાસ અર્જુનને નહોતો, તેથી એ વાક્ય ભગવાને પોતાના વેદાર્થજનક રૂપનું અને વેદાર્થનું સ્મરણ કરીને કહેલાં હોવાથી એ સ્મૃતિરૂપ છે.

જૈમિનિસૂત્રોનું વ્યાસસૂત્રોની પેઠે પ્રમાણ સ્વીકૃત કરવાથી અર્થવાદનું પ્રમાણ સ્વાર્થમાં સિદ્ધ થવાનું નથી, કેમકે જૈમિનિએ અર્થવાદાધિકરણમાં ગૌણી વૃત્તિનો સ્વીકાર કરેલો છે. એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે વ્યાસસૂત્રને અનુસરતું જ જૈમિનિસૂત્રનું પ્રમાણ ગ્રહણ કરી શકાય; અને બંને ઋષિ હોવાથી પણ વ્યાસના વાક્યનો અમે વિશેષ આદર કરીએ છીએ. વસ્તુતા થકી તો **विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । "यत्तुल्यं च साम्प्रदायिकं"** ઇત્યાદિ સૂત્રોનો વિચાર કરતાં જૈમિનિએ અર્થવાદોના મધ્યે ગુણવાદની પણ વિધ્યર્થની સ્તુતિ વડે વિધિવાક્યોની સાથે એકવાક્યતા કરી છે, અને અર્થવાદ વાક્યો પ્રમાદથી કરેલાં નથી, એવી રીતે સિદ્ધ કરેલું છે. દષ્ટશાસ્ત્રના વિરોધનો પણ પરિહાર કરીને યાવત્ અર્થવાદનું તાત્પર્ય ક્રિયા અથવા તત્સંબંધી પદાર્થના કોઈ પણ ગુણનો બોધ કરનાર છે, કારણ કે ઉત્કર્ષધાયક ગુણવર્ણન જ સ્તુતિ કહેવાય છે.

અર્થવાદ-વાક્યો વિધિવાક્યોનાં સ્તુત્યર્થરૂપ છે, તેથી વિધ્યર્થની સ્તુતિથી સર્વ વેદની એકવાક્યતા થઈ શકે છે. જેમ વિધિવાક્ય પુરુષને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે તેમ અર્થવાદવાક્ય પણ વિધિવાક્યની

*શ્રીશંકરાચાર્યજીએ અર્થવાદનું પ્રામાણ્ય સ્વાર્થમાં સ્વીકારેલું નથી. જુઓ ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૪૨ મા શ્લોક ઉપરનું એમનું ભાષ્ય.

સ્તુતિથી શીઘ્ર પ્રવૃત્ત કરે છે, અને જ્ઞાનીને અર્થવાદમાં કહ્યા પ્રમાણે ફલ થવાથી અર્થવાદવાકયનું અપ્રામાણ્ય હોઈ શકે નહિ. તેમજ ગૌણી વૃત્તિ સ્વીકારવી એ પણ ઉત્તમ અધિકારીને માટે નથી, એટલા માટે જૈમિનિસૂત્રમાં અર્થવાદને ગૌણી વૃત્તિથી નહિ સ્વીકારતાં મુખ્ય વૃત્તિથી જ સ્વીકારેલો છે. એ રીતે વ્યાસસૂત્રના અવિરોધથી જૈમિનિસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું. અર્થવાદમાં ગૌણી વૃત્તિનો સ્વીકાર અમને સંમત નથી. ત્યાં કોઈ એવી શંકા કરે કે આમ વ્યાખ્યાન કરવાથી ગૌણી વૃત્તિનો ઉચ્છેદ થઈ જશે, અને **तत्सिद्धयादि** સૂત્રોનો વિરોધ આવશે! આ શંકા નિર્મૂળ છે, કેમકે એ સૂત્રો મંદ અને મધ્યમ અધિકારીને માટે છે. એમ ન હોય તો સર્વ ઠેકાણે ગુણવાદ દેખાવાથી સમગ્ર વેદ ઉત્પ્રેક્ષાપર થઈ જાય. એમ પણ સમજવું નહિ કે **कल्पनोपदेश** સૂત્રમાં વ્યાસજીએ ગૌણી વૃત્તિનો સ્વીકાર કરેલો છે. સાંખ્યના વૈદિકત્વનો નિરાસ કરવાને માટે એ સૂત્ર વાદીની બુદ્ધિને અનુસરે છે. એમ જો ન હોય તો **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** એ સૂત્રમાં વિરોધ આવે, માટે વેદમાં સર્વ ઠેકાણે વાચ્યાર્થ જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. "સર્વ વેદ પુરાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી" એ વિષ્ણુ-પુરાણના વાકયથી, અને "ઇતિહાસ અને પુરાણથી વેદને સારી રીતે વૃદ્ધિ પમાડવો" "આ પુરુષ મને પ્રહાર કરશે એમ અલ્પબુદ્ધિવાળા પુરુષથી વેદ ભય પામે છે" એ બ્રહ્માંડપુરાણનાં વાકયથી પુરાણોનું પ્રમાણકોટિમાં આવશ્યકત્વ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે વ્યાસની સમાધિભાષા ભાગવતપુરાણમાં હોવાથી, અને **धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र** એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભાગવતનો વિષય સર્વોત્તમ હોવાથી બીજાં પુરાણો કરતાં એમાં વિશેષ આદર જણાવેલો છે. એમાં મતાંતર અને લૌકિક ભાષા સમાધિભાષાની પોષક છે, પરંતુ અર્થનિર્ણાયક તો સમાધિભાષા જ સમજવી. એ સમાધિભાષા **भक्तियोगेन मनसि** એ સંદર્ભ થકી જ્યાં ભગવાનના પૂર્ણત્વનું, જ્યાં માયાનું ભગવદધીનત્વ, અને એ માયાએ કરેલા જીવના અનર્થનું અને એના ઉપસાધન ભગવદ્ભક્તિયોગનું જ્યાં જ્યાં પ્રતિપાદન હોય ત્યાં ત્યાં સમાધિભાષાનું પ્રામાણ્ય હોવાથી લૌકિક અને પરમતભાષાનો વિરોધ આવે એ દોષરૂપ નથી. એ ચતુષ્ટય પ્રમાણની એકવાકયતાથી સિદ્ધ થયેલું જ્ઞાન પ્રમાજન્ય (યથાર્થ અનુભવવાળું) છે. ૭

उत्तरं पूर्वसंदेहवारकं परिकीर्तितम् ।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ।
एतद्विरुद्धं यत्सर्वं न तन्मानं कथंचन । ८ ।

શ૦—ઉત્તર (પ્રમાણ) પૂર્વ (પ્રમાણ)ના સંદેહની નિવૃત્તિ કરનાર કહેલું છે. આ ચાર પ્રમાણોથી જે (શાસ્ત્રો) અવિરુદ્ધ છે તે પ્રમાણ છે. આ ચાર પ્રમાણોથી જે વિરુદ્ધ હોય તે કદી પણ પ્રમાણ નથી.

પ્ર૦—કોઇ શંકા કરે કે જ્યારે એક પ્રમાણથી ચરિતાર્થ (પ્રયોજન) સિદ્ધ થઈ શકે છે ત્યારે ચાર પ્રમાણનો શો ઉપયોગ! આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે પહેલા પ્રમાણમાં કાંઈ સંદેહ માલૂમ પડતો હોય તો એ પછીનાં પ્રમાણ એ સંદેહ દૂર કરી શકે છે; જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે **अपाणि-पादो जवनो ग्रहीता** "પરમાત્માને હાથ અને પગ નથી તોપણ એ વેગવાળા ને ગ્રહણકર્તા છે." આ વાકયમાં એવો સંદેહ થાય કે બ્રહ્મ કાં તો હાથ પગ વગરનું છે અથવા એ વાકયથી પ્રાકૃત હાથ પગનો નિષેધ કરેલો છે! આ સંદેહનું નિવારણ ગીતાજીના **सर्वतः पाणिपादान्तम्** (બ્રહ્મ સર્વ ઠેકાણે હાથ અને પગવાળું છે) એ વાકયથી થાય છે, અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ એ પ્રાકૃત હાથ પગ વગરનું છે. તેમજ ગીતાજીમાં "**नित्यः सर्वगतः स्थाणुः**" "**ममैवांशो जीवलोके**" વગેરે વાકયોથી ઉત્પન્ન થતા સંદેહનું નિવારણ "**उत्क्रान्तिगत्यागतीनामपि**" ઇત્યાદિ સૂત્રો વડે થાય છે. તેમજ "**जन्माद्यस्य यतः**" ઇત્યાદિ સૂત્રોનો સંદેહ અન્વય અને વ્યતિરેક વડે ભાગવતથી દૂર

થાય છે. આ ચાર પ્રમાણુથી જેટલે દરજ્જે મનુનાં વાક્યો સંવાદી હોય તેટલે દરજ્જે (એ મંદગામી) * પ્રમાણુ છે, વિરોધી હોય તો એ પ્રમાણુ નથી.

આ૦—એક જ મુખ્ય વેદથી જ્યારે એક વિષયનું પ્રતિપાદન થઈ શકે છે ત્યારે ચાર પ્રમાણોનો શો ઉપયોગ? આ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહેવામાં આવે છે કે પૂર્વશાસ્ત્રનો સંદેહ નિવૃત્ત કરવાને માટે ઉત્તરશાસ્ત્રની આવશ્યકતા હોવાથી, એક જ વિષયમાં પણ પ્રમાણચતુષ્ટયનું આવશ્યકત્વ છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે **अपाणिपादो जवनो ग्रहीता** એ શ્રુતિમાં ઇંદ્રિયની ક્રિયા બતાવેલી છે. ત્યાં સંદેહ થાય કે બ્રહ્મ ઇંદ્રિય વગરનું છે કે અલૌકિક ઇંદ્રિયવાળું છે! ત્યાં કહે છે કે ઇંદ્રિયો વિના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે પણ બ્રહ્મ ક્રિયા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. માટે નિર્ણાયક વાક્યની આવશ્યકતા હોવાથી, **सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्** (ગી. ૧૩-૧૩) આ વાક્યથી સંદેહ નિવૃત્ત થયે અપ્રાકૃત (ઇંદ્રિય) યુક્ત બ્રહ્મ છે એમ નિઃસંદિગ્ધતાથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ ગીતાવાક્યમાં જીવનું વ્યાપકત્વ અને અંશત્વ એ બને કહેવાથી સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી, **उत्क्रान्तिगत्यागतीनामपि** એ સૂત્રથી શરીરનો ત્યાગ કરીને ગમન, અને શરીરાન્તરમાં પ્રવેશ કરનાર જીવને વ્યાપકત્વ ઘટતું નથી, માટે અંશ નિઃસદિગ્ધ છે. તેમજ સૂત્રમાં **जन्माद्यस्य यतः** એ સ્થળે માયાશબલ જગતનું કારણ છે કે શુદ્ધ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, વળી એ નિમિત્ત કારણ છે કે ઉપાદાન કારણ છે, એવી રીતનો સૂત્રમાં સંદેહ થવાથી **अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा** (ભા. ૨-૩૫) "જે બ્રહ્મ સર્વ કાળમાં સર્વ કાર્યમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત વડે વિદ્યમાન છે તે જ આત્મતત્ત્વ જિજ્ઞાસુ પુરુષે જાણવાને યોગ્ય છે." આ વાક્યથી શુદ્ધ બ્રહ્મ જ આ જગતનું અભિન્ન-નિમિત્ત-ઉપાદાન કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ સર્વ વેદનું કર્મમાં તાત્પર્ય છે કે નહિ એ પૂર્વમીમાંસામાં સંદેહ થવાથી '**सर्वं कर्माखिलं पार्थ**' "**एतान्यपि तु कर्माणि**" એ રીતનાં ભગવાનનાં વાક્યથી એ સંદેહનું નિવારણ થઈ શકે છે, એટલે સમગ્ર વેદનું કેવળ કર્મમાં તાત્પર્ય નથી, પણ જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મની સમાપ્તિ છે. એ પ્રમાણે વિધ્યર્થ રૂપધર્મ અને ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનું સર્વ વેદથી પ્રતિપાદન કરતાં એમાં ગીતા સૂત્ર અને ભાગવત સંદેહવારક હોવાથી અનુવાદક નથી.

એવી શંકા થાય કે જો ચારનો જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરીએ તો બાકી રહેલાં મન્વાદિ સ્મૃતિ, બીજાં પ્રમાણ અને વેદનાં છ અંગ એઓની શી ગતિ થાય? એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે આ ચાર પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ જ મન્વાદિક વાક્યો પ્રમાણ છે; કલ્પિત વ્યાખ્યાનથી મન્વાદિ વાક્યોનો અન્યથા-અર્થ પ્રમાણ નથી, પણ અનુસરતો અર્થ પ્રમાણ છે.

આ ઠેકાણે મૂળમાં **एतत्** પદથી **श्रीकृष्णवाक्यानि** છે અને એ કારિકામાં **चकार**થી જૈમિનિસૂત્રનું પણ ગ્રહણ સમજવું. અને એમાં કહેલી રીત પ્રમાણે વિચાર કરવાથી મન્વાદિ સાંખ્યાદિ સ્મૃતિઓનાં સંવાદી વાક્ય અનુવાદકપણાથી મંદગામી હોવાથી અપ્રમાણભૂત છે અને વિરોધી વાક્યો **वैसर्जनाधिकरण** ન્યાયથી બાધિત હોવાથી અપ્રમાણ છે માટે મન્વાદિ સાંખ્યાદિ સ્મૃતિઓનો અવિરુદ્ધ અસંવાદી અંશ પ્રમાણ છે. મૂળમાં **सर्व** પદથી શાક્યાદિ (બૌદ્ધમતની) સ્મૃતિઓ પણ અપ્રમાણ છે એમ સમજી લેવું. તેમજ પ્રત્યક્ષ ઉપમાન અર્થાપત્તિ અનુપલબ્ધિ અને અનુમાન એ પાંચે પ્રમાણોનું અપ્રામાણ્ય સમજવું. આનું કારણ સ્ફુટ રીતે "સર્વનિર્ણય પ્રકરણ"માં સમજાવવામાં આવશે. ૮

*અનુવાદ પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવતો નથી એ કારણથી આવાં સંવાદી વાક્યોને "મંદગામી પ્રમાણ" તરીકે ગણવામાં આવે છે.

अथवा सर्वरूपत्वान्नामलीलाविभेदतः ।
विरुद्धांशपरित्यागात्प्रमाणं सर्वमेव हि ॥ ९ ॥

શ૦—અથવા નામલીલાના વિભેદને લીધે બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્ત્વ છે, એ કારણથી વિરુદ્ધ અંશના ત્યાગથી સર્વ શાસ્ત્ર માત્ર પ્રમાણ છે.

પ્ર૦—જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે સર્વ શાસ્ત્રોનો અર્થ બ્રહ્મરૂપ ભાસે છે. તે વખતે સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણરૂપ છે, કેમકે એ બધાં ભગવદ્વાચક દેખાય છે. પણ જ્યાંસુધી પૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉદય થયો ન હોય ત્યાંસુધી ઉપર કહેલાં ચાર પ્રમાણ માનવાં. પૂર્ણ જ્ઞાનના ઉદયકાળમાં વાણીમાત્ર પ્રમાણ છે, કેમકે એ સમયે શબ્દનો અર્થ ભગવદ્રૂપ ભાસે છે. જેમ આ જગતમાં સંસારીને રૂપ જુદાં જુદાં દેખાય છે, પણ જ્ઞાનીને તો એ સઘળાં ભગવદ્રૂપ માલૂમ પડે છે. તેમ જ નામલીલામાં જે ભેદ છે તે સંસારીને જ ભાસે છે; પૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને તો ભગવાનના અલૌકિક પ્રકારના સામર્થ્યથી વા ભગવાનના સર્વરૂપત્ત્વ વડે અવિરોધ ભાસે છે. એ રીતે વિરુદ્ધાંશનો પ્રકાર બે રીતે કહ્યો. માટે જ્ઞાનીને અવિરોધ ભાસે છે એ યુક્ત જ છે.

આ૦—કોઈ શંકા કરે કે આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મવાદરૂપ છે, અને બ્રહ્મવાદમાં સર્વની ભગવદ્રૂપતા છે, તેથી સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય ઉચિત છે, અને આ ચાર પ્રમાણમાં જ સંકોચ કરવો ઉચિત નથી! એ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે પક્ષાન્તર કહેવામાં આવે છે.

જ્યાંસુધી પૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉદય ન થયો હોય ત્યાંસુધી પ્રમાણનો સંકોચ ઉચિત છે. જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાનોદય થાય ત્યારે સર્વત્ર ભગવત્સ્ફૂર્તિ થવાથી અને શબ્દમાત્ર **ૐકાર**ની વિકૃતિરૂપ હોવાથી, સર્વ વાણી માત્ર બ્રહ્મને વિશે પ્રમાણ છે. ત્યાં એવી શંકા થાય કે જ્યાંસુધી જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં-સુધી વ્યવહાર છે, અને જ્યારે સર્વને ભગવદ્રૂપ માનવામાં આવે ત્યારે વ્યવહાર શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે જેમ નિયમિત આકારથી નિયમિત રૂપ વડે ભગવાનની રૂપલીલાનું વૈલક્ષણ્ય સિદ્ધ થાય છે, તેમ વર્ણાનુપૂર્વીથી પદ વાક્ય ભેદ થાય છે; એ પ્રમાણે નામલીલાનું વૈલક્ષણ્ય છે. જેમ રૂપલીલામાં સહજ શક્તિસંકોચ છે તેમ નામલીલામાં વાચકશક્તિનો સંકોચ હોવાથી લીલાભેદજ્ઞાનથી વ્યવહાર સિદ્ધ પણ થઈ શકશે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે અવિરુદ્ધ વાક્યમાં નિર્વાહ થઈ શકે, પણ જ્યાં એક જ વસ્તુનો શિવ, વિષ્ણુ, નિરાકારાદિરૂપથી બોધ કરાય ત્યાં વાક્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી લીલાભેદજ્ઞાનના અભાવને લીધે વિરોધનો પરિહાર શી રીતે કરવો! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે વિરુદ્ધ અંશનો એ પ્રકારે નિરાસ કરવો : સાધનાધ્યાયમાં **अहि-कुण्डलवत्** એ સૂત્રમાં અને **पूर्ववत् वा** એ સૂત્રમાં ભગવત્સામર્થ્ય અને અલૌકિક પ્રકારથી ભગવાનનું સર્વરૂપત્ત્વ બતાવી વિરોધનો પરિહાર કરેલો છે. તેમ **मल्लानामशनिः** એ ન્યાયથી એક જ વસ્તુનું ભિન્ન ભિન્ન પુરુષને ભિન્ન ભિન્ન રૂપનું ભાન થવાથી ભિન્ન ભિન્ન વાક્યો છે, તેથી પરિહાર થઈ શકે છે. આ કારણથી જ્ઞાનદશામાં નિર્દોષ બુદ્ધિ હોવાથી પ્રમાણસંકોચ નથી. અવિદ્દદ્દશામાં જીવ-બુદ્ધિ સદોષ હોવાથી એ દોષના નિરાસને માટે પ્રમાણનો સંકોચ ઉચિત છે. ૯

द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ।
विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ॥ १० ॥

શ૦—દ્વાપરના આદિ ભાગમાં ધર્મના બે પ્રકાર (શ્રૌત અને સ્માર્ત) હોવાથી જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનોના મધ્યે બન્ને પ્રકારનાં વચનો પ્રમાણ છે તેમ નિર્ણયો પણ પ્રમાણ છે.

પ્ર૦—વિરુદ્ધ વાક્યોનો અવિરોધ જણાવવાને માટે લૌકિક (સ્મૃતિ)નું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ સ્મૃતિનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યોનો સ્મૃતિના વ્યાખ્યાનકારોએ અવિરોધ પ્રકારથી નિર્ણય કરેલો છે તેમ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ નિર્ણયોનો પણ વૈષ્ણવ સ્માર્તાદિ ભેદ વડે અવિરોધ સમજવો.

આ૦—મત્સ્યપુરાણમાં સ્મૃતિનો પ્રચાર દ્વાપરયુગમાં થયાનું કહ્યું છે. તે પહેલાં ધર્મમાં સંદેહ હતો જ નહિ, તેથી કેવળ શ્રૌતધર્મ જ હતો. દ્વાપર યુગથી આરંભીને ધર્મનું દ્વૈધ એટલે શ્રૌત અને સ્માર્ત એ બે પ્રકાર થયા; તેથી એનો અવિરોધ કહેવો જોઇએ. સ્મૃતિમાં શ્રૌત અને સ્માર્તભેદથી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યોનો અવિરોધ છે, અથવા અધિકારીના ભેદથી, અથવા શાખાના ભેદથી અવિરોધ છે, એમ સમજવું. મત્સ્યપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्तितः। द्वापरे व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः॥
वर्णानां द्वापरे ध्वंसाद्विकीर्यन्ते तथाश्रमाः। द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ॥
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते। निश्चयाद्विगतानां च धर्मतत्त्वं न विद्यते॥
धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदश्च जायते। परस्परविभिन्नैस्तद् ऋषीणां विभ्रमेण तु॥
अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदम्॥

"પ્રથમ કૃતયુગમાં ધર્મ (કર્મકાંડ) નહિ હતો, પરંતુ સર્વ પુરુષો જ્ઞાનનિષ્ઠ હતા. ત્રેતામાં કર્મકાંડ પ્રવૃત્ત થયો. દ્વાપરમાં એ વિકલ થતાં થતાં કલિયુગમાં એનો વારંવાર નાશ થાય છે. દ્વાપરમાં વર્ણોનો ધ્વંસ થવાથી કર્મને વિશે અનેક પ્રકારના ભ્રમ થાય છે; તેથી એ યુગમાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં બે પ્રકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભ્રમને લીધે એકવાક્યતા નહિ થવાથી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ દ્વિધા ભાસે તેથી નિશ્ચય થતો નથી, અને નિશ્ચયને નહિ પામેલા પુરુષોથી ધર્મનું તત્ત્વ જણાતું નથી. ધર્મતત્ત્વ નહિ જણાવાથી મતિભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી એ ઋષિઓના ભ્રમથી થયેલા જ્ઞાનભેદને લીધે પરસ્પર ભિન્ન ઋષિઓએ જુદી જુદી સ્મૃતિઓ કરેલી છે."

ઉપર કહેલા કારણથી સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો આવે છે તેનો નિર્વાહ વ્યાખ્યાનકારોએ યથાસંભવ કરેલો છે.*

પ્રમાણચતુષ્ટયમાં શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્રો એક કોટિનાં છે, ગીતા અને ભાગવત બીજી કોટિના ગ્રંથો છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે. એ બંને કોટિમાં પ્રમેયના ભેદમાં અભાવ છે તોપણ બે કોટિનું નિરૂપણ કરવાથી ભેદ ભાસવાને લીધે વિરોધ આવે તો, એ ચારે ગ્રંથની એકવાક્યતા કેમ થાય, એ બતાવવા માટે એ બંને કોટિનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. ૧૦

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे।
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते॥ ११॥

શ૦—વેદના પૂર્વકાંડમાં એટલે કર્મકાંડમાં ક્રિયાશક્તિવિશિષ્ટ યજ્ઞરૂપ હરિ છે, અને જ્ઞાનકાંડમાં (જ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ) બ્રહ્મરૂપ હરિ છે, અને (ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભયવિશિષ્ટ) અવતારી હરિ કૃષ્ણનું શ્રીમદ્ભાગવતમાં નિરૂપણ કરાય છે.

---

*ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર, સંધ્યોપાસનાદિક કર્મ, નિત્યશ્રાદ્ધકર્મ, પાકયજ્ઞાદિક અને પ્રાયશ્ચિત્ત એ પાંચ ધર્મો સ્મૃતિમાં વિશેષે કરીને કહેલા છે, એમાં દેશકાલાનુસાર અથવા અધિકારી-ભેદથી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો હોય છે, પરંતુ બ્રહ્મ તો સર્વ દેશમાં સર્વ કાલમાં એકરૂપ હોવાથી પૂર્વે કહેલું એક-વાક્યતાપન્ન પ્રમાણચતુષ્ટય એને વિશે પ્રમાણ છે.

પ્ર૦—**यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः** એ શ્રુતિથી જાણવું કે ભગવાન જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેથી યુક્ત પ્રમાણુના વિષય છે. જ્યારે ભગવાન ક્રિયામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એ યજ્ઞાત્મા ક્રિયારૂપ પૂર્વકાંડનો વિષય છે એમ સમજવું અને જ્યારે જ્ઞાનમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનાત્મા બ્રહ્મરૂપ ભગવાન ઉત્તરકાંડનો વિષય છે એમ જાણવું; અર્થાત્ પૂર્વ અને ઉત્તર મીમાંસા (સૂત્ર) માં, અને સંહિતા અને બ્રાહ્મણ ભાગમાં એક એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, અને ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભયવિશિષ્ટ ભગવાનનું પ્રતિપાદન ભાગવત અને ગીતામાં કરેલું છે. આથી એક વિષય છતાં એની બે કોટિ થાય છે. મૂલમાં **તનુ** શબ્દ સાકાર બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા વાપરેલું છે.

આ૦—શ્રુતિ અને સૂત્રમાં ભગવાનના અક્કેકા ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, ગીતા અને ભાગવતમાં અનેક ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, એ કારણથી ઉપર કહેલી બંને કોટિ સ્પષ્ટ છે. કોટિ એટલે ભાગ, સંખ્યા, સમુદાય.

જ્યારે પૂર્વકાંડમાં ભગવાને ક્રિયામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આપ ક્રિયારૂપ થઇને વેદમાં યજ્ઞના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. એ કારણથી પૂર્વકાંડનો અર્થ યજ્ઞરૂપી ભગવાન છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્તરકાંડ, એટલે ઉપનિષદ, એમાં ભગવાને જ્યારે જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આપ જ્ઞાનરૂપ થઈ વેદાંતમાં બ્રહ્મના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રીગીતાજી અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન એ બંનેથી યુક્ત જે મૂલ રૂપ ભગવાને પ્રકટ કર્યું તેનું વર્ણન છે. ૧૧

सूर्यादिरूपधृक् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ।
पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ॥ १२ ॥

શ૦—સૂર્યાદિરૂપ ધારણ કરનાર હરિ બ્રહ્મકાંડમાં જ્ઞાનનું અંગ કહેવાય છે, અને એવી જ રીતે સર્વ પુરાણોમાં પણ (જે જે નામો લખ્યાં છે) તે તે રૂપ હરિ છે.

પ્ર૦—વેદ અને પુરાણોમાં જે જે દેવતાઓનું પ્રતિપાદન છે તે તે દેવતા જ્ઞાનના અંગભૂત છે એમ જાણવું. જ્ઞાનકાંડમાં જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે તે તે દેવની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપાસના જ્ઞાનનું અંગ હોવાથી ભિન્નવાકયતા થતી નથી. એ જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા થાય છે એમ એકદેશી (માયાવાદીઓનો) મત છે. વાસ્તવિક એ છે કે માહાત્મ્યપ્રતિપાદનથી ભક્તિ દ્વારા જ્ઞાન થાય છે, એટલે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવાથી ભગવાનની ભક્તિ થાય છે, અને ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇ ભગવાન જ્ઞાન આપે છે.

પુરાણમાં કહેલા દુર્ગા ગણપતિ આદિ દેવતા વિશિષ્ટ દેવતાનું અંગ છે અને તે તે રૂપ હરિ પોતે જ છે. સાધન અને ફલરૂપ એક જ હોવાથી સર્વ પ્રમાણુની એકવાકયતા નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે.

આ૦—પુરાણોમાં દુર્ગા ગણપતિ આદિ દેવતાઓની ઉપાસના લખી છે, તથા બ્રહ્મની માફક જગતનાં ઉત્પત્તિ રક્ષા સંહાર કરવાના સામર્થ્યની વાત લખી છે, એ એટલા માટે કે તે તે દેવતાઓની ઉપાસના કરવાથી ઉપાસકોને વાંચ્છિત ફળ મળતાં, મૂળ રૂપ શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનો વિસ્તાર થયે એમની ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય, એટલા માટે ભગવાને દુર્ગા ગણપતિ વગેરે અનેક સાધન-રૂપો ધારણ કર્યાં છે.

ભક્તિથી જ્ઞાન થાય છે એ વાત નીચેના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે (ગી. ૧૮-૫૫.):

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

"હું કોણુ છું અને શું છું એ વાત તત્વ થકી એ ભક્તિ વડે જાણે છે. એ પ્રમાણે તત્વ થકી મને જાણીને એ તત્કાળ મારામાં પ્રવેશ કરે છે."

પ્રમેયમાં બીજાં સાધન અને ફલનો નિર્ણય કરવાને માટે, ભક્તિમાર્ગરૂપ સાધનમાં ભજનીય સ્વરૂપના વિચારથી હવે ફલનું તારતમ્ય બતાવવામાં આવે છે :

भजन सर्वरूपेषु फलसिद्धयै तथापि तु।
आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ १३ ॥

શ૦—ફલસિદ્ધિને માટે ભગવાનનાં સર્વ રૂપનું ભજન કરવાનું કહેલું છે, પણ પરબ્રહ્મને વિશે સાયુજ્યની કામનાને માટે આદિમૂર્તિ કૃષ્ણ એ જ સેવવા લાયક છે.

પ્ર૦—જ્ઞાનમાર્ગમાં વિષય અને ફલમાં કોઇ પ્રકારની અધિકતા નથી, કેમકે સર્વરૂપની પૂર્ણ બ્રહ્મત્વથી ઉપાસના છે. ભક્તિમાર્ગમાં એમ નથી, કેમકે ભગવાને જેમ જગત પોતાની લીલાને માટે કર્યું છે તેમ પોતાની પ્રાપ્તિને માટે ભક્તિમાર્ગ જુદો કર્યો છે. બીજાં બધાં રૂપ મૂલ રૂપની વિભૂતિ છે એ વાત ગીતાજીના ૧૦મા અધ્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. વિભૂતિરૂપમાં સાધન અને ફલ નિયમથી કહેલાં છે: અર્થાત્ વિભૂતિની ઉપાસનાથી ભગવાને જે વિભૂતિઓમાં જેટલું જેટલું સામર્થ્ય મૂકેલું છે તે પ્રમાણે તે તે વિભૂતિઓ આપે છે, પણ પૂર્ણ ફલદાન તો પૂર્ણ સ્વરૂપ જ આપે છે. એ કારણથી પૂર્ણ ફલને માટે મૂલ રૂપનું ભજન કરવું જોઇએ.

ब्रह्मविदाप्नोति परम् એ શ્રુતિમાં કહેલું છે કે બ્રહ્મવિદ પુરુષો પુરુષોત્તમને પામે છે. આ સ્થળમાં મુખ્ય સાયુજ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એ મુખ્ય સાયુજ્યને માટે આદિમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણનું બહાર ભજન કરવું અવશ્યક છે. હૃદયગુહામાં સ્થાપન કરેલા બ્રહ્મને જાણવું એ જ્ઞાનમાર્ગીય સાધન છે અને બહિર્ભજન એ ભક્તિમાર્ગીય સાધન છે.

આ૦—કોઇને એમ શંકા થાય કે એકાદશસ્કંધમાં ભગવાને કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એમ ત્રણુ સાધન કહેલાં છે, તિ પણ જ્ઞાનમાર્ગને બતાવે છે, તો જ્ઞાનમાર્ગનું તારતમ્ય ન કહેતાં ભક્તિમાર્ગનું તારતમ્ય કેમ કહેવામાં આવે છે ! આ પ્રશ્નના ખુલાસામાં કહે છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં વિષય અને ફલમાં કાંઇ અધિક્ય નથી, કેમકે સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવાનું કહેલું છે. કર્મમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગને ઉપકારક હોવાથી ગૌણ છે, માટે ભક્તિમાર્ગનો અમે વિશેષ નિર્ણય કરીએ છીએ. ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગની પેઠે નથી, કેમકે એ અન્ય દેવની ભક્તિ થકી વિલક્ષણ કરેલો છે. ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ९-२३ ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ९-२४ ॥

"બીજા દેવતાના ભક્ત શ્રદ્ધા વડે દેવતાનું પૂજન કરે છે તોપણ મારું પૂજન કરે છે, પણ એ અવિધિપૂર્વક પૂજન કરે છે. એઓના સઘળા યજ્ઞનો ભોગવનારો, અને પ્રભુ એટલે ફળ આપનારો હું જ છું. પણ મને એઓ બરાબર જાણતા નથી, અને તેથી એઓ ફરીથી અહીં નીચે પડે છે."

ઉપરના શ્લોકોથી જણાય છે કે બીજા દેવતાઓની ભક્તિ કરતાં ભગવદ્ભક્તિ વિલક્ષણ છે. અને એ જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ॥

तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः। स करोति ततो विप्रा भक्तिं वाग्नेः समाहितः ॥ तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ॥ प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः। सेवां करोति विधिवत् स तु शंभोः प्रयत्नत ॥ तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम ॥ ततो भुक्तिं च मुक्तिं च समाप्नोति द्विजोत्तमा ॥

"બીજા દેવની મન કર્મ અને વચનથી ભક્તિ કરવાથી પ્રથમ અગ્નિની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભક્તિથી અગ્નિ પ્રસન્ન થતાં સૂર્યની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં મહાદેવજીની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. હે ઉત્તમ દ્વિજો ! મહાદેવજી પ્રસન્ન થતાં કેશવની* ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પુરુષ વાસુદેવ જગન્નાથનું ભજન કરીને આ લોકને વિશે ભોગ અને જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરે છે."

એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભજન મૂલરૂપત્વ ગીતાથી અને માંડુક્ય ઉપનિષદ વગેરેથી સિદ્ધ થાય છે.×

એ રીતે ઉપનિષદ ગીતાવાક્ય વગેરેની એકવાક્યતાથી શ્રીકૃષ્ણનું મૂલરૂપત્વ સિદ્ધ થાય છે.

સાયુજ્ય પદનો અર્થ ઐક્ય પ્રસિદ્ધ છે, એમ છતાં એનો યૌગિક અર્થ જ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. એમ કરવાથી એનો અર્થ બ્રહ્મની સાથે સર્વ સુખનો અનુભવ એ થાય છે.

ભક્તિનું મુખ્ય ફલ અલૌકિક સામર્થ્ય છે અને સાયુજ્ય એ મધ્યમ ફલ છે. આ ઠેકાણે બાલાનુશાસન ન્યાયથી મધ્યમ ફલ બતાવવામાં આવ્યું છે, કેમકે સ્વતંત્ર ભક્તિના સર્વ અધિકારી નથી. ૧૩

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ।
ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ॥
ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥ १४ ॥

શ૦—આદિમૂર્તિ કૃષ્ણથી જ નિર્ગુણ મુક્તિનો નિશ્ચય થાય છે અને અન્ય દેવતાની સેવાથી સગુણ મુક્તિ થાય છે. જ્ઞાનથી પણ સાત્ત્વિકી અથવા જીવન્મુક્તિ થાય છે (એ પણ જીવનપર્યંત સગુણ છે). જ્ઞાની જો શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો એનાથી બીજો કોઈ અધિક નથી.

પ્ર૦—નિર્ગુણ કૃષ્ણની સાથે સાયુજ્ય થવાથી નિર્ગુણ મુક્તિ થાય છે અને સગુણ દેવતાઓની સાથે સાયુજ્ય થવાથી સગુણ મુક્તિ થાય છે. ભગવાન સિવાય બધા દેવતાઓ કાળપર્યંત સગુણ જ છે. અક્ષર અને જ્ઞાનમાર્ગનું ઐક્ય હોવાથી અને જ્ઞાન સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે (**सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्**) તેથી જ્ઞાનમાર્ગ પણ સગુણ છે. એટલા માટે જ્ઞાની સંસાર થકી ભય પામીને વિરક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાનું જેમ સગુણત્વ છે તેમ જેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને પણ સગુણત્વ છે, કેમકે **समासेनैव कौन्तेय०** (ગી. ૧૮-૫૦) એ સંદર્ભમાં એમ કહેલું છે કે બ્રહ્મભાવ થયા પછી ગુણાતીતમાં પ્રવેશ થાય છે. જો ભક્તિ ન થાય તો કેવળ જીવન્મુક્ત સગુણ રહે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગનો મુકાબલો કરવાને માટે ભગવાને ગીતાજીના ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે **ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः** (૧૨-૪) "જે જ્ઞાનમાર્ગીઓ અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તે ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશ દ્વારા સર્વભૂતનું હિત કરે તો, હું જે નિર્ગુણ છું તેને પામે છે. જે પૂર્વે જ્ઞાનમાર્ગમાં

---

*क એટલે બ્રહ્મા અને ईश એટલે મહાદેવ. એ બન્ને સુખનું દાન કરનાર તે કેશવ, કૃષ્ણ, પરમાત્મા.

×મૂલ વાક્યોને માટે આવરણભંગ જુઓ.

પ્રવૃત્ત થઈ એ નિષ્ઠા છોડી દઈ કૃષ્ણસેવાને માટે યત્ન કરે તે મહાન છે. જ્ઞાનમાર્ગનો વિષય અક્ષર નિર્ગુણ છે, તોપણ એ માર્ગ તો સગુણ જ છે. એ રીતે ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ છે. ક્રિયાશક્તિ અને ઇંદ્રિયોનો જ્ઞાનમાર્ગમાં લય કરવાથી એઓ ફલરહિત થાય છે. એટલા માટે ભક્તિમાર્ગાનુસાર શ્રીકૃષ્ણ જ સર્વ ઇંદ્રિયોવાળાને સેવવાને યોગ્ય છે.

આ૦—શ્રીકૃષ્ણના ભજનના પ્રારંભમાં અને ફલદશામાં નૈર્ગુણ્ય છે. કેમકે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે **मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्** "મારામાં જે નિષ્ઠા રાખે છે તે નિર્ગુણ કહેવાય છે." અક્ષર બ્રહ્મનો શ્રવણાદિ વડે સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ્ઞાનમાર્ગ છે. અક્ષરની ઉપાસનાથી પણ અક્ષર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ બંનેમાં જ્ઞાનરૂપ ફલ એક હોવાથી અક્ષર અને જ્ઞાનમાર્ગ એક જ છે. અને **कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानम्** (ભાગવત) અને **सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्** (ગીતા) એ બન્ને વાકયોથી જ્ઞાનમાર્ગ સગુણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ગુણ પરસ્પર ઉપમર્દન કરે છે એ કારણથી જ્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ સત્ત્વગુણને દાબી દે ત્યારે જ્ઞાન તિરોહિત થઈ જાય છે. એટલા માટે જ્ઞાનીઓ સંસારથી ભય પામીને વિરક્ત રહે છે, પણ ભક્તિમાર્ગમાં એવો ભય નથી. શ્રીમદ્ભાગવતના રાસપંચાધ્યાયીના પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે ભગવાનના ચરણરજની સેવાથી તૃપ્ત થયેલા પુરુષો ગુણના બંધનથી ભયરહિત થઈ ઇચ્છાપૂર્વક વિચરણ કરે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિમાર્ગીયને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી. **अक्षरधियाम्** એ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે ભગવત્કૃપાથી જ્યારે જ્ઞાનીને ગુણાતીત ભક્તિ થાય છે ત્યારે એ ગુણાતીતમાં પ્રવેશ કરે છે. ભક્તિ ન થાય તો એ સગુણ રહે છે. જ્ઞાનનો જે ઉત્કર્ષ બતાવેલો છે તે ભક્તિના ઉત્કર્ષને માટે બતાવેલો છે, કેમકે માહાત્મ્યજ્ઞાન સ્નેહનું અંગ છે. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે

ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः (ગી. ૬-૪૬), **योगिनामपि सर्वेषाम्** (ગી. ૬-૪૭)

આ સંદર્ભથી જ્ઞાન કરતાં ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે એમ સિદ્ધ થાય છે **समासेनैव कौन्तेय** (ગી. ૧૮-૫૦) એ સંદર્ભમાં પણ જ્ઞાનની પરમનિષ્ઠા પછી ભક્તિ થવાનું લખ્યું છે, તેથી જ્ઞાન એ પૂર્વકક્ષા છે અને ભક્તિ એ ઉત્તરકક્ષા છે; તેથી ભક્તિનું નિઃસંદિગ્ધ ઉત્તમોત્તમપણું સિદ્ધ થાય છે. ચતુર્લક્ષણી ઉત્તરમીમાંસાના પ્રથમ સમન્વય અધ્યાયમાં કરેલું છે કે શ્રુતિમાં કહેલા વૈશ્વાનર પ્રાણ ઇત્યાદિ સર્વ શબ્દ ભગવદ્વાચક છે, તેથી સર્વ ઉપનિષદમાં તે તે શબ્દથી ભગવાન જ વાચ્ય છે એમ જાણવું. બીજા વિરોધાધ્યાયમાં મતાન્તરનો નિરાસ કરી શ્રુતિને અનુકૂળ શાસ્ત્રનું અંગત્વ અને સર્વ શ્રુતિનો અવિરોધ સંપાદન કર્યો છે. ત્રીજા સાધનાધ્યાયમાં ઉપાસના ને માહાત્મ્યપ્રતિપાદન દ્વારા ભક્તિની અગત્ય કહીને ભક્તિજનિત સર્વાત્મભાવસ્ફૂર્તિરૂપ વિદ્યાનું મુખ્ય સાધનત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. ચોથા ફલાધ્યાયના સમાપ્તિપાદમાં સ્વાભિન્ન નિત્યલીલાવિશિષ્ટ ભગવાનનું જ ફલત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. આથી પણ ભક્તિમાર્ગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ।
नानामतानि विप्रेषु मत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ।
यथाकथंचित्कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥ १५ ॥

શ૦—હમણાં આ કલિકાલમાં હરિએ બુદ્ધાવતાર ગ્રહણ કર્યાથી એને અધીન રહેલા દેવતાઓ બ્રાહ્મણોને વિશે અવતાર ધારણ કરી અનેક મત પ્રવર્તાવી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને અનેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના ભજનને અટકાવે છે.

પ્ર૦—ગયા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે, એમ છતાં સર્વ લોકો એ માર્ગમાં કેમ પ્રવૃત્ત થતા નથી? એના ખુલાસામાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે: કલિકાલનો સ્વભાવ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, કેમકે એ થોડા સાધનથી મહાન ફલ આપે છે. અલ્પ કર્મથી દૈત્યોને મહાફલની પ્રાપ્તિ થતાં એઓ સત્પુરુષોને ઘણી પીડા કરે. આવા પ્રકારનું પરિણામ અટકાવવાને માટે દૈત્ય(અસુરો)ને મોહ ઉત્પન્ન કરવા બુદ્ધ ભગવાન અવતર્યા હતા. એમણે સર્વપ્રમાણ મૂલભૂત વેદ દૂષિત છે એવું યુક્તિથી બતાવ્યું. ત્યારપછી પુરાણાદિ માર્ગ દૂષિત કરવાને માટે એ ભગવાનને અધીન રહેલા દેવતાઓ પણ બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિને નાશ કરવાને સારુ બ્રાહ્મણોને વિશે જ અવતર્યા, અને એઓએ મોડે કણાદ ન્યાય માયાવાદાદિરૂપ વાક્ચાતુર્યયુક્ત ગ્રંથો રચ્યા, અને એ ગ્રંથો દ્વારા એમણે પુરાણાદિ ગ્રંથોને દૂષિત કર્યા. એ શાસ્ત્રોમાં મુક્તિરૂપ ફલ બતાવેલું હોવાથી એ મોહ ઉત્પન્ન કરનાર નથી એમ ન સમજવું, કેમકે વૈદિક અને પુરાણ માર્ગ વિદ્યમાન છતાં અને એ જ માર્ગ વડે એઓ ઋષિત્વ અને દેવત્વને પ્રાપ્ત થયા છે તોપણ, જ્યારે એમણે વેદવિરુદ્ધ શાસ્ત્રો કરેલાં છે ત્યારે એમ સમજવું જોઇએ કે, મુક્તિરૂપી ફલ બતાવીને એઓએ મોહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ એ શાસ્ત્રો રચેલાં છે. સિદ્ધ રાજમાર્ગરૂપ વેદમાર્ગ હયાત છતાં જ્યારે એમણે શબ્દોના અર્થને તાણી તૂસીને અત્યંત ક્લેશથી શાસ્ત્રો કરેલાં છે ત્યારે એમ સમજવું જોઇએ કે એઓએ મોહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ એ કરેલાં છે. આ કાર્યમાં ભગવાનની પણ એવા જ પ્રકારની આજ્ઞા થઈ હોય એમ જણાય છે. એ વિશે વરાહપુરાણમાં તથા બ્રહ્માંડપુરાણ વગેરેમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:—

त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय। अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज॥
प्रकाशं कुरु चाऽऽत्मानमप्रकाशं च मां कुरु॥

वराहपुराण

"હે રુદ્ર, તમે મોહશાસ્ત્ર રચાવો, અને સત્યશાસ્ત્રોને અસત્યરૂપ દેખડાવો, અને તમે તમારા સ્વરૂપ (અહંકાર) નો પ્રકાશ કરો, અને મારા સ્વરૂપનો અપ્રકાશ કરો."

अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता। निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यते।
एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः॥

બ્રહ્માંડપુરાણ

"મોહની નિવૃત્તિને માટે વિષ્ણુના ગુણ છે અને વિષ્ણુ આનંદાકારસ્વરૂપ છે, અને મુક્તોનું પણ નિર્દોષત્વ અને તારતમ્ય છે. આ થકી જે વિરુદ્ધ છે તે બધું મોહને માટે છે"

त्वामाराध्य तथा शंभो ग्रहीष्यामि वरं सदा। द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु॥
स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखान् कुरु॥
मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा॥

પદ્મપુરાણ

"હે શંભુ! દ્વાપરાદિયુગમાં કલા વડે પ્રકાશ થઈ તમારા થકી હું વરદાનને ગ્રહણ કરીશ, તમારાં કલ્પિત શાસ્ત્રોથી મનુષ્યોને મારાથી વિમુખ કરો, અને મને ગુપ્ત કરો કે જેથી ઉત્તરોત્તર સૃષ્ટિ થાય"

એ જ કારણથી કણાદાદિએ ગમે તે પ્રકારની યુક્તિથી શ્રીકૃષ્ણના ભજનનું વારણ કરેલું છે. એ કણાદાદિ અલૌકિકને જાણનારા હતા, તેથી શું કરવાથી મનુષ્યો ભગવદ્બહિર્મુખ થશે એ જાણીને એમણે મોહક ગ્રંથો રચ્યા છે.

આ૦—હાલમાં કલિયુગ ચાલે છે તેથી ઉપર કહેલો મોહ કલિકાલકૃત છે એમ સમજવું નહિ, કેમકે कलेर्दोषनिधेः (ભાગવત) ઇત્યાદિ વાક્યથી જણાય છે કે કલિનો એક મહાન ગુણ એ છે કે એ કલિયુગ હયાત છતાં શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથી સંગત્યાગ કરીને મનુષ્ય પરમાત્માને પામે છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે બુદ્ધ ભગવાને જ અવતાર ધારણ કરી મોહ ઉત્પન્ન

કરેલો છે. ભગવાન ધર્મના સ્થાપનને માટે અવતરે છે, તો એમના અવતારથી મોહ કરવો કેમ સંભવે ? એમ પણ ધારવાનું કારણ નથી, કેમકે ધર્મના અધિકારી દૈવી સંપતના પુરુષો છે તેઓ ધર્મના શુભ ફલથી બીજાનું મન વચન અને કર્મથી શુભ ઇચ્છે છે, પણ આસુરી સંપતના પુરુષો ધર્મના અધિકારી નથી એ કારણથી એમને મોહ કરવાને બુદ્ધ ભગવાન અવતરેલા છે, કેમકે જો એ આસુરોએ કરેલા ધર્મનું એમને જલદીથી ફલ મળે તો એઓ એ ફલનું અવલંબન કરી બીજાને ઉપદ્રવ કરવાને તત્પર થાય. ભાગવત સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૭, શ્લોક ૩૭ મામાં લખેલાં વાકયોથી જણાય છે કે દૈત્યાંશવાળાને મોહ કરવાને માટે જ ભગવાને વેદ દૂષિત કર્યા છે. આ વિશે પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શિવે પાર્વતી પ્રત્યે કહેલું છે કે

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। एषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम्॥
कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै॥
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा॥
बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्नं नीलपटादिकम्। मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते॥
मयैव वक्ष्यते देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा। अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम्॥
कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते। सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते॥
परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया॥
सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे। वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्॥
मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्। द्विजन्मना जैमिनीना पूर्वं वेदमपार्थकम्॥
निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्। शास्त्राणि चैवं गिरिजे तामसानि निबोध मे॥

"હે દેવી ! ક્રમ થકી તામસશાસ્ત્રને હું કહું છું એ સાંભળ. એ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી જ્ઞાની પણ પતિત થાય છે. પ્રથમ મેં શૈવ પાશુપત શાસ્ત્ર કર્યું, ત્યાર પછી મારી શક્તિથી આવેશિત બ્રાહ્મણોએ બીજાં શાસ્ત્રો કર્યાં. કણાદ ઋષિએ મોટું વૈશેષિકશાસ્ત્ર કર્યું, ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર કર્યું, કપિલે સાંખ્યશાસ્ત્ર કર્યું, બૃહસ્પતિએ અતિનિંદિત ચાર્વાકશાસ્ત્ર દૈત્યોના નાશને માટે માટે કર્યું, તેમજ બુદ્ધરૂપ વિષ્ણુએ દૈત્યોના નાશને માટે અસત્ બૌદ્ધશાસ્ત્ર કર્યું. અસત્ શાસ્ત્ર માયાવાદ પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ કહેવાય છે. હે દેવી, કલિયુગમાં બ્રાહ્મણરૂપ ધારણ કરી મારાથી એ માયાવાદશાસ્ત્ર કહેવાશે, એમાં શ્રુતિવાકયોનો લોકનિંદિત ખોટો અર્થ થશે (જ્યારે ગીતાજીમાં કર્મ કરવાનું કહેલું છે ત્યારે) આ શાસ્ત્રમાં કર્મનો ત્યાગ કરવાનું કહેવાશે. આવા પ્રકારના ત્યાગને વિકર્મ કહે છે. એ શાસ્ત્રમાં પરમેશ્વર અને જીવનું ઐકય પ્રતિપાદિત થશે અને બ્રહ્મનું પરમરૂપ નિર્ગુણ કહેવાશે. સર્વ જાતના મોહ અને નાશને માટે કલિયુગને વિશે અવૈદિક માયાવાદરૂપ વેદાર્થના જેવું મોટું શાસ્ત્ર મારાથી થશે. જૈમિનિએ નિરીશ્વરવાદથી મહત્ શાસ્ત્ર કરેલું છે. આ બધાં શાસ્ત્રો તામસ છે."

ઉપર પ્રમાણેનાં વાકયો બીજાં પુરાણોમાં પણ મળા આવે છે. ૧૫

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम्।
यत्कृष्णं न भजेत्प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती॥
तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति॥ १६॥

શ૦—એ જ મોટા મોહની અને ઠગાવાની વાત છે કે (કેટલાએક) બુદ્ધિશાળી અને શાસ્ત્રાભ્યાસી લોકો શુભ કર્મ કરનાર છતાં શ્રીકૃષ્ણને ભજતા નથી. આવા કર્માધીન પુરુષોને હમેશ જન્મ મરણના ફેરા જારી રહેશે.

પ્ર૦—કદાપિ એમ શંકા થાય કે લોકો જો મોહ પામેલા હોય તો સંસારમાં પણ ભ્રાન્ત પુરુષોની પેઠે પશુપુત્રાદિમાં અજ્ઞ કેમ જણાતા નથી ? એ શંકાના ખુલાસામાં કહેવામાં આવે છે કે રુદ્ર વગેરે દેવતાઓએ અલ્પ અર્થમાં મોહ થાય તેવાં શાસ્ત્રો રચ્યાં નથી, પણ મહા મોહને માટે એ શાસ્ત્રો રચેલાં છે. મહામોહ એ જ કહેવાય કે ક્રિયા અને જ્ઞાનશક્તિ વિદ્યમાન છતાં કૃષ્ણને ભજે નહિ. એ જ મહાપ્રતારણા (ઠગાવું) કહેવાય. લોકો એમને મોટા માનીને એઓને વિશે ભજનનો અભાવ જોઇ પોતે પણ ભજનથી વિમુખ રહે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, જાતે બુદ્ધિમાન હોય, અને પ્રબલ જ્ઞાન-શક્તિવાળા હોય, તેઓને મિથ્યા જ્ઞાનમાં અભિનિવેશ (પ્રીતિ, આસક્તિ) થાય, એ જ મહા મોહ સિવાય બનતું નથી. ક્રિયાશક્તિનું સામર્થ્ય છતાં ભજનનો અભાવ એ પ્રતારણા વિના સંભવતું નથી.

આ પ્રકારે માયાવાદાદિ શાસ્ત્રો થયાથી ઘણા લોકો વિમુખ થયા એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, તોપણ ભગવત્સેવકોએ કહેલા પ્રકારથી પ્રવૃત્ત થવાને લીધે સત્ફલ થશે એવી શંકા દૂર થવાને માટે કહે છે કે કોઈપણ શાસ્ત્રકારો બળ થકી કોઈને પ્રવૃત્ત કરતા નથી, તેમજ આ મહાપુરુષો પણ કોઇને બળાત્કારે પ્રવર્તાવતા નથી, પરંતુ ખોટા અદૃષ્ટને અધીન થવાથી એમણે કહેલા અર્થમાં શ્રદ્ધા થાય છે. જો એમ ન હોય તો સર્વસંમત વેદનો ત્યાગ કરીને એમ શા માટે પ્રવૃત્ત થાય ? માટે પ્રારબ્ધ-વશ થકી એમાં પ્રવૃત્ત થઇ આવા લોકો પ્રલયપર્યંત દુઃખાત્મક સંસારને જ પામે છે. ભગવદ્વિરુદ્ધ આચ-રણ કરવાથી નરકમાં પાત થાય છે. ૧૬

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ।
कर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ।
भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥ १७ ॥
निष्ठाभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चियः ।
निष्ठा च साधनैरेव, न मनोरथवार्तया ॥ १८ ॥

શ —જ્યારે સર્વજ્ઞ થવાય ત્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠા થઈ એમ ગણાય, જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે ત્યારે કર્મનિષ્ઠા થઈ એમ જાણવું, અને જ્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભક્તિનિષ્ઠા થઇ એમ જાણવું. નિષ્ઠા થયા વગર કોઇ પણ જાતનું ફલ મળતું નથી, અને નિષ્ઠા માત્ર વાતો કરવાથી કે ખાલી તરંગો કરવાથી થતી નથી, પણ વેદમાં કહેલાં સાધનોથી થાય છે.

પ્ર૦—એમ શંકા થાય કે માયાવાદાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાનપ્રતિપાદક છે અને કોઇ ઠેકાણે ચિત્તશુદ્ધિને માટે કર્મ અને ભક્તિનું પણ પ્રતિપાદન કરે છે, તો એ શાસ્ત્રો મોહ કરનારાં છે એમ કેમ કહી શકાય ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહેવામાં આવે છે કે "तत्त्वमसि" આદિ વાક્યોથી અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ જ્ઞાનદુર્બલોને મોહ કરવાને માટે એ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે; પણ એ જ્ઞાન નથી, કેમકે જ્ઞાન થયુ હોય તો સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય. यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम् એ શ્રુતિથી જણાય છે કે બ્રહ્મને જાણવાથી આ નામરૂપાત્મક બધું જગત જાણવામાં આવે છે. ગીતાજીમાં કહેલું છે કે

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत: । यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ ગી.૭-૨

"હું તને આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કાંઇ પણ બાકી ન રહે તેવી રીતે કહીશ કે જેને જાણીને અહીં બીજું ફરીથી જાણવા યોગ્ય પછવાડે કાંઈ રહેતું નથી."

અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી અલૌકિક તેજની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ 'તત્ત્વમ'સ્યાદિ વાક્યના ઉપદેશમાત્રથી સર્વજ્ઞપણાની કે અલૌકિક તેજની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી એ ઉપદેશથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. તેમજ કર્મ પણ એ શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી ફલ આપતાં નથી, કેમકે ભગવત્પૂજાર્થક 'યજ' ધાતુના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી વૃથાપણું બતાવેલું છે, અર્થાત્ માયાવાદાદિ શાસ્ત્રોમાં યજન અથવા યજ્ઞોને અજ્ઞાન-કલ્પિત કહેલા છે, અને તેથી યજ્ઞોની ભાવના પણ અનિત્ય અને મિથ્યા ઠરે છે. શ્રુતિમાં કહેલા પ્રકારથી પદાર્થજ્ઞાનનો એમાં નિરાસ કરેલો છે, એટલે શ્રુતિમાં યજ્ઞનાં સાધન અને યજ્ઞને બ્રહ્મરૂપ કહેલાં છે તેને એ શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાનકલ્પિત કહેલાં છે. આ હેતુથી યાગાદિ કરવાથી લુબ્ધ (વધારે તૃષ્ણાવાળા) થવાય છે, પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા થતી નથી.

તેમજ ભક્તિમાર્ગમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સુધી જ ભક્તિ કરવી એમ કહે છે. જેની ભક્તિ કરવાની છે તે ભગવાનને એ શાસ્ત્રોમાં ભાવનાથી કલ્પિત થયેલા કહે છે. વળી ભગવાનને માટે ભગવાનની સેવા કહેલી નથી, માટે ભગવાન એનાથી પ્રસન્ન થતા નથી. જો એ શાસ્ત્રમાં ખરી ભક્તિનો ઉપદેશ હોય તો એ ભક્તિથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય. પણ એ શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકાર વ્યર્થ છે, અને એમાં જ્ઞાન કે ભક્તિ નથી, તેમ કર્મ પણ એઓનો માત્ર આભાસ છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે મૂલ ફલ ન થાય તોપણ એ શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી ગૌણ ફલ તો થશે જ! એ શંકા દૂર થવા માટે કહે છે કે પૂર્ણ સ્થિતિ વગર જ્ઞાન કર્મ કે ભક્તિનું ફલ થતું નથી. મોટા ઘરનો આરંભ માત્ર કરવાથી એ આરંભ માત્રથી જેમ ઘરનું ફલ થતું નથી, નદી તરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને સામા કિનારાથી માત્ર એક હાથ છેટેના જળમાં ડૂબવાથી પરગામનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે એવા આભાસથી જ્ઞાનનું ફલ સર્વજ્ઞતા, કર્મનું ફલ ચિત્તની પ્રસન્નતા, અને ભક્તિનું ફલ ભગવાનની પ્રસન્નતા સંપાદિત કરવાનો પ્રસંગ મળતો નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે આગળ ઉપર નિષ્ઠા થશે! તો એના ખુલાસા માટે કહે છે કે ઉપર કહેલી નિષ્ઠાઓ વેદમાં કહેલા સાધનથી જ થાય છે, પણ પ્રતિષ્ઠાને માટે વ્યાખ્યાન કરવાથી કે મનોરથો (તરંગો) કરવાથી થતી નથી.

કદાપિ એમ શંકા થાય કે કાંઈક અનુષ્ઠાન કરવાથી ફલ થશે! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગ પ્રમાણે ચાલવાથી જ એનો આરંભ કર્યાનું કહેવાય છે. બીજી રીતે કરેલો આરંભ આરંભાભાસ કહેવાય છે. એનાથી ગીતામાં કહેલા પૂર્વાભ્યાસનું જન્માન્તરે પણ ફલ થવાનો સંભવ નથી, કેમકે યથોક્ત સાધન સહિતના માર્ગ ફલ આપનારા થાય છે, નહિતો પ્રકરણભેદ વડે જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણેનું પ્રતિપાદન ઘટે નહિ, કારણ કે એ ત્રણેના અધિકારી જુદા જુદા છે. ૧૭-૧૮

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रेधा फलाय हि।
अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ।
कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि॥ १९॥

શ૦—પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર ત્રણ પ્રકારના માર્ગ ફલ આપનાર થાય છે, પરંતુ આ કલિયુગમાં સર્વ અધિકાર જતા રહ્યા છે તેથી કરીને જો શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં આવે તો કલિયુગ નિશ્ચય ફલીભૂત થઈ જાય.

પ્ર૦—જેને વૈરાગ્ય હોય તે જ્ઞાનના અધિકારી ગણાય છે. જેઓને કર્મને વિશે વૈરાગ્ય નથી, પણ કામનાવાળા છે તેઓનો કર્મને વિશે અધિકાર છે, અને જેઓને ભગવત્કથાને વિશે શ્રદ્ધા છે અને

જેઓને વૈરાગ્ય નથી તેમ આસક્તિ પણ નથી, તેઓને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ આપે છે, તેથી એ
ભક્તિમાર્ગના અધિકારી છે. આ અધિકારોનું સાધનથી સંપાદન થાય છે. હાલ કલિયુગમાં સાધનસંપ
નહિ રહેવાથી સર્વ અધિકાર નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. કોઇ એમ શંકા કરે કે ભક્તિમાર્ગને વિશે પ
એમ જ કેમ ન હોય! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વની મુક્તિને માટે
અવતરેલા છે, તેથી અધિકારના અભાવમાં પણ પ્રમેયબળથી ફલ થશે, પણ સેવાને વિશે સ્થિતિ થવી
દુર્લભ છે. આ સેવા ભક્તિથી કરવાની છે, પણ વિહિત સાધનને કાલ બાધક છે, પણ ભક્તિમાં કાલ
અનુકૂળ છે.

શ્રીમદ્દભાગવતમાં કહ્યું (ભા. ૧૨-૩-૫૨) છે કે

कृते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः। द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥

"સત્યયુગમાં શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી જે ફલ થાય છે, ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞથી યજન કરનારને
જે ફલ પ્રાપ્ત છે, દ્વાપરમાં વિહિત પૂજાથી જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફલ કલિયુગમાં શ્રીહરિના કીર્તનથી
પ્રાપ્ત થાય છે." આ વાકયથી જણાય છે કે કલિયુગમાં શ્રીહરિની ભક્તિને કાલ અનુકૂલ છે આ ઠેકાણે
કીર્તનભક્તિ એ નવધાભક્તિની ઉપલક્ષક છે, માટે અધિકારીએ તેમજ અનધિકારીએ કૃષ્ણભજન કરવું
એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯

सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि।
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतान्तरैः ॥ २० ॥

શ૦—વેદ ગીતા અને શ્રુતિનો મુખ્ય અર્થ તો આ જ (૧૭ થી ૧૯ મા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે)
છે, બાકીના બીજા અર્થ તો મતાંતર વડે કલ્પિત છે.

પ્ર૦—હવે સર્વ પ્રમાણોની એકવાકયતા કહેવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકરણોની એકવાકયતા કરી
શબ્દના વાચ્યાર્થથી આ સંક્ષેપથી કહેલો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. બીજા અર્થ મતાંતર અનુસાર સ્વબુદ્ધિથી
કલ્પિત છે, પણ એ શબ્દોનો ખરો અર્થ બતાવતા નથી. ૨૦

कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि।
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥ २१ ॥

શ૦—ગીતાનાં વાકયોને અનુસરીને જેઓ વેદનો અર્થ કહે છે તેઓ જ બ્રહ્મવાદી (જ્ઞાની), શુદ્ધ
(કર્મ કરનાર) અને ભગવદ્દભકતો કહેવાય છે.

પ્ર૦—વીસમા શ્લોકમાં વેદ અને ભગવદ્દવાકય બન્ને કહેવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે એકલા વેદથી જ
શાસ્ત્રાર્થ સિદ્ધ થતો હોય તો બીજા પ્રમાણની જરૂર નથી, એમ કહેવામાં આવે તો એના ખુલાસામાં
કહે છે કે વેદના અર્થમાં જ્યારે સંદેહ થાય ત્યારે ભગવદ્દવાકયથી એ સંદેહ દૂર કરી શકાય છે. આ
પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના વાકયને અનુસારે નિઃસંદિગ્ધ વેદાર્થવકતાઓ ભાગવત એટલે ભગવદ્દભકતો છે, અને
એઓ યથોક્ત કર્મના જ્ઞાનથી શુદ્ધ કર્મ કરનારા, અને વેદમાં કહેલા બ્રહ્મસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવાથી
એઓ જ જ્ઞાની અથવા બ્રહ્મવાદી છે, એમ સમજવું. ૨૧

एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम्॥
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येष उद्यमः ॥ २२ ॥

શ૦—આ મતને ન જાણવાથી સાત્વિક પુરુષો પણ મતાંતરમાં ગૂંચવાઇને ભગવાનને સેવતા નથી; એ પ્રમાણે થતું અટકાવવાને માટે આ (મારો) ઉદ્યમ છે.

પ્ર૦—કોઈ એમ શંકા કરે કે વેદ અને ગીતા પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે તો તમારે (ગ્રંથકારે) આ ગ્રંથ રચવાનો પ્રયાસ કરવાની શી જરૂર છે! એના ખુલાસામાં કહેવામાં આવે છે કે સાત્વિક પુરુષો ભગવદ્ભક્તિમાં મુખ્ય અધિકારી છે. બીજાં મોહક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જ એમને ભજનમાં પ્રતિબંધરૂપ થાય છે, પણ એમનો સ્વભાવ તો ભજનમાં જ પ્રવૃત્ત હોય છે, તેથી સિદ્ધાન્તથી મતાંતરનું નિરાકરણ કરીને એમની ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાને માટે આ ગ્રંથ કરવાની આવશ્યકતા છે ૨૨

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ।

तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥ २३ ॥

શ૦—આ જગત ભગવત્કાર્ય છે અને ભગવદ્રૂપ છે, ભગવાનની માયા (સામર્થ્ય) વડે થયું છે. ભગવાનની અવિદ્યા શક્તિ વડે જીવને સંસાર કહેવાય છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે ગ્રંથ કરવામાં પોતાની પ્રવૃત્તિનું કારણ પ્રતિપાદિત કરીને, બાધક શાસ્ત્રોની નિવૃત્તિને માટે બ્રહ્મવાદરૂપ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવે છે.

કેટલાક પ્રપંચને મિથ્યા કહી શુદ્ધ ભજનનું વારણ કરે છે. કેટલાક જીવને વ્યાપક કહે છે. આ બંનેના નિરાકરણને માટે જીવ અને જડના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

આ પ્રપંચ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી, તેમજ એ પરમાણુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી, તેમજ એ વિવર્ત-(ભ્રાન્તિ)રૂપ નથી, તેમજ એ અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી. તેમજ એ અસત્‌ની સત્તારૂપ નથી, પણ એ ભગવત્કાર્ય છે, એટલે એ ભગવાનની કૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભગવદ્રૂપ છે. આ પ્રપંચ અસત્‌ની સત્તાથી થયેલો નથી એ વાતનું વિશેષે કરીને "સર્વનિર્ણય પ્રકરણ"માં વિવેચન કરવામાં આવશે.

વૈદિક સિદ્ધાંત બ્રહ્મવાદ એવો છે કે પ્રપંચ ભગવત્કાર્ય અને ભગવદ્રૂપ છે. આના સંબંધમાં વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતને આધારે સૃષ્ટિ રચવામાં કાંઈક અધિક સાધન કહેવામાં આવે છે.

મૂલમાં **माययाऽभवत्** વાક્ય છે. આ વાક્યનો અર્થ એવો છે કે માયા એ ભગવાનની શક્તિ છે, એ સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ છે, અને એ ભગવાનમાં જ રહેલી છે. જેમ પુરુષને કર્મ કરવામાં પોતાનું સામર્થ્ય છે તેમ ભગવાન સ્વસામર્થ્યરૂપ માયાશક્તિથી સ્વાત્મરૂપ પ્રપંચ કરે છે. આ વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત છે.

આ કાળમાં સંસાર અને પ્રપંચ(જગત)ના ભેદના અજ્ઞાન થકી કેટલાક મોહ પામે છે. એ મોહનું નિરાકરણ કરવાને માટે ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રપંચ ભગવદ્રૂપ અને ભગવત્કાર્ય છે, અને સંસાર જીવને અવિદ્યાથી કહેવાય છે, પણ એ ઉત્પન્ન થતો નથી, એટલે સત્ય અને અસત્ય જેમ જુદા પદાર્થ છે તેમ પ્રપંચ અને સંસાર એ બે જુદા પદાર્થો છે. અવિદ્યા ભગવાનની એક શક્તિ છે.

श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ।

विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥ ભા. ૧૦–૩૯–૫૫

"શ્રી, પુષ્ટિ, ગિરા, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ, ઇલા, ઊર્જા, વિદ્યા, અવિદ્યા, શક્તિ અને માયા."

ઉપરના શ્લોકમાં ભગવાનની મુખ્ય બાર શક્તિઓ ગણાવેલી છે, તે પૈકીની અવિદ્યા એક શક્તિ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે **स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स द्वैतावानास ॥**

"ભગવાન એકાકી રમણ કરતા નથી. જે ભગવાન બીજા પદાર્થની ઇચ્છા કરતા આ જગતરૂપ થયા." આ શ્રુતિમાં રમણને માટે પ્રપંચરૂપ વડે ભગવાનનો આવિર્ભાવ કહેલો વિચિત્રપણા વગર એ પ્રપંચના આવિર્ભાવનો સંભવ નથી. આ વિચિત્રપણું ભગવત્સામર્થ્યથી એ સામર્થ્ય બ્રહ્મરૂપ છે, અને સંસાર અવિદ્યાનું કાર્ય છે એ કારણથી ભગવાનની અવિદ્યા જીવને સંસાર કહેવાય છે, પણ એ અભિમાનરૂપ હોવાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, માત્ર વચનથી જ છે. શ્રુતિમાં એને અસત્ ગણેલો છે. અજ્ઞાન, ભ્રમ, અસત્ એ શબ્દો અહંતામમતારૂપ સંસાર વિશે વર્તે છે; પણ પ્રપંચમાં એઓની પ્રવૃત્તિ નથી, કેમકે પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે.

ભગવાન રમણને માટે પ્રપંચરૂપથી પ્રગટ થઈ, એમાં અંતઃપાતી જીવરૂપથી, એના કરેલા રૂપથી, અને ફલરૂપથી પ્રગટ થઈ ક્રીડા કરે છે, એમાં હું આ કર્મનો કર્તા છું, અને એ થકી ઉ થયેલું ફલ મને છે. હું આનો ભોક્તા છું આવું જ્ઞાન થાય છે તે ભ્રમરૂપ છે એમ જાણવું એ અહંતામમતાત્મક સંસાર અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી, સ્વરૂપક્રિયા અને યથાર્થ જ્ઞાન થકી એ સંસાર નિવૃત્ત થાય છે; પણ પ્રપંચ નિવૃત્ત થતો નથી, કેમકે બ્રહ્મરૂપ છે.

કોઈ શંકા કરે કે પ્રપંચરૂપ ઘટાદિનો પ્રપંચરૂપ દંડથી જેમ તિરોભાવ થાય છે, એટલે લા મારવાથી ઘડો ફૂટી જાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસારનો તિરોભાવ થાય છે, માટે સંસાર અવિદ્યા કાર્ય નથી. તેમજ સંસારને અસત્પણું પણ નથી, કેમકે પ્રપંચના મધ્યમાં સાર છે, તેથી સંસાર પણ બ્રહ્મરૂપત્વ જ હોવું જોઈએ. આમ થવાથી સંસારની નિત્યતાથી મુક્તિનો ઉચ્છેદ થશે એમ સમજવું નહિ, કેમકે જેટલા કાલમાં જે પુરુષમાં સંસારનો આવિર્ભાવ છે તેટલા કાલમાં તેનું સંસારિત્વ કહેવાય છે અને મુક્તિનો આવિર્ભાવ થવાથી મુક્તત્વ કહેવાય છે. જેમ ઘડામાં અપક્વદશામ શ્યામરૂપનો આવિર્ભાવ છે તથા શ્યામ કહેવાય છે, પકવઘટમાં રક્તત્વના આવિર્ભાવથી રાતો કહેવાય છે તેમ જ બંધમુક્તિ પણ ઘટે છે. અવિદ્યાથી બંધ છે એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે, તેથી ઉપર પ્રમાણે ન સંભવે એમ કહેવું નહિ, કેમકે દંડ અને ઘટાદિની સમાનસ્થિતિથી બંધ અને મુક્તનું રહેવું પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારે કહેવાથી શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ સત્પુરુષના મનમાં સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મ સિવાય બીજી વસ્તુ જરા પણ લઈએ તો માયાપક્ષ ઘટે !

ઉપરની શંકાના ખુલાસામાં કહેવામાં આવે છે કે શ્રુતિમાં પ્રપંચની બ્રહ્મતા કહેલી છે, અને યુક્તિથી પણ આવિર્ભાવ તિરોભાવ નિત્ય વસ્તુના જ સંભવે છે, અનિત્ય વસ્તુના આવિર્ભાવ તિરોભાવ સંભવતા નથી. સત્ય વસ્તુનું મિથ્યાત્વ હોઈ શકતું નથી, તેથી પ્રપંચ ને સંસાર એકસ્વરૂપ સંભવે નહિ. શ્રુતિ સંસારમાં અવિદ્યાનું હેતુત્વ કહે છે, પણ બ્રહ્મરૂપતાનું હેતુત્વ કહેતી નથી. પ્રપંચરૂપથી આવિર્ભાવ કહીને અવિદ્યાથી સંસાર કહે છે અને વિદ્યાથી એ સંસારનો અભાવ કહે છે, માટે પ્રપંચ થકી સંસાર ભિન્ન છે, એ કારણથી એનું અસત્ત્વ પણ ઘટે છે. અવિદ્યાકૃત બંધમોક્ષને દંડમુદ્ગર ઘટાદિની પેઠે સમાન યોગક્ષેમત્વ કહ્યું છે એ પણ ઘટતું નથી, કેમકે સંસાર અને પ્રપંચનું એક કારણ નથી, પણ દંડ અને ઘટનું પંચ મહાભૂતરૂપ એક કારણ છે. આ યૌક્તિકશાસ્ત્ર નથી, પણ શ્રૌતશાસ્ત્ર છે, માટે આસ્તિકોએ શ્રુતિ અનુસાર જ માનવું જોઈએ.

આ૦—આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મવાદરૂપ છે. એકાદશસ્કંધમાં ભગવાને બ્રહ્મવાદનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે :

एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः। समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः॥

"એ સમગ્ર બ્રહ્મવાદનો સંગ્રહ સંક્ષેપ અને વિસ્તાર વિધિ વડે તને કહેલો છે, આ બ્રહ્મવાદ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે." એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા વિષય(બ્રહ્મવાદ)નું સ્વરૂપ ભગવાને કહેલું છે,

અને આ શાસ્ત્ર તદનુસાર હોવાથી બ્રહ્મવાદરૂપ છે.

આ બ્રહ્મવાદમાં પ્રપંચ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એમ બતાવી જીવ અને અન્તર્યામી બ્રહ્મના અંશ છે, માટે બ્રહ્મ થકી એઓનો અભેદ છે એમ બતાવવું જોઈએ, તેમજ એના પ્રાકટ્યનું ફલત્વ બતાવવું જોઈએ, એને માટે પ્રથમ મતાંતરનું નિરાકરણ કરવાની જરૂર છે, એમાં પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ એકદેશી માયાવાદી માને છે, તો એનું નિરાકરણ પ્રથમ કરવું જોઇએ. જેમ ઘરમાં પેઠેલા ચોરનું નિરાકરણ કરીને પછી ઘરની વસ્તુઓ સંભાળાય છે તેમ જ સિદ્ધાન્તમાં પ્રવિષ્ટ એકદેશી મતનું નિરાકરણ કરી, બીજાં શાસ્ત્રોનું બલાબલ તપાસવું યોગ્ય છે.

સાંખ્ય, પાતંજલ અને વૈદ્યક મતમાં પ્રપંચને પ્રકૃતિનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. કણાદ ગૌતમ અને જૈમિનિ પ્રપંચને પરમાણુજન્ય માને છે, માયાવાદી વિવર્ત આત્મા માને છે. આ પ્રકારે ઉપાદાન કારણ ભિન્ન ભિન્ન માને છે. કેટલાક અદષ્ટને પ્રપંચનું નિમિત્ત કારણ માને છે, કેટલાક સ્વભાવ અને વાસનાને નિમિત્ત કારણ માને છે, એમાં સ્વભાવ સાંખ્ય મતમાં છે અને વાસના માયાવાદીના મતમાં છે, અને અદષ્ટ કણાદ ગૌતમ અને જૈમિનિના મતમાં છે, અને અસત્‌ની સત્તા વૈનાશિકના મતમાં છે. આ બધા વાદીઓ ભ્રાન્ત છે, કેમકે આ જગતનું અભિન્નનિમિત્ત-ઉપાદાન કારણ એક જ બ્રહ્મ છે. એ વિશે સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ છે. **तदात्मानं स्वयमकुरुत** (એ બ્રહ્મ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને કરે છે.) આ શ્રુતિમાં અભિન્નનિમિત્ત-ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મને કહેલું છે. કોઇને એમ શંકા થાય કે તમે માયાવાદનો સ્વીકાર કરતા નથી, પણ મૂલ શ્લોકમાં તો તમે **माययाऽभवत्** કહેલું છે! એ શંકા દૂર કરવાને માટે "પ્રકાશ"માં દષ્ટાંત સહિત સમજાવેલું છે કે પુરુષ અને પુરુષનું સામર્થ્ય પૃથક્ નથી, તેથી કર્તા કરણરૂપ કહેવાય છે, તેમ જ આ ઠેકાણે ભગવાન અને ભગવત્‌શકિત માયા એક જ સ્વરૂપ છે તેથી કર્તાને કરણરૂપે કહેવામાં આવે છે. કર્તા ભગવાન છે અને કરણ પોતાની શક્તિ માયા છે, તેથી બ્રહ્મવાદમાં માયાવાદનો પ્રવેશ નથી.

કેટલાકને એમ શંકા થાય કે એકાદશ સ્કંધના ૧૨ મા અધ્યાયના ૨૩ મા શ્લોકમાં **मायामयं वेद स वेद वेदम्** (અર્થાત્ સંસારને જે માયામય જાણે છે તે વેદના તત્ત્વને જાણે છે.) આ વાકયમાં સંસારનું મિથ્યાત્વ કહેલું છે, પણ વિચાર નહિ કરનારા સંસાર અને પ્રપંચનું ઐકય માનીને પ્રપંચને પણ મિથ્યા સમજે છે! આ ભ્રાન્તિ દૂરકરવાને માટે સંસાર અને પ્રપંચનો કારણભેદથી ભેદ સમજાવવામાં આવે છે. એમ કર્યાથી અજ્ઞાની પુરુષો (મુગ્ધ) ઉપરના વાકયમાં સંસારને મિથ્યા કહેલો હોય તે ઠેકાણે પ્રપંચને મિથ્યા માને નહિ. એ માટે પ્રથમ માયા અને અવિદ્યાનો ભેદ જણાવવો જોઇએ.

ભગવાનની વિદ્યા અવિદ્યા વગેરે જુદી જુદી ૧૨ શકિતઓ છે. માયાવાદી અવિદ્યા અને માયાને એક ગણે છે એ ભ્રાન્તિ છે. માયાનું કાર્ય પ્રપંચ છે અને અવિદ્યાનું કાર્ય સંસાર છે, માટે કારણભેદથી પણ બંને પૃથક્ છે. જેમ મનોરથ-બુદ્ધિવાળાને વિષયનો અનુભવ ખોટો છે, જેમ સ્વપ્નમાં દેખાવો જોનારને એ દેખાવો ખોટા લાગે છે, તેમ જ આત્માને સંસાર ખોટો છે. આવી રીતે એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવજીને ભગવાને સંસાર ખોટો છે એમ કહેલું છે. પ્રપંચનું ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મ છે અને માયા એનું કરણ છે, અને સંસાર નિરુપાદાન છે, અર્થાત્ એ કોઈ વસ્તુનો બનેલો નથી, એનું કરણ અવિદ્યા છે. એ રીતે બંનેના કારણભેદથી સંસાર અને જગતની વચ્ચે મહાન ભેદ છે પુરાણમાં કોઈ કોઈ સ્થળે શ્લિષ્ટ પ્રયોગો છે તે પ્રયોગોના અજ્ઞાન થકી વ્યામોહ થાય છે, પણ ખરો શ્રૌત અર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે. **आत्मैवेदमग्र आसीत** 'આ નામરૂપાત્મક જગત પહેલાં આત્મા જ હતું" આવો ઉપક્રમ કરીને સૃષ્ટિની આદિમાં અન્ય ન હતું એમ કહ્યું છે અને આગળ સૃષ્ટિ

રચ્યા પછી પણ બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી અને આગળ અદ્વૈતજ્ઞાન વડે ભયની નિવૃત્તિ કહેલી છે અને દ્વૈતથી ભય કહેલું છે. એ દ્વૈત જ્ઞાન વિદ્યાથી નિવૃત્ત થાય છે, માટે વિદ્યાથી નિવૃત્ત થતો સંસાર મિથ્યા છે. પ્રપંચ નિવૃત્ત થતો નથી, પણ ભેદભાવના દૂર થતાં એ બ્રહ્મરૂપ જણાય છે. ૨૩

संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।
कृष्णस्याऽऽत्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावहः ।
पञ्चपर्वा त्वविद्या हि जीवगा मायया कृता ॥ २४ ॥

શ૦—સંસારનો મુક્તિમાં લય થાય છે, પણ પ્રપંચનો લય થતો નથી. કૃષ્ણની પોતામાં રમણ કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પ્રલય થાય છે તે જીવોના સુખને માટે છે. માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી પંચપર્વા અવિદ્યા જીવને વળગેલી છે.

પ્ર૦—સંસાર અને પ્રપંચનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જુદાં જુદાં છે, તેથી સંસાર અને પ્રપંચમાં તફાવત (ભેદ) છે. જ્યારે ભગવાનને પ્રપંચના સ્વરૂપની પોતાને વિશે લય કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પ્રપંચનો લય થાય છે, પણ સંસારની પેઠે મુક્તિ થતી વખતે એનો લય થતો નથી. આ પ્રપંચનો લય રાત્રિની પેઠે જીવના સુખને માટે છે. રાત્રિમાં સર્વ પદાર્થ વિદ્યમાન રહે છે છતાં કરણ (ઇંદ્રિયો અંતઃકરણ વગેરે) ને અભાવે જણાતા નથી. જે અવિદ્યાથી જીવને સંસાર થાય છે તે પાંચ પ્રકારની છે. એ અવિદ્યા સર્વાંશે નિવૃત્ત કરવાથી સંસાર નિવૃત્ત થાય છે. એ પાંચે પ્રકારની અવિદ્યાની નિવૃત્તિને માટે ભજન કરવું જોઈએ. અવિદ્યા માત્ર જીવને જ છે, પણ અંતર્યામીને હોતી નથી તેમજ જડને પણ હોતી નથી. એ અવિદ્યા માયાશક્તિને અધીન છે તેથી એ માયાની આગળ દુર્બળ છે. પંચપર્વા અવિદ્યાનાં નામ આગળ ૩૧ મા શ્લોકમાં આવે છે.

આ૦—જો પ્રપંચ અને સંસારનો ભેદ ન હોય તો જે વખતે અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય તે વખતે સંસાર સાથે દેહની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. અવિદ્યાનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ થાય છે, પણ દેહ જે પ્રપંચરૂપ છે તેનો નાશ થતો નથી.

उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रया मीलितदृङ् न्यमीलयत् ।
अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीहः ॥

"જે વખતે ભગવાનને સ્વાત્મરતિ થાય છે તે વખતે એક જ શેષશય્યામાં પોતે શયન કરે છે, અને જેની જ્ઞાનશક્તિ નિદ્રાથી લય પામતી નથી તેવા ભગવાન નેત્ર મીંચી દે છે, તે વખતે આ બધું વિશ્વ લય પામે છે." ભાગવતના આ શ્લોકમાં પ્રપંચના લયની ઇચ્છા કહેલી છે. શ્રુતિમાં પ્રલય કહેલો છે, પણ એની ઇચ્છા સ્ફુટ કહેલી નથી, પણ यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति (તૈત્તિરીયોપનિષદ) "પ્રલયકાલમાં બધાં ભૂતો જે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે." એ શ્રુતિમાં પ્રલયનું વર્ણન કરેલું છે, તેથી સૃષ્ટિની ઇચ્છાની પેઠે પ્રલયની ઇચ્છા પણ હોવી જોઇએ, પણ એ ઇચ્છાનું શ્રુતિમાં માત્ર સૂચન કરેલું છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે પ્રલયકાલમાં જીવ અને બ્રહ્મનો સંબંધ થવાથી જીવોની મુક્તિ એ જ પ્રલય સમજવો! એમ કોઈ કહે તો એના ખુલાસામાં કહે છે કે રાત્રિમાં અધ્યાસ એટલે અહંતા મમતાનો અભિભવ (દબાઇ જવું) છે, પણ આ અભાવ નથી; મુક્તિમાં તો સંસારનો અભાવ છે, પણ અભિભવ નથી; એવી જ રીતે પ્રપંચલયમાં પણ સમજવું. પ્રલય વખતે પ્રપંચ ભગવાનમાં સૂક્ષ્મ રીતે સ્થિતિ કરે છે, અને સંસારનો અભિભવ (દબાઇ જવું) થાય છે, તેથી પ્રપંચલય વખતે જીવોની મુક્તિ થતી નથી.

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः॥
આ શ્લોકમાં કહે છે કે 'મારા એક જ અંશ જીવને અવિદ્યા વડે બંધ અને વિદ્યા વડે મોક્ષ છે."
આથી બ્રહ્મને વિશે અવિદ્યાનું સામર્થ્ય છે જ નહિ, જ્યાં માયાનું સામર્થ્ય નથી ત્યાં એને અધીન રહેનાર અવિદ્યાના સામર્થ્યનો સંભવ જ નથી. આ વાક્યથી માયા અને અવિદ્યાના અભેદનો અને વિદ્યાના અનાદિત્વનો નિરાસ થાય છે.

जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः। अविद्या तत्कृतो बन्धः षडस्माकमनादयः॥
"જીવ, ઈશ્વર, શુદ્ધ ચૈતન્ય, ઈશ્વર અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાં ભેદ, અવિદ્યા અને એનો કરેલો બંધ એ છ પદાર્થો અમારા મતમાં અનાદિ છે" આ પ્રમાણે માયાવાદવાળા કહે છે. આ કહેવું ભ્રાંતિ-યુક્ત છે, કેમકે ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બન્ને મારી શક્તિઓ છે, અને એ શરીર જીવના પહેલાંની છે, અને મોક્ષ ને બંધ કરનારી છે, અને એ મારી માયાથી નિર્માણ કરેલી છે. આ વાક્યમાં અવિદ્યાનું સાદિત્વ બતાવેલું છે, તેમજ **एकोऽहं बहु स्याम्** એ શ્રુતિમાં એક બ્રહ્મને અનાદિ કહ્યું છે.

ઈશ્વર અને શુદ્ધ બ્રહ્મનો ભેદ શ્રુતિમાં કોઈ ઠેકાણે બતાવેલો નથી. વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિ સમયે જીવનું વ્યુચ્ચરણ કહેલું છે. **पराभिध्यानात्** એ સૂત્રમાં સૃષ્ટિની ઇચ્છા પછી જ જીવને જ્ઞાનાદિનો તિરોભાવ છે અને ત્યાર પછી બંધ છે એમ કહેલું છે, માટે જે બંધને માયાવાદીઓ અનાદિ કહે છે તે શ્રુતિ સૂત્રથી વિરુદ્ધ છે. વળી એક અનંત અનાદિ અને પાંચ સાંત અનાદિ આ કલ્પના આધાર વિનાની છે. ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં **बन्धोऽस्य विद्ययानादिः** એમ લખેલું છે. આ ઠેકાણે બંધને અનાદિ કહ્યો છે એ દેવતાને મનુષ્યની અપેક્ષાએ અમર કહ્યા છે એના જેવું છે, કેમકે એમ ન હોય તો **अविद्यया बन्धः** એ વચનમાં ત્રીજી વિભક્તિ કરણમાં છે તેથી કરણ કાર્ય પહેલાં હોવું જોઈએ, તે કારણથી કહેવામાં આવતા અનાદિત્વનો ભંગ થાય છે. આ વાત આગળ વધારે સ્ફુટ થશે. ૨૪

आकाशवद् व्यापकं हि ब्रह्म मायांशवेष्टितम्।
"सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्॥ २५॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति।"
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत्॥ २६॥

શ૦—બ્રહ્મ એ આકાશની માફક વ્યાપક અને માયાથી વેષ્ટિત છે, બ્રહ્મને સર્વ ઠેકાણે હાથ, પગ, પર્યવસાન (છેડા, ટેરવાં) આંખો, માથું અને મુખ છે. બ્રહ્મને સર્વ ઠેકાણે કાન છે. બ્રહ્મ સર્વમાં વ્યાપીને સ્થિતિ કરે છે, એ અનંતમૂર્તિ છે, વિભાગરહિત છે, (અને ઇચ્છા માત્રથી પ્રકટ થવાને માટે) વિભાગવાળું છે.

પ્ર૦—જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાને માટે બ્રહ્મ થકી અગ્નિવિસ્ફુલિંગ ન્યાયથી એનો ઉદ્ભવ કહેવાને માટે કારણભૂત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એ શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મ આકાશના જેવું વ્યાપક છે. આ દષ્ટાંત લોકદૃષ્ટિથી છે. બ્રહ્મનું વ્યાપકત્વ છે, કેમકે એ બૃહત્ એટલે મોટું છે. જો એમ ન હોય તો યૌગિક બ્રહ્મપદનો પ્રયોગ ઘટે નહિ. એ વ્યાપકત્વ સૃષ્ટિની પ્રારંભદશામાં તિરોહિત હોય એમ માયાથી દેખાય છે, કેમકે એનાથી બ્રહ્મ વીંટાયેલું છે. ગીતા અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૧૩ (**सर्वतः पाणिपादान्तम्**)માં કહેલું છે કે એ સર્વ ઠેકાણે હાથ પગવાળું, સર્વ ઠેકાણે આંખો માથાં અને મુખવાળું છે, એને સર્વ ઠેકાણે કાન છે અને એ સર્વમાં વ્યાપીને રહેલું છે.

સર્વ ઠેકાણે હાથ, પગ અને અંત (છેડા ટેરવાં) છે તેથી બ્રહ્મથી કૃતિ ગતિ અને ક્રિયા સર્વ ઠેકાણે થઈ શકે છે. બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી પરિચ્છેદથી (અમુક રૂપમાં) દેખાય છે. બ્રહ્મને સર્વ ઠેકાણે નેત્ર શરીર અને મુખ છે, એટલે સર્વ ઠેકાણે જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે અને ભોગ બ્રહ્મને સર્વત્ર છે. બ્રહ્મ સર્વ ઠેકાણે શ્રવણ કરે છે. સર્વત્ર વ્યાપીને એ સ્થિતિ કરે છે. આ ધર્મો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયા પછી સ્પષ્ટ થાય છે તોપણ એ ધર્મો નિત્ય છે માટે પ્રથમ કહેલા છે.

હવે સર્વ ઠેકાણે પરિચ્છેદનું પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. એ બ્રહ્મ અનંત મૂર્તિવાળું છે અને અનંત મૂર્તિમાં પણ પરસ્પર ભેદરહિત છે. કેવળ ઇચ્છાથી એ વિભાગવાળું જણાય છે.

આ૦--વિશુદ્ધ ચૈતન્ય અને ઇશ્વિર એક જ છે, અને એનો આકાર માયિક નથી, પણ આનંદમય છે. ભજનની સિદ્ધિને માટે જીવની વ્યાપકતા નથી, પણ અણુતા છે, આ સર્વ બતાવવાને માટે બ્રહ્મસ્વરૂપ, અને એના થકી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે પરમાત્માથી કોઈ અધિક નથી તેમજ એની તુલ્ય નથી, તો પરમાત્માને આકાશની ઉપમા ઘટે નહિ એ કારણથી એ દૃષ્ટાંત લોકદૃષ્ટિથી છે એમ જાણવું. **न तदश्नोति** (એ બ્રહ્મ વ્યાપક થતું નથી) આ શ્રુતિથી વ્યાપકત્વ વિરુદ્ધ છે, એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ-પદનો પ્રયોગ છે તે વ્યાપકત્વ બનાવનાર છે, પરંતુ વ્યાપક છતાં સર્વ કાર્યથી પૃથક્ છે, અને એકદેશમાં પણ સ્થિતિ કરી શકે છે. આવી રીતે એ શ્રુતિ વિરુદ્ધધર્માશ્રયપણું બતાવે છે. એ વ્યાપકત્વ સૃષ્ટિની પ્રારંભદશામાં તિરોહિત હોય એમ અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી જણાય છે, કેમકે બ્રહ્મવિદ્દની દૃષ્ટિમાં સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. માયા વડે એવો પરિચ્છિન્નભાવ જણાય છે. જીવનું વ્યુચ્ચરણ કયા દેશમાં થાય એ બાબતની શંકા પણ દૂર થાય છે.

વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં વિશેષ નિરૂપણ કરેલું છે કે બ્રહ્મનો પૂર્વ ધર્મરૂપથી અને તદનન્તર ક્રિયા અને પ્રપંચ આદિ રૂપથી આવિર્ભાવ થાય છે, પૂર્વ ઇચ્છારૂપ થાય છે, એ પછી માયારૂપ થાય છે, એ પછી વ્યાપકત્વનો તિરોભાવ કરી દેશ પ્રગટ કરે છે, અને માયાથી અંશોનો પરિચ્છેદ કરી એનાથી વ્યાપ્ત થાય છે, માટે દેશાન્તર સંભવે છે. આ ઠેકાણે માયાનો સંબંધ કહેવાથી માયાવાદીના મતમાં પ્રવેશ થાય છે એમ સમજવું નહિ

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात એ સૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંત અનુસારે ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ બન્ને બ્રહ્મ છે, અને માયા એ બ્રહ્મ થકી અભિન્ન શક્તિ છે, માટે એમણે (માયાવાદી-ઓએ) માનેલી માયાનો આ સ્થળે અંગીકાર કરેલો નથી.

सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

(ગીતા ૧૩-૧૩) આ વાક્ય શ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં કાંઇક પાઠાન્તરથી છે. જુઓ અધ્યાય ૩ જાનો મંત્ર ૧૬ મો; તોપણ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે ગીતાજીનું વાક્ય કહેલું છે. બ્રહ્મને શ્રુતિમાં અનંતમૂર્તિ કહેલું છે. (**यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्**) ભગવાનના નામને માટે બ્રહ્મપદ શ્રુતિ-બોધિત છે, **विज्ञानमानन्दं ब्रह्म** એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મપદ આવે છે, અને એમાં બ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદપણું કહેલું છે **अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्** એ ગીતાનું વાક્ય છે, એ વડે શ્રૌત સિદ્ધાંતમાં સ્વતઃ બ્રહ્મ વિભક્તિવાળું હોવાથી અને દેશનું પણ વિદ્યમાનપણું હોવાથી એને માટે માયાની અપેક્ષા નથી એમ જાણવું. માત્ર વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત (નારદ પંચરાત્ર)માં માયા છે, પરંતુ એ માયા માયાવાદીના જેવી સ્વીકારેલી નથી, પણ ભગવાનની શક્તિરૂપે સ્વીકારવાથી, શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ છે, એમ પૂર્વ કહેલું ધ્યાનમાં રાખવું.

उभयव्यपदेशाव अहिकुण्डलवत् तु અને **प्रकाशाश्रयवत्** એ બે અધિકરણમાં રહેલી રીતિથી વિરુદ્ધ ધર્માધાર ભગવત્સ્વરૂપ સૃષ્ટિનું કારણભૂત છે, માટે માયાશબલ (મલિન) બ્રહ્મ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિમ્બિત જીવના નિર્માણને માટે શરીર પ્રત્યે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે સર્વત્ર પાણિપાદાંત થાય છે! આમ કહેનારા માયાવાદી, સાંખ્ય અને પાતંજલાદિ એ બધાના મત ગીતા તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે એમ સમજવું, કેમકે ગીતામાં મોક્ષને માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો બોધ કરવાને ઉપરનું વાકય કહ્યું છે ત્યાં માયાશબલ નથી, તેમજ ઉપર કહેલા ઉપનિષદવાકયમાં પણ માયાનું નામ નથી. ૨૫-૨૬

"बहु स्यां प्रजायेये"ति वीक्षा तस्य ह्यभूत्सती ।
तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः ॥ २७ ॥
सृष्टयादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ।
विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥ २८ ॥

શ૦—"હું એક છું એ અનેક રૂપ ધારણ કરું" એવી બ્રહ્મને સત્ય સંકલ્પવાળી ઇચ્છા થવાથી એ ઇચ્છા માત્રથી એ (બ્રહ્મ)માંથી બ્રહ્મભૂત અંશરૂપ જીવો થયા. સૃષ્ટિના આદિકાલમાં ભગવાનની ઇચ્છાથી જેમ અગ્નિમાંથી તણખા (વિસ્ફુલિંગ) નીકળે તેમ અસંખ્ય નિરાકાર જીવ નીકળ્યા અને બ્રહ્મના સદંશમાંથી જડ પદાર્થો નીકળ્યા.

પ્ર૦—આ પ્રકારે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને એ થકી સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવાને માટે એ બ્રહ્મની ઇચ્છાને કારણરૂપ કહે છે.

જ્યારે બ્રહ્મને બહુ થવાની એટલે અનેકરૂપ થવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે એણે અનેકત્વ અને ઉચ્ચનીચત્વનો સંકલ્પ કર્યો. આ સંકલ્પ એનો સત્ય છે, તેથી એવું કાર્ય તત્કાલ થાય છે. એ બ્રહ્મ થકી પ્રથમ સૃષ્ટિમાં બ્રહ્મભૂત સૂક્ષ્મ અસંખ્ય સાકાર (આનંદસહિત) જીવો નીકળ્યા, અને પછી એઓ ઉચ્ચ નીચ ભાવની ઇચ્છાથી નિરાનંદ થયા, તેથી એમનામાં ફક્ત ચિદંશ પ્રગટ રહ્યો અને આનંદાંશનો તિરોભાવ થયો. અગ્નિ થકી વિસ્ફુલિંગ તણખા) થાય તેમ વ્યુચ્ચરણનું દૃષ્ટાંત શ્રુતિમાં આપેલું છે. જુઓ બૃહદારણ્યકોપનિષદ **स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोका सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्।**

"જેમ કરોળિયો તંતુ વડે બહાર જાળ બાંધે છે, જેમ અગ્નિમાંથી ક્ષુદ્ર તણખા નીકળે તેમ જ આ શ્રુતિમાં બતાવેલા ભગવાન થકી સર્વ પ્રાણો, સર્વ લોક, સર્વ ભૂત વ્યુચ્ચરણ પામે છે. એ સત્યનું પ્રતિપાદન કરનારી આ ઉપનિષદ છે. પ્રાણો સત્ય છે અને બધા નીકળેલા પદાર્થો સત્ય છે, અને મૂલભૂત પરમાત્મા પણ સત્ય છે."

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गा सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ઇત્યાદિ. (મુંડકોપનિષદ)

"જેમ દીપ્ત થયેલા પાવક થકી અપરિમિત વિસ્ફુલિંગો નીકળે છે, તેમ અક્ષર થકી વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાં જ એઓનો લય થાય છે." જે પ્રમાણે બ્રહ્મના ચિદંશથી જીવો થયા તે જ પ્રમાણે સત્ અંશ થકી જડ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા.

આ૦—મૂલમાં **बहु स्याम्** કહેલું છે તેનો પર્યાય "પ્રકાશ"માં 'અનેકત્વ' કહેલો છે અને **प्रजायेय** એ વચનથી પ્રકર્ષથી ઉચ્ચ નીચ ભાવ વડે પ્રાદુર્ભાવ જણાવવામાં આવે છે. આથી પૂર્વે જે વૈદિક સિદ્ધાંત કહેલો છે તે જણાવ્યો એમ સમજવું. પરમાત્માની ઇચ્છા માત્ર થકી આ જગત થયું એમ

મૂલમાં કહેલું છે, તેથી અદષ્ટાદિ સહાયભૂત છે એમ પણ સમજવું નહિ. ઇચ્છા નિમિત્ત છે, પણ
કારણ નથી. જીવનું સ્વરૂપ ચિત્-પ્રધાન છે, એટલે ચૈતન્ય એ જીવનું સ્વરૂપ અને ધર્મ છે. આનંદાંશ
તિરોહિત થવામાં **हन्त तिरोऽसानि** ઇત્યાદિ શ્રુતિનું પ્રમાણ સમજવું. **यथाग्नेः क्षुद्रा इति** (બૃહદારણ્યક)
શ્રુતિનું ભગવત્પરત્વ **जगद्वाचित्वात्** અધિકરણમાં પહેલા સૂત્રના ચોથા પાદમાં સ્થાપિત કરેલું છે,
કેમકે સર્વ જીવોનું વ્યુચ્ચરણ કહેલું છે તે જીવ થકી સંભવતું નથી. ૨૭-૨૮

आनन्दांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ।
सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥ २९ ॥

શ૦—આનંદાંશ સ્વરૂપ વડે સર્વ અંતર્યામી રૂપો નીકળ્યાં, અંતર્યામીમાં સત્ ચિત્ અને આનંદ
એ ત્રણે અંશ છે, જીવમાં સત્ અને ચિત્ છે, પણ આનંદનો તિરોભાવ છે. જડમાં સત્ છે, પણ
ચિત્ અને આનંદનો તિરોભાવ છે.

પ્ર૦—આનંદાંશ સ્વરૂપ વડે અંતર્યામીનો ઉદ્ગમ છે. જેમ જીવોનું બહુત્વ છે તેમ અંતર્યામીઓનું
પણ બહુત્વ છે, કેમકે એક હૃદયમાં હંસરૂપથી બંનેનો પ્રવેશ છે, એટલે દરેક જીવની સાથે અંતર્યામી
છે. ભેદ તો જીવમાં પણ નથી, કેમકે સર્વ પરમાત્માના અંશ છે. સદંશને વિશે ચિત્ અને આનંદ
અંશનો તિરોભાવ છે, અને ચિત્ને વિશે આનંદનો તિરોભાવ છે.

આ૦—**गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे** "જીવ અને અંતર્યામી બન્ને નાભિ થકી ઉપરના ભાગમાં
હૃદયગુહામાં પ્રવિષ્ટ છે." કઠોપનિષદની ઉપરની શ્રુતિમાં જીવ અને અંતર્યામી બંનેનો હૃદયગુહામાં
પ્રવેશ કહેલો છે. ગીતામાં **ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति** (ગી. ૧૮-૬૧) એ વાકયમાં
એક હૃદયના અભિપ્રાયથી એક ઇશ્વર કહેલો છે, કેમકે એમાં **हृद्देशे** એ શબ્દ એકવચનમાં છે, અને
એક હૃદયનું જ ત્યાં સૂચન કરેલું છે, તેથી પરસ્પર વિરોધ સમજવો નહિ

एकमेवाद्वितीयम्-- "બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે." એ શ્રુતિના વિરોધના પરિહારને
માટે તે તે અંશનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ છે. આ ઠેકાણે તે તે અંશ થકી જીવ જડ અને અંતર્યામીનો
ઉદ્ભવ કહેવાથી, પૂર્વે સત્ ચિત્ અને આનંદના પૃથક્કરણનું સૂચન થયેલું છે. એ વાત દ્વિતીય સ્કંધનાં
સુબોધિનીમાં સ્ફુટ કરેલી છે. ૨૯

अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ।
जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥ ३० ॥

શ૦—એટલા માટે આનંદના લોપ થકી જડ અને જીવ આનંદરહિત છે. આ બધું જગત
બ્રહ્મરૂપ છે, છતાં જડ, જીવ, અને અંતર્યામી, એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો વ્યવહાર માનેલો છે.

પ્ર૦—હવે આનંદ અંશના તિરોભાવનું જ્ઞાપક (જણાવનારું ચિહ્ન) બતાવવામાં આવે છે:
આનંદ તિરોહિત થવાથી જડ અને જીવ નિરાનંદ છે. આ ઠેકાણે આનંદ આકારના અર્થમાં વાપર્યો
છે, માટે ઈશ્વરનો આકાર માયાથી છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય થકી એ ભિન્ન છે એમ માયવાદીનું કહેવું
શ્રુતિ થકી વિરુદ્ધ છે, કેમકે શ્રુતિમાં કોઈ ઠેકાણે માયાથી પરમાત્માનો આકાર કહેલો નથી.

આ પ્રમાણે જડ જીવ અને અંતર્યામીના સ્વરૂપનું વૈજાત્ય કહીને નામ થકી વૈજાત્ય કહેવામાં
આવે છે. સર્વનું ભગવદ્-રૂપત્વ છે, તોપણ વ્યવહારમાં જડ જીવ અને અંતર્યામી એ ત્રણ નામ
પૃથક્ કહેવાય છે.

આ૦—સર્વનો બ્રહ્માંશ સરખો હોવાથી ત્રિવિધપણું કેમ ઘટે? એ શંકાના ખુલાસામાં કહેવામાં

આવે છે કે જડ જીવ અને અંતર્યામીમાં પૂર્વાંશમાં એક એક અંશની લીનતા છે, એટલે સદંશમાં બે અંશ, એટલે ચિદંશ અને આનંદ અંશની લીનતા છે, અને ચિદંશમાં એક અંશની એટલે આનંદ અંશની લીનતા છે, અને અંતર્યામીમાં એ ત્રણે અંશો છે, એટલે ત્રણ બે અને એક અંશના પ્રાકટ્યથી એક જ બ્રહ્મના ત્રણે અંશ હોવા છતાં ત્રિવિધપણું છે. જીવને અમુક પદાર્થ પ્રિય લાગે છે એનું કારણ આનંદની માત્ર સત્તા છે, પણ જીવમાં પ્રગટ આનંદ નથી. પ્રગટ આનંદ હોય તો દુઃખી થવાનો સંભવ રહે નહિ ૩૦

विद्याविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते।
ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाऽप्यनीशता ॥ ३१ ॥

શ૦—વિદ્યા અને અવિદ્યા એ માયા વડે નિર્માણ થયેલી શ્રીહરિની શક્તિઓ છે તે જીવને લાગુ થયેલી છે, તેથી જીવ દુઃખીપણું અને અનીશ્વરપણું ભોગવે છે. એ વિદ્યા અને અવિદ્યા અંતર્યામીને અને જડને લાગુ થતી નથી.

પ્ર૦—આ પ્રમાણે જીવ જડ અને અંતર્યામીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને, ચિદંશ જીવોને સંસાર કેવી રીતે થાય છે એ કહે છે. મોક્ષ પણ એક સર્ગ છે, માટે વિદ્યાનું પણ નિરૂપણ કરવું આવશ્યક છે. આત્માને સ્વરૂપ-લાભ (પ્રાપ્તિ) વિદ્યાથી છે, દેહનો લાભ અવિદ્યાથી છે. આ વિદ્યા અને અવિદ્યા જીવના ધર્મ નથી, પણ એ બંને ભગવાનની શક્તિઓ છે, અને એ બંનેના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ ભગવદિચ્છાથી જ થાય છે. આ બંને શક્તિઓ માયા શક્તિને અધીન છે, એટલા જ માટે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે **मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते** (ગી. ૭-૧૪) "જેઓ મને જ શરણ થાય છે તેઓ એ માયાને તરે છે." આ વાક્યથી જણાય છે કે ભકિત થવાથી અવિદ્યા દૂર થાય છે અને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાનના શરણ વગર જીવને નિત્યમુક્તતા થતી નથી. આ વિદ્યા અને અવિદ્યા જીવને જ છે, પણ અંતર્યામી કે જડને નથી, તેથી જીવને દુઃખિત્વ અને અનીશત્વ પણ અવિદ્યાથી જ છે.

આ૦—આ પ્રકારે ત્રિવિધ વ્યવહાર જડ જીવ અને અંતર્યામીપણું ભગવાનની ઇચ્છા માત્રથી છે, પણ માયાના સંબંધથી નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે સંસારના નિરૂપણમાં વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવાની શી જરૂર છે! એના ખુલાસામાં કહે છે કે મોક્ષ પણ એક સર્ગ છે. જીવને પોતાના ચિત્-પ્રધાન સ્વરૂપથી સ્થિતિ વિદ્યાથી છે અને અન્યથારૂપ સ્થિતિ એ જ દેહલાભ અવિદ્યાથી છે. એ બંનેનો વિચાર કરીએ તો એ સર્ગ (સૃષ્ટિ) છે; માટે સંસારના નિરૂપણમાં વિદ્યાનું નિરૂપણ વ્યર્થ નથી. વળી એમ શંકા થાય કે મોક્ષ સર્ગ (સૃષ્ટિ) હોવાથી દેહ-લાભ ઉત્પન્ન કરનારી અવિદ્યાનો જેમ જીવને સંબંધ છે તેમ વિદ્યાનો પણ સંબંધ થશે, અને વિદ્યાનો ઉદ્ભવ પ્રવાહ થકી સ્વતઃ થાય ત્યારે વિદ્યાને માટે સાધનની જરૂર રહે નહિ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહેવામાં આવે છે કે વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને ભગવાનની શક્તિ છે, માટે બંનેનો ઉદ્ભવ ભગવદિચ્છાને અધીન સાધનથી છે.

एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति—

"જેને ભગવાન આ લોકથી ઉત્કૃષ્ટ કરવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે સત્કર્મ કરાવે છે અને જેને અધોગતિ પમાડવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે અસત્કર્મ કરાવે છે." આ શ્રુતિથી જણાય છે કે ભગવાનની ઇચ્છાને વિશે પ્રકારભેદ છે, તેથી ઉપર કહેલો દોષ આવતો નથી. જેમ અવિદ્યાથી દુઃખિત્વ અને અનીશત્વ છે તેમ વિદ્યાથી સુખિત્વ અને ઈશત્વ છે. ૩૧

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्वं देहेन्द्रियासवः ।
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते ॥ ३२ ॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ।
विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवन्मुक्तो भविष्यति ॥ ३३ ॥

શા૦—સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનો અધ્યાસ : ૧ ઇન્દ્રિયોનો, ૨ પ્રાણનો, ૩ અંતઃક
અને ૪ દેહનો, એ રીતે પાંચ પ્રકારની (પંચપર્વા) અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યાથી બંધાઇને સ
જીવ જન્મ મરણને પામે છે. એ અવિદ્યા વિદ્યા વડે નાશ પામે છે ત્યારે જીવ જીવન્મુક્ત થાય

પ્ર૦—સ્વરૂપવિસ્મરણ, અંતઃકરણનો અધ્યાસ, પ્રાણનો અધ્યાસ, ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ, અને
અધ્યાસ, એ પાંચ અવિદ્યાનાં પર્વ એટલે ભાગ અથવા વિભાગ કહેવાય છે. એ પાંચે પ્રકારની અ
સંપૂર્ણ થવાથી અન્ય ધર્મ—અંતઃકરણ પ્રાણ ઇંદ્રિય અને દેહના ધર્મ વડે બંધાઇને જીવ
મરણ પામે છે. જેમ જાગરણથી નિદ્રા દૂર થઈ જાય છે તેમ જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યા દૂર થાય
ત્યારે જીવ જન્મ મરણ પામતો નથી.

આ૦—પાંતજલ સૂત્રો ઉપર વ્યાસજીએ કરેલા ભાષ્યમાં **विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष**
(જુઓ પાતંજલ સૂત્ર ૮ મું, પાદ ૧ લો) એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં **सेयं पञ्चपर्वा** વગેરેથી કહેલું છે કે
પંચપર્વા અવિદ્યા થાય છે. એઓનાં નામ ૧ અવિદ્યા, ૨ અસ્મિતા, ૩ રાગ, ૪ દ્વેષ, અને ૫ અભિનિવે
એ પાંચે કલેશરૂપ છે, અને એ ૧ તમ, ૨ મોહ, ૩ મહામોહ, ૪ તામિસ્ર અને ૫ અંધતામિસ્ર એ સંજ્ઞ
ચિત્તના મળરૂપ કહેવાય છે. બીજા પાદમાં (જુઓ પાંતજલ સૂત્ર ૪, પાદ ૨ જો) પંચપર્વામાં
પ્રથમ કહેલી અવિદ્યા તે એ પછીના ચારનું ઉત્પત્તિનું સ્થાન કહેલી છે, અર્થાત્ અસ્મિતા મોહ વગે
અવિદ્યામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પછીના પાંચમા સૂત્રમાં અનિત્ય અશુચિ દુઃખ અને અનાત્મ
વિશે નિત્ય શુચિ સુખ અને આત્મબુદ્ધિ એ અવિદ્યા છે, એમ કહેલું છે. 'ભાષ્ય'માં કલેશના વિસ્તારરૂ
કર્માશયનું મૂલ અવિદ્યા છે એમ કહીને, આગળ વિદ્યા થકી વિપરીત બીજું જ્ઞાન અવિદ્યા છે, એ
કહે છે વાચસ્પતિએ મૂલ સૂત્રના ભાષ્યમાં કહેલું છે કે અવિદ્યાનાં અન્ય નામ પણ છે, પણ સંસાર
બીજ તો આ ચતુષ્પદ અવિદ્યા છે. એ પછીનાં સૂત્રોમાં અસ્મિતા રાગદ્વેષ અને અભિનિવેશ બતાવેલાં છે.
શ્રીધરે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધની ટીકામાં કહ્યું છે કે તમ એટલે સ્વરૂપનો અપ્રકાશ, મોહ એટલે
દેહમાં અહંબુદ્ધિ, મહામોહ એટલે ભોગની ઇચ્છા, એ ભોગની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જે કાંઈ અંતરાયરૂપ થાય,
એના ઉપર જે ક્રોધ થાય, તેને તામિસ્ર કહે છે. ભોગની વસ્તુના નાશથી હું મરી ગયો એમ ધરવું
એનું નામ અંધતામિસ્ર. આ વિશે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણવું એનું
નામ તમ, અંતઃકરણનો વિશેષ ભ્રમ એનું નામ મોહ, ઇંદ્રિયવિષયભોગજન્ય સુખની ઇચ્છા એ મહામોહ
છે, મરણ એ અંધતામિસ્ર છે અને ક્રોધ તામિસ્ર છે. એ રીતે વિષ્ણુપુરાણમાં અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ
કહેલાં છે. વિષ્ણુસ્વામીએ અજ્ઞાન વિપર્યાસ ભેદ ભય અને શોક એ પંચપર્વા અવિદ્યા કહેલી છે.
શ્રીધરે શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધના સાતમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુસ્વામીનો કરેલો શ્લોક લખેલો છે તેમાં
અવિદ્યાનાં ઉપર કહેલાં પાંચ પર્વો બતાવેલાં છે. તૃતીય સ્કંધના બારમા અધ્યાયનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદા
ચાર્યજી કહે છે કે જ્ઞાનની બે કોટિ છે: એક પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, અને બીજું વિષયનું જ્ઞાન.
પુરુષમાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન સ્વસ્વરૂપનું બોધક છે, અને એ જ્ઞાનની જ પ્રભા વિષયને પ્રકાશ કરનાર હોવાથી

વિષયની યથાર્થબોધક છે. આગળ એ બન્નેનો અભાવ થવાથી એટલે સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવથી અંધત્વ, અને વિષયના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવથી તામિસ્ર થાય છે. આ બન્ને અજ્ઞાનને અંધતામિસ્ર કહે છે. વિષયને વિશે મોહ એ તામિસ્ર છે. देहोऽहं 'હું દેહ છું' એવી રીતની પોતાની વિષયમાં ઐકયબુદ્ધિ એ મહામોહ છે, અને 'આ મારું' એ બુદ્ધિ મોહ છે. 'હું કોણ છું' એ ન જાણવું એનું નામ તમ છે, જુઓ સુબોધિની ૩-૧૨-૨. એ જ સ્કંધના ૨૦ મા અધ્યાયના શ્લોક ૧૮નાં સુબોધિનીમાં શ્રીમહાચાર્યજી કહે છે કે જ્યારે ભગવદ્‌વૈમુખ્ય થાય છે ત્યારે મહાભોગની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છાને તામિસ્ર કહે છે, અને ત્યાર પછી વારંવાર ભોગની ઇચ્છા થાય એને અંધતામિસ્ર કહે છે, અજ્ઞાનને તમ કહેલું છે. પુત્રાદિ વિકલ થવાથી 'હું વિકલ છું' એવી બુદ્ધિનું નામ મોહ. દેહનો અહંકાર એ મહામોહ છે.

પંચશિખાચાર્યે કહેલી સાંખ્યશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તમ આઠ પ્રકારનું છે, મોહ પણ આઠ પ્રકારનો છે. અને અંધતામિસ્ર પણ ૧૮ પ્રકારનું કહેલું છે. એ રીતે પચપર્વા અવિદ્યાના ૬૨ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનું એક એક રૂપ બતાવ્યું છે. જેમ ઘણાં વૃક્ષના સમૂહને વન કહે છે અને પૃથક્ કહેવાતા ભાગને વૃક્ષ કહે છે, તેમ બધાં પર્વ મળી એક થય એને અવિદ્યા કહે છે અને દરેક પૃથક્ ભાગને પર્વ કહે છે, તેમ જ વિદ્યાનું પણ સમજવું.

વિદ્યા અથવા અવિદ્યાનું એક રૂપ એ ભગવત્‌શક્તિ છે અને પર્વરૂપ એ જીવના ધર્મ છે.

પાતંજલ વિષ્ણુપુરાણાદિમાં અવિદ્યાને જીવની શક્તિરૂપ કહેલી છે. એનું ૨ રૂપ જણાવવાને માટે પર્વો કહેવાં જોઇએ. એ અવિદ્યાનાં પર્વ શી રીતે થયાં એ હવે કહેવામાં આવે છે. માયાના ત્રણ ગુણ છે: સત્ત્વ રજ અને તમ અવિદ્યા રજ અને તમથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેથી પૂર્વકાલીન માયાનો અધ્યાસ થતો નથી, કેમકે માયાનું રૂપ વ્યક્ત છે. અધ્યાસ સમકાલીન અથવા ઉત્તરકાલીન પદાર્થનો થાય છે. માયા થકી પ્રથમ મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ છે, અને મહત્તત્ત્વથી અહંકારની ઉત્પત્તિ છે. મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ બન્ને અંતઃકરણરૂપ છે, તેથી પ્રથમ અંતઃકરણનો અધ્યાસ થાય છે, તેથી જીવ અંતઃકરણને પોતારૂપ માને છે. પ્રાણ અહંકરનું જ રૂપાંતર છે, તેથી એનો અધ્યાસ થાય છે, અને 'હું ભૂખ્યો થયો, તરસ્યો થયો' એમ માનવામાં આવે છે. અહંકાર પછી પંચ મહાભૂત થાય છે, તેથી દેહ જે પંચ મહાભૂતનો બનેલો છે તેનો અધ્યાસ થાય છે. ઇંદ્રિયો રાજસ અહંકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ થાય છે. એ રીતના ચારે અધ્યાસથી સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે આ પરિણામ જણાવવાને માટે મૂલ થકી બીજા ક્રમથી "પ્રકાશ"માં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે પદાર્થ વસ્તુતઃ નથી તે પ્રતીત થાય અને આત્મા પ્રતીત ન થાય, એને અવિદ્યા કહે છે.

જીવ અને અંતઃકરણ એ બંને એક છે એવું જે જ્ઞાન થાય તેને અંતઃકરણનો અધ્યાસ કહે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણાધ્યાસ ઇંદ્રિયાધ્યાસ અને દેહાધ્યાસનું સમજવું. આવી રીતે અધ્યાસ થવાથી એના ધર્મો જીવમાં સ્ફુરે છે, 'ત્યારે હું દૂબળો છું', પુષ્ટ છું' વગેરે કહેવામાં આવે છે.

જ્યારે ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે 'હું કાણો છું, બહેરો છું' ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રાણનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે 'હું ભૂખ્યો છું, તૃપ્ત છું' વગેરે કહેવામાં આવે છે અંતઃ-કરણના અધ્યાસથી 'હું જાણું છું, હું નથી જાણતો, મને હર્ષ થાય છે, શોક થાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે અધ્યાસ થવાથી સ્વરૂપવિસ્મરણ થવાને લીધે જીવ જન્મ અને મરણ પામે છે. અધ્યાસથી માની લીધેલ અભેદથી પોતાના સ્વરૂપ વડે દેહનો સ્વીકાર કરવો એનું નામ "જન્મ" કહેવાય છે અને વિદ્યમાન દેહના અભિનિવેશથી (અહંકારથી) કોઈ પણ કારણથી દેહને ભૂલી જવો અને એની

અત્યંત વિસ્મૃતિ થઈ જવી એનું નામ "મરણ" કહેવાય છે. એ પ્રકારે મૂલ અવિદ્યાથી થયેલા દેહાધ્યાસાદિવડે બંધ છે અને એ બંધથી જન્મમરણાદિ પરંપરાજનક દેહાદિ-ધર્માધ્યાસ એ "સંસાર" કહેવાય છે. આથી બંધ અનાદિ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકારે કાર્યસહિત અવિદ્યાનું નિરૂપણ કરી કાર્ય દ્વારા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે વિદ્યાથી મોક્ષ થાય ત્યારે ભજનની શી જરૂર છે! આ શંકા દૂર કરવા માટે કહે છે કે અવિદ્યાનો વિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે નાશ થતો નથી. કાર્યનો સર્વ પ્રકારે નાશ સમવાયી (ઉપાદાન*) કારણનો નાશ થવાથી થાય છે. વિદ્યા સાત્ત્વિક હોવાથી પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર માયાનો નાશ કરી શકતી નથી, અને માયા વિદ્યમાન હોવાથી સૂક્ષ્મ રૂપથી અવિદ્યા પણ વિદ્યમાન રહે છે. એ વખતે જેમ જાગ્રત અવસ્થાથી નિદ્રાનું ઉપમર્દન થાય છે, પણ નાશ નથી, તેમ અવિદ્યા વિદ્યમાન હોવાથી દેહાદિ-ધર્માધ્યાસ પણ સૂક્ષ્મરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી જન્મમરણાભાવરૂપ મોક્ષ પણ સમગ્રમાયાનિવૃત્તરૂપ મોક્ષ નથી. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કારણ અને કાર્યસહિત બંધનું ઉપમર્દન થવું એ જ વિદ્યાકૃત મોક્ષ છે, તેથી સમગ્ર માયાની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ભજન કરવાની આવશ્યકતા છે. ૩૨-૩૩

देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हि।
तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ॥ ३४ ॥

શ૦—દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણ એ બધાં અધ્યાસરહિત થાય છે, તોપણ જીવન્મુક્તમાં રહેલાં એ દેહ ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ સ્પષ્ટ રીતે લય પામતાં નથી.

પ્ર૦—જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે એ જન્મને વિશે ગ્રહણ કરેલો દેહાદિનો અધ્યાસ નિવૃત્ત થાય છે, પણ દેહ ઇંદ્રિયો અને પ્રાણનો લય થતો નથી. જ્ઞાનીને પોતાની દૃષ્ટિથી લય ભાસે છે; પણ સર્વની બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે લય ભાસતો નથી, પણ દેહ ઇંદ્રિયો અને પ્રાણ સર્વ દેખાય છે.

આ૦—આ ઠેકાણે દેહ ઇંદ્રિય પ્રાણના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કહેલી છે, પણ અંતઃકરણના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કહેલી નથી, તેથી અંતઃકરણના અધ્યાસની કાંઈક સ્થિતિ છે એમ જણાય છે. નિદ્રાના દૃષ્ટાંતથી, જેમ નિદ્રા, જાગ્રત અવસ્થાથી દબાઈને, બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ વિદ્યાથી ઉપમર્દન થયેલી અવિદ્યા સ્વકારણભૂત માયામાં સ્થિતિ કરે છે અને અવિદ્યાની સ્થિતિથી કિંચિત્ અધ્યાસયુક્ત અંતઃકરણમાં અવિદ્યા વ્યાપ્ત રહે છે; તેથી અંતઃકરણનો કિંચિત્ અધ્યાસ રહે છે, પણ દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણનો અધ્યાસ રહેતો નથી.

કદાપિ એમ શંકા થાય કે દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણના અધ્યાસને અભાવે એઓનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી, અને અત્યંત વિસ્મરણ મૃત્યુરૂપ હોવાથી, દેહાદિની સ્થિતિ ન થાય! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે કેવળ વિસ્મરણ મૃત્યુ નથી, કેમકે વિસ્મરણ તો નિદ્રામાં પણ થાય છે, પણ મૂર્ચ્છાદિથી થતા વિસ્મરણથી શરીરનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એનું નામ "મૃત્યુ" છે, પણ કેવળ વિસ્મરણ મૃત્યુ નથી. જો અધ્યાસને અભાવે શરીરની સ્થિતિ હોય તો કોઈ જીવન્મુક્ત થઈ શકે નહિ, માટે અધ્યાસ વગર પણ દેહની સ્થિતિ રહે છે. એટલે અહંતા-મમતારૂપ સંસારનો નાશ થયા પછી પ્રપંચ ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૩૪

* ઘડાનું માટી એ ઉપાદાનકારણ છે.

आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः।
इन्द्रियाणां तथा स्वस्य ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ॥ ३५ ॥

શ૦—પ્રાણની અથવા શ્રીહરિની સેવા વડે ઇંદ્રિયોનો દેવભાવ થવાથી દેહાદિનો લય થાય છે અને જીવનો બ્રહ્મભાવ થવાથી બ્રહ્મમાં લય થાય છે.

પ્ર૦—દેહાદિની સ્થિતિ રહેવાથી સુપ્તપ્રતિબુદ્ધન્યાય (ઊંઘેલો જાગે એ ન્યાય)થી કોઈ વખત ફરીથી અધ્યાસ થાય, એટલા માટે એના લયનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે

આસન્યની એટલે પ્રાણની ઉપાસનાથી ઇંદ્રિયોનો દેવભાવ થાય છે, અને એ દેવભાવ થવાથી દરેક ઇંદ્રિયાદિ એના દેવમાં લય પામે છે, તેથી દેહ પ્રાણ ઇંદ્રિયાદિનો લય થાય છે. આ વિષય બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વર્ણવેલો છે. શ્રીહરિની સેવાથી સર્વ ફલ થાય છે એમ ભાગવતશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ભગવાનનું મુખ અગ્નિ છે. મનુષ્યની વાગિન્દ્રિય જ્યારે અગ્નિ થાય ત્યારે ભગવન્મુખત્વને પામે છે. આ પ્રકારે જ્યારે સર્વ આધ્યાત્મિકનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે ત્યારે સંઘાતનો લય થાય છે અને પોતાનો બ્રહ્મભાવ થવાથી બ્રહ્મને વિશે લય થાય છે. જીવભાવ રહે તો કોઈ દહાડો બીજો સંઘાત ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે, માટે જીવનો પણ બ્રહ્મમાં લય કરવો એ આવશ્યક છે

આ૦ -વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવામાં અવિદ્યા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, માટે આસન્યની ઉપાસના કરી સંઘાતનો લય કરવામાં આવે છે આસન્યની ઉપાસના બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્ગીથ બ્રાહ્મણમાં છે. "स वाचमेव प्रथमामत्यमुच्यत" એ શ્રુતિનો અર્થ એવો થાય છે કે એ પ્રાણ વાણીને પ્રથમ મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરાવી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એટલે જ્યારે વાણી મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે ત્યારે એ વાણી અગ્નિરૂપ થાય છે અને એ અગ્નિ મૃત્યુ તરીકે પ્રકાશે છે આવી રીતે સર્વ ઇંદ્રિયનું દેવતાપણું એ ઉપનિષદમાં બતાવેલું છે. ભાગવતશાસ્ત્રમાં સર્વ ફલ ભગવત્સેવાથી થાય છે, એટલે કર્મથી તપથી જ્ઞાનથી વૈરાગ્યથી દાનથી યોગથી અને બીજા કલ્યાણનાં સાધનોથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ ફલ મારો ભક્ત ભક્તિથી અનાયાસે પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભક્તિથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે પ્રાણની ઉપાસના વગર પણ આધ્યાત્મિક ઇંદ્રિયોનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે. આ પ્રમાણે આસન્યની સેવાથી ઇંદ્રિયોનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે ત્યારે ભજનની શી જરૂર ? એ શંકા દૂર થવાને માટે કહે છે કે આસન્યની સેવામાત્રથી કૃતાર્થ થવાતું નથી, પણ અધિક કર્તવ્ય બાકી રહે છે. જીવ જો જીવભાવમાં જ વિદ્યમાન રહે તો ફરીથી અન્ય કર્મ કરીને એ કર્મથી બીજા દેહ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે એ જીવભાવની નિવૃત્તિને સારુ બ્રહ્મભાવ કરવો આવશ્યક છે, તેથી પોતાનો બ્રહ્મભાવ કરવાને માટે ભગવદ્ભજન કરવું જરૂરનું છે. ૩૫

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति।
सायुज्यं वाऽन्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया।
एवं कदाचिद्भगवान्साक्षात्सर्वं करोत्यजः ॥ ३६ ॥
कदाचित्पुरुषद्वारा कदाचित्पुनरन्यथा।
कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥ ३७ ॥

શ૦—આનંદ અંશના પ્રકાશથી બ્રહ્મભાવ અથવા સાયુજ્ય થશે. બ્રહ્મભાવ અને સાયુજ્ય એ બંને શ્રીહરિની સેવાથી જ થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાન પોતે જ કોઈ વખત સર્વ કરે છે, કોઈ વખત પુરુષ દ્વારા કરે છે, કોઈ વખત ચતુર્મૂર્તિ દ્વારા કરે છે, કોઈ વખત આ સૃષ્ટિમાં જનાર્દન ભગવાન પોતે જ સર્વ જગત-રૂપ થાય છે.

પ્ર૦—જીવમાં તિરોહિત આનંદના આવિર્ભાવથી બ્રહ્મભાવ થાય છે, તેમ જ જડમાં પણ ચિત્ અને આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ફલ થવામાં ભગવાનની ઇચ્છા જ પ્રયોજક છે. બ્રહ્મભાવ કરતાં અધિક ફલ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય. આ બેમાંથી એકકે પ્રકારનો મોક્ષ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા ન હોય તો સંઘાતમાં પાત થાય છે. સાયુજ્ય અને બ્રહ્મભાવ બંને ભગવત્સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આસન્યની ઉપાસનાથી થતાં નથી.

શ્લોક ૨૭ થી શ્લોક ૩૬ સુધીમાં સૃષ્ટિનો પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો. એ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ ભગવાન થકી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય છે.

શ્રુતિમાં અનેક પ્રકારના સૃષ્ટિભેદો કહ્યા છે. કોઈ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ ભગવાન થકી જ હોય છે અને કોઈ સૃષ્ટિ ભગવાને પરંપરાથી કરેલી હોય છે. સર્વનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૃષ્ટિના બીજા પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવે છે. ભગવાન કોઇ વખત ચતુર્મૂર્તિ પ્રકાર વડે સૃષ્ટિ કરે છે. પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કર્યાનાં ઉદાહરણ પુરાણમાં છે અને ચતુર્મૂર્તિ દ્વારા સૃષ્ટિ કર્યાનાં ઉદાહરણ નારદપંચરાત્રમાં છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પુરાણ અને તંત્રમાં કહેલી સૃષ્ટિ બતાવીને પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં કહેલી સૃષ્ટિ બતાવવામાં આવે છે. આ સૃષ્ટિભેદમાં કલેશ નહિ સહન કરનાર અવિદ્યાનાશક ભગવાન સર્વરૂપ પોતે જ થાય છે, તેથી એ સૃષ્ટિમાં આનંદ અંશનો તિરોભાવ હોતો નથી

આ૦—વ્યાસસૂત્રમાં "पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्" એ સૂત્રમાં તિરોહિત આનંદનો આવિર્ભાવ પ્રતિપાદિત કરેલો છે. એ આનંદ પ્રગટ થવાથી જીવની સચ્ચિદાનંદતા થતાં બ્રહ્મભાવ થાય છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ વ્યાપ્ત થવાથી લોહત્વ તિરોહિત થયે અગ્નિત્વ જણાય છે તેમ બ્રહ્મભાવ પામતા જીવના દેહમાં પણ ચિદાનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જડત્વનો લય થાય છે.

ત્રિગુણાત્મકત્વ નિવૃત્ત થવાથી બ્રહ્માત્મકત્વ થાય છે; આ સ્થિતિ ભગવાનને જ્ઞાનિત્વ વડે સ્થાપિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો જ થાય છે. ભગવદિચ્છા સિવાય આ સ્થિતિ થવી દુર્લભ છે. જો બ્રહ્મત્વથી બીજા પ્રકારનો મોક્ષ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો સાયુજ્ય થાય છે. જ્ઞાનથી બ્રહ્મભાવ થાય છે અને ભક્તિથી સાયુજ્ય થાય છે. આ વિશે શ્રીમદ્ભાગવતના ચતુર્થ સ્કંધમાં પણ બતાવેલું છે કે મુક્તિના બે પ્રકાર છે: એક બ્રહ્મભાવ અને બીજી સાયુજ્ય સાયુજ્યમાં રસનું આધિક્ય છે. ભગવાનની સેવા કરવાથી આ બે ફલમાંથી એક ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિ તો ગર્ભસ્તુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સંસારમાં પાત થાય છે. (જુઓ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત) (ભાગ૧૦-૧૨-૩૨). આ કારણ માટે આસન્યની ઉપાસના પણ છોડીને ભગવદ્ભજન કરવું. એમ કરવાથી ગીતાજીના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે (શ્લોક ૨૬ મો) અને ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે (અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૩૬ મો) બ્રહ્મભાવ અથવા સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા સંદર્ભથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવને સંસાર અવિદ્યાથી જ છે. એ સંસાર મિથ્યા છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપ પ્રપંચ મિથ્યા નથી. સંસારની નિઃશેષ નિવૃત્તિમાં વિદ્યાનું સામર્થ્ય નથી, પણ ભગવદ્ભક્તિનું જ સામર્થ્ય છે; માટે અવિદ્યાની સમગ્ર નિવૃત્તિને માટે ભગવાન સેવ્ય છે, એમ સિદ્ધ થયું.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે પ્રપંચ સત્ય છે અને સંસાર મિથ્યા છે. અવિદ્યાની નિઃશેષ નિવૃત્તિ વિદ્યાથી થતી નથી, પણ ભગવાનની ભક્તિથી થાય છે. આ શાસ્ત્ર-પ્રતિપાદિત છે, પરંતુ બીજા સૃષ્ટિપ્રકારો કહેલા છે, તેથી પૂર્વાપરનો વિચાર નહિ કરનારને શંકાનો ઉદય થાય તે દૂર કરવાને માટે પૂર્વે કહેલી રીતિથી સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતા સિદ્ધ થઈ શકે છે, એ બતાવવાને માટે પૂર્વે ૨૭ મા શ્લોકથી કહેલા વિષયની સમાપ્તિ કરે છે અને બીજા સૃષ્ટિના પ્રકારો પણ કહે છે.

શ્રુતિમાં કહેલા સૃષ્ટિપ્રકારોમાં જ્યારે ભગવાન થકી સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે ઉપર કહેલા પ્રકાર-થી જ થાય છે તેમાં સાક્ષાત્પ્રકાર મુંડક ઉપનિષદમાં કહેલો છે : **एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।**—"એ પુરુષોત્તમ થકી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે." તેમજ ઐતરેય ઉપનિષદમાં **आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्,** એ પ્રમાણે કહેલું છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં **सदेव सौम्येदमग्र आसीत्** તેમજ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આત્મામાંથી આકાશ વગેરે એ ક્રમે સૃષ્ટિ એ પરંપરાપ્રકાર કહેલો છે. પરંપરાપ્રકારોમાં પુરાણો અને તંત્રમાં નિરૂપણ કરેલી રીતિનો સંગ્રહ થાય છે. પુરાણમાં ભગવાન પોતે પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કરે છે. એમાં કર્તા ભગવાન છે અને પુરુષ દ્વાર છે. એ વિશે ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં કહેલું છે કે "અધોક્ષજ ભગવાન ગુણમય માયામાં પોતાની કાલશક્તિથી પુરુષ દ્વારા વીર્ય ધારણ કરે છે, અને એ માયા થકી મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે." આવી રીતે પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કહેલી છે. પંચરાત્રમાં મળે છે કે ભગવાન વાસુદેવ સર્વનું કારણ છે, અને એ થકી સંકર્ષણ નામનો જીવ થાય છે, અને એના થકી પ્રદ્યુમ્ન મન થાય છે, અને અનિરુદ્ધ અહંકાર થાય છે. જે સૃષ્ટિમાં ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે જ થાય છે અને જેમાં આનંદાંશ તિરોહિત થતો નથી, તે પુષ્ટિસૃષ્ટિ. ૩૬-૩૭

महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ।
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं च वस्तुतः ।। ३८।।
वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ।
जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ।।३९।।

શ્લો—કોઈ વખત ભગવાન મહેંદ્રજાળની પેઠે સર્વ (સૃષ્ટિ) માયા વડે રચે છે તે વખતે જ્ઞાનાદિ સર્વે વાર્તા માત્ર છે, પણ વસ્તુતઃ નથી. કોઈ વખત આકાશાદિ જગત ઉત્પન્ન કરીને બે રૂપ વડે એમાં પ્રવેશ કરીને હરિ જીવ અને અંતર્યામી ભેદ વડે ક્રીડા કરે છે.

પ્ર૦—સ્વપ્નાદિ સૃષ્ટિના જેવી કેવળ માયાથી ભગવત્પ્રવેશ વગર જે સૃષ્ટિ થાય છે તે મહેન્દ્ર-જાલ-વત્ છે. એ સૃષ્ટિમાં કોઈ પ્રકારનો પુરુષાર્થ થતો નથી. એ સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનાદિ કહેવા માત્ર છે, પણ એ ફલ-સાધક નથી. છઠ્ઠી સૃષ્ટિ વૈદિકી છે તેમાં પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન કરી એમાં આકાશ દ્વારા વાયુ ઇત્યાદિ સર્વ જગત ઉત્પન્ન કરી, એમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, ભગવાન જીવ અને અંતર્યામીરૂપ થાય છે. પૂર્વકલ્પમાં અંત-ર્યામી અને જીવ બંનેનો પ્રવેશ હૃદયમાં છે, અને આ કલ્પમાં ભગવાનનો હૃદયમાં પ્રવેશ થયા પછી જીવ અને અંતર્યામી ભાવ થાય છે. આ પ્રકારે સૃષ્ટિના ૭ ભેદથી ભગવાનની ૭ ગુણથી લીલા છે, એટલે પ્રથમ સૃષ્ટિ ઐશ્વર્યથી, બીજી સૃષ્ટિ વીર્યથી, ત્રીજી યશથી, ચોથી શ્રીથી, પાંચમી વૈરાગ્યથી અને છઠ્ઠી જ્ઞાનથી છે.

આ૦—પાંચમી સૃષ્ટિ(મહેન્દ્ર-જાલવત્)નું નામ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ અથવા અંતરા-સૃષ્ટિ છે. એ

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः।
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते॥ ३२॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम्।
विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवन्मुक्तो भविष्यति॥ ३३॥

શ૦—સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનો અધ્યાસ: ૧ ઇન્દ્રિયોનો, ૨ પ્રાણનો, ૩ અંતઃકરણનો, અને ૪ દેહનો, એ રીતે પાંચ પ્રકારની (પંચપર્વા) અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યાથી બંધાઇને સૃષ્ટિમાં જીવ જન્મ મરણને પામે છે. એ અવિદ્યા વિદ્યા વડે નાશ પામે છે ત્યારે જીવ જીવન્મુક્ત થાય છે.

પ્ર૦—સ્વરૂપવિસ્મરણ, અંતઃકરણનો અધ્યાસ, પ્રાણનો અધ્યાસ, ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ, અને દેહનો અધ્યાસ, એ પાંચ અવિદ્યાનાં પર્વ એટલે ભાગ અથવા વિભાગ કહેવાય છે. એ પાંચે પ્રકારની અવિદ્યા સંપૂર્ણ થવાથી અન્ય ધર્મ—અંતઃકરણ પ્રાણ ઇંદ્રિય અને દેહના ધર્મ વડે બંધાઇને જીવ જન્મ મરણ પામે છે. જેમ જાગરણથી નિદ્રા દૂર થઇ જાય છે તેમ જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યા દૂર થાય છે ત્યારે જીવ જન્મ મરણ પામતો નથી.

આ૦—પાંતજલ સૂત્રો ઉપર વ્યાસજીએ કરેલા ભાષ્યમાં **विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्** (જુઓ પાતંજલ સૂત્ર ૮ મું, પાદ ૧ લો) એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં **सेयं पञ्चपर्वा** વગેરેથી કહેલું છે કે આ પંચપર્વા અવિદ્યા થાય છે. એઓનાં નામ ૧ અવિદ્યા, ૨ અસ્મિતા, ૩ રાગ, ૪ દ્વેષ, અને ૫ અભિનિવેશ. એ પાંચે કલેશરૂપ છે, અને એ ૧ તમ, ૨ મોહ, ૩ મહામોહ, ૪ તામિસ્ત્ર અને ૫ અંધતામિસ્ત્ર એ સંજ્ઞાથી ચિત્તના મળરૂપ કહેવાય છે. બીજા પાદમાં (જુઓ પાંતજલ સૂત્ર ૪, ૫ ૬ ૨ જો) પંચપર્વામાંની પ્રથમ કહેલી અવિદ્યા તે એ પછીના ચારનું ઉત્પત્તિનું સ્થાન કહેલી છે, અર્થાત્ અસ્મિતા મોહ વગેરે અવિદ્યામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ પછીના પાંચમા સૂત્રમાં અનિત્ય અશુચિ દુઃખ અને અનાત્મને વિશે નિત્ય શુચિ સુખ અને આત્મબુદ્ધિ એ અવિદ્યા છે, એમ કહેલું છે. 'ભાષ્ય'માં કલેશના વિસ્તારરૂપ કર્માશયનું મૂલ અવિદ્યા છે એમ કહીને, આગળ વિદ્યા થકી વિપરીત બીજું જ્ઞાન અવિદ્યા છે, એમ કહે છે વાચસ્પતિએ મૂલ સૂત્રના ભાષ્યમાં કહેલું છે કે અવિદ્યાનાં અન્ય નામ પણ છે, પણ સંસાર બીજ તો આ ચતુષ્પદ અવિદ્યા છે. એ પછીનાં સૂત્રોમાં અસ્મિતા રાગદ્વેષ અને અભિનિવેશ બતાવેલાં છે. શ્રીધરે શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધની ટીકામાં કહ્યું છે કે તમ એટલે સ્વરૂપનો અપ્રકાશ, મોહ એટલે દેહમાં અહંબુદ્ધિ, મહામોહ એટલે ભોગની ઇચ્છા, એ ભોગની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જે કાંઈ અંતરાયરૂપ થાય એના ઉપર જે ક્રોધ થાય, તેને તામિસ્ત્ર કહે છે. ભોગની વસ્તુના નાશથી હું મરી ગયો એમ ધ રવુ એનું નામ અંધતામિસ્ત્ર. આ વિશે વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણવું એનુ નામ તમ, અંતઃકરણનો વિશેષ ભ્રમ એનું નામ મોહ, ઇંદ્રિયવિષયભોગજન્ય સુખની ઇચ્છા એ મહામોહ છે, મરણ એ અંધતામિસ્ત્ર છે અને ક્રોધ તામિસ્ત્ર છે. એ રીતે વિષ્ણુપુરાણમાં અવિદ્યાનાં પાંચ પ- કહેલાં છે. વિષ્ણુસ્વામીએ અજ્ઞાન વિપર્યાસ ભેદ ભય અને શોક એ પંચપર્વા અવિદ્યા કહેલી છે શ્રીધરે શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધના સાતમા અધ્યાયમાં વિષ્ણુસ્વામીનો કરેલો શ્લોક લખેલો છે તેમ અવિદ્યાનાં ઉપર કહેલાં પાંચ પર્વો બતાવેલાં છે. તૃતીય સ્કંધના બારમા અધ્યાયનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદ ચાર્યજી કહે છે કે જ્ઞાનની બે કોટિ છે: એક પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, અને બીજું વિષયનું જ્ઞાન પુરુષમાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન સ્વસ્વરૂપનું બોધક છે, અને એ જ્ઞાનની જ પ્રભા વિષયને પ્રકાશ કરનાર હોવાથ

વિષયની યથાર્થબોધક છે. આગળ એ બન્નેનો અભાવ થવાથી એટલે સ્વરૂપજ્ઞાનના અભાવથી અંધત્વ, અને વિષયના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવથી તામિસ્ર થાય છે. આ બન્ને અજ્ઞાનને અંધતામિસ્ર કહે છે. વિષયને વિશે મોહ એ તામિસ્ર છે. દેહોઽહં 'હું દેહ છું' એવી રીતની પોતાની વિષયમાં ઐક્યબુદ્ધિ એ મહામોહ છે, અને 'આ મારું' એ બુદ્ધિ મોહ છે. 'હું કોણ છું'' એ ન જાણવું એનું નામ તમ છે, જુઓ સુબોધિની ૩-૧૨-૨. એ જ સ્કંધના ૨૦ મા અધ્યાયના શ્લોક ૧૮નાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદ્દાચાર્યજી કહે છે કે જ્યારે ભગવદ્વૈમુખ્ય થાય છે ત્યારે મહાભોગની ઇચ્છા થાય છે. આ ઇચ્છાને તામિસ્ર કહે છે, અને ત્યાર પછી વારંવાર ભોગની ઇચ્છા થાય એને અંધતામિસ્ર કહે છે, અજ્ઞાનને તમ કહેલું છે. પુત્રાદિ વિકલ થવાથી 'હું વિકલ છું' એવી બુદ્ધિનું નામ મોહ. દેહનો અહંકાર એ મહામોહ છે.

પંચશિખાચાર્યે કહેલી સાંખ્યશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તમ આઠ પ્રકારનું છે, મોહ પણ આઠ પ્રકારનો છે, અને અંધતામિસ્ર પણ ૧૮ પ્રકારનું કહેલું છે. એ રીતે પચપર્વા અવિદ્યાના ૬૨ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનું એક એક રૂપ બતાવ્યું છે. જેમ ઘણાં વૃક્ષના સમૂહને વન કહે છે અને પૃથક્ કહેવાતા ભાગને વૃક્ષ કહે છે, તેમ બધાં પર્વ મળી એક થય એને અવિદ્યા કહે છે અને દરેક પૃથક્ ભાગને પર્વ કહે છે, તેમ જ વિદ્યાનું પણ સમજવું.

વિદ્યા અથવા અવિદ્યાનું એક રૂપ એ ભગવત્શક્તિ છે અને પર્વરૂપ એ જીવના ધર્મ છે.

પાતંજલ વિષ્ણુપુરાણાદિમાં અવિદ્યાને જીવની શક્તિરૂપ કહેલી છે. એનું સ્ રૂપ જણાવવાને માટે પર્વો કહેવાં જોઇએ. એ અવિદ્યાનાં પર્વ શી રીતે થયાં એ હવે કહેવામાં આવે છે. માયાના ત્રણ ગુણ છે: સત્ત્વ રજ અને તમ અવિદ્યા રજ અને તમથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેથી પૂર્વકાલીન માયાનો અધ્યાસ થતો નથી, કેમકે માયાનું રૂપ વ્યક્ત છે. અધ્યાસ સમકાલીન અથવા ઉત્તરકાલીન પદાર્થનો થાય છે. માયા થકી પ્રથમ મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ છે, અને મહત્તત્ત્વથી અહંકારની ઉત્પત્તિ છે. મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ બન્ને અંતઃકરણરૂપ છે, તેથી પ્રથમ અંતઃકરણનો અધ્યાસ થાય છે, તેથી જીવ અંતઃકરણને પોતારૂપ માને છે. પ્રાણ અહંકરનું જ રૂપાંતર છે, તેથી એનો અધ્યાસ થાય છે, અને 'હું ભૂખ્યો થયો, તરસ્યો થયો' એમ માનવામાં આવે છે. અહંકાર પછી પંચ મહાભૂત થાય છે, તેથી દેહ જે પંચ મહાભૂતનો બનેલો છે તેનો અધ્યાસ થાય છે. ઇંદ્રિયો રાજસ અહંકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ થાય છે. એ રીતના ચારે અધ્યાસથી સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે આ પરિણામ જણાવવાને માટે મૂલ થકી બીજા ક્રમથી "પ્રકાશ"માં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે પદાર્થ વસ્તુતઃ નથી તે પ્રતીત થાય અને આત્મા પ્રતીત ન થાય, એને અવિદ્યા કહે છે.

જીવ અને અંતઃકરણ એ બંને એક છે એવું જે જ્ઞાન થાય તેને અંતઃકરણનો અધ્યાસ કહે છે, તેવી જ રીતે પ્રાણાધ્યાસ ઇંદ્રિયાધ્યાસ અને દેહાધ્યાસનું સમજવું. આવી રીતે અધ્યાસ થવાથી એના ધર્મો જીવમાં સ્ફુરે છે, 'ત્યારે હું દૂબળો છું, પુષ્ટ છું' વગેરે કહેવામાં આવે છે.

જ્યારે ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે 'હું કાણો છું, બહેરો છું' ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રાણનો અધ્યાસ થાય છે ત્યારે 'હું ભૂખ્યો છું, તૃપ્ત છું' વગેરે કહેવામાં આવે છે અંતઃકરણના અધ્યાસથી 'હું જાણું છું, હું નથી જાણતો, મને હર્ષ થાય છે, શોક થાય છે' એમ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે અધ્યાસ થવાથી સ્વરૂપવિસ્મરણ થવાને લીધે જીવ જન્મ અને મરણ પામે છે. અધ્યાસથી માની લીધેલ અભેદથી પોતાના સ્વરૂપ વડે દેહનો સ્વીકાર કરવો એનું નામ "જન્મ" કહેવાય છે અને વિદ્યમાન દેહના અભિનિવેશથી (અહંકારથી) કોઈ પણ કારણથી દેહને ભૂલી જવો અને એની

અત્યંત વિસ્મૃતિ થઈ જવી એનું નામ "મરણ" કહેવાય છે. એ પ્રકારે મૂલ અવિદ્યાથી થયેલા દેહાધ્યાસાદિવડે બંધ છે અને એ બંધથી જન્મમરણાદિ પરંપરાજનક દેહાદિ–ધર્માધ્યાસ એ "સંસાર" કહેવાય છે. આથી બંધ અનાદિ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકારે કાર્યસહિત અવિદ્યાનું નિરૂપણ કરી કાર્ય દ્વારા વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે વિદ્યાથી મોક્ષ થાય ત્યારે ભજનની શી જરૂર છે! આ શંકા દૂર કરવા માટે કહે છે કે અવિદ્યાનો વિદ્યાથી સર્વ પ્રકારે નાશ થતો નથી. કાર્યનો સર્વ પ્રકારે નાશ સમવાયી (ઉપાદાન*) કારણનો નાશ થવાથી થાય છે. વિદ્યા સાત્ત્વિક હોવાથી પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર માયાનો નાશ કરી શકતી નથી, અને માયા વિદ્યમાન હોવાથી સૂક્ષ્મ રૂપથી અવિદ્યા પણ વિદ્યમાન રહે છે. એ વખતે જેમ જાગ્રત અવસ્થાથી નિદ્રાનું ઉપમર્દન થાય છે, પણ નાશ નથી, તેમ અવિદ્યા વિદ્યમાન હોવાથી દેહાદિ–ધર્માધ્યાસ પણ સૂક્ષ્મરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી જન્મમરણાભાવરૂપ મોક્ષ પણ સમગ્રમાયાનિવૃત્તરૂપ મોક્ષ નથી. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કારણ અને કાર્યસહિત બંધનું ઉપમર્દન થવું એ જ વિદ્યાકૃત મોક્ષ છે, તેથી સમગ્ર માયાની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ભજન કરવાની આવશ્યકતા છે. ૩૨–૩૩

देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हि।
तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ॥ ३४ ॥

શ૦—દેહ ઈંદ્રિય અને પ્રાણ એ બધાં અધ્યાસરહિત થાય છે, તોપણ જીવન્મુક્તમાં રહેલાં એ દેહ ઈંદ્રિયો અને પ્રાણ સ્પષ્ટ રીતે લય પામતાં નથી.

પ્ર૦—જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે એ જન્મને વિશે ગ્રહણ કરેલો દેહાદિનો અધ્યાસ નિવૃત્ત થાય છે, પણ દેહ ઈંદ્રિયો અને પ્રાણનો લય થતો નથી. જ્ઞાનીને પોતાની દૃષ્ટિથી લય ભાસે છે; પણ સર્વની બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે લય ભાસતો નથી, પણ દેહ ઈંદ્રિયો અને પ્રાણ સર્વ દેખાય છે.

આ૦—આ ઠેકાણે દેહ ઇંદ્રિય પ્રાણના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કહેલી છે, પણ અંતઃકરણના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કહેલી નથી, તેથી અંતઃકરણના અધ્યાસની કાંઈક સ્થિતિ છે એમ જણાય છે. નિદ્રાના દૃષ્ટાંતથી, જેમ નિદ્રા, જાગ્રત અવસ્થાથી દબાઇને, બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ વિદ્યાથી ઉપમર્દન થયેલી અવિદ્યા સ્વકારણભૂત માયામાં સ્થિતિ કરે છે અને અવિદ્યાની સ્થિતિથી કિંચિત્ અધ્યાસયુક્ત અંતઃકરણમાં અવિદ્યા વ્યાપ્ત રહે છે; તેથી અંતઃકરણનો કિંચિત્ અધ્યાસ રહે છે, પણ દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણનો અધ્યાસ રહેતો નથી.

કદાપિ એમ શંકા થાય કે દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણના અધ્યાસને અભાવે એઓનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી, અને અત્યંત વિસ્મરણ મૃત્યુરૂપ હોવાથી, દેહાદિની સ્થિતિ ન થાય! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે કેવળ વિસ્મરણ મૃત્યુ નથી, કેમકે વિસ્મરણ તો નિદ્રામાં પણ થાય છે, પણ મૂર્ચ્છાદિથી થતા વિસ્મરણથી શરીરનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એનું નામ "મૃત્યુ" છે, પણ કેવળ વિસ્મરણ મૃત્યુ નથી. જો અધ્યાસને અભાવે શરીરની સ્થિતિ હોય તો કોઈ જીવન્મુક્ત થઇ શકે નહિ, માટે અધ્યાસ વગર પણ દેહની સ્થિતિ રહે છે. એટલે અહંતા–મમતારૂપ સંસારનો નાશ થયા પછી પ્રપંચ ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૩૪

---

* ઘડાનું માટી એ ઉપાદાનકારણ છે.

आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः।
इन्द्रियाणां तथा स्वस्य ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ॥ ३५ ॥

શ૦—પ્રાણની અથવા શ્રીહરિની સેવા વડે ઇંદ્રિયોનો દેવભાવ થવાથી દેહાદિનો લય થાય છે અને જીવનો બ્રહ્મભાવ થવાથી બ્રહ્મમાં લય થાય છે.

પ્ર૦—દેહાદિની સ્થિતિ રહેવાથી સુપ્તપ્રતિબુદ્ધન્યાય (ઊંઘેલો જાગે એ ન્યાય)થી કોઈ વખત ફરીથી અધ્યાસ થાય, એટલા માટે એના લયનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે

આસન્યની એટલે પ્રાણની ઉપાસનાથી ઇંદ્રિયોનો દેવભાવ થાય છે, અને એ દેવભાવ થવાથી દરેક ઇંદ્રિયાદિ એના દેવમાં લય પામે છે, તેથી દેહ પ્રાણ ઇંદ્રિયાદિનો લય થાય છે. આ વિષય બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વર્ણવેલો છે. શ્રીહરિની સેવાથી સર્વ ફલ થાય છે એમ ભાગવતશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ભગવાનનું મુખ અગ્નિ છે. મનુષ્યની વાગિન્દ્રિય જ્યારે અગ્નિ થાય ત્યારે ભગવન્મુખત્વને પામે છે. આ પ્રકારે જ્યારે સર્વ આધ્યાત્મિકનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે ત્યારે સંઘાતનો લય થાય છે અને પોતાનો બ્રહ્મભાવ થવાથી બ્રહ્મને વિશે લય થાય છે. જીવભાવ રહે તો કોઈ દહાડો બીજો સંઘાત ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે, માટે જીવનો પણ બ્રહ્મમાં લય કરવો એ આવશ્યક છે

આ૦ - વિદ્યાથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવામાં અવિદ્યા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, માટે આસન્યની ઉપાસના કરી સંઘાતનો લય કરવામાં આવે છે આસન્યની ઉપાસના બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્ગીથ બ્રાહ્મણમાં છે. "स वाचमेव प्रथमामत्यमुच्यत" એ શ્રુતિનો અર્થ એવો થાય છે કે એ પ્રાણ વાણીને પ્રથમ મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરાવી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એટલે જ્યારે વાણી મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે ત્યારે એ વાણી અગ્નિરૂપ થાય છે અને એ અગ્નિ મૃત્યુ તરીકે પ્રકાશે છે આવી રીતે સર્વ ઇંદ્રિયનું દેવતાપણું એ ઉપનિષદમાં બતાવેલું છે. ભાગવતશાસ્ત્રમાં સર્વ ફલ ભગવત્સેવાથી થાય છે, એટલે કર્મથી તપથી જ્ઞાનથી વૈરાગ્યથી દાનથી યોગથી અને બીજા કલ્યાણનાં સાધનોથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ ફલ મારો ભક્ત ભક્તિથી અનાયાસે પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભક્તિથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે પ્રાણની ઉપાસના વગર પણ આધ્યાત્મિક ઇંદ્રિયોનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે. આ પ્રમાણે આસન્યની સેવાથી ઇંદ્રિયોનું આધિદૈવિકત્વ થાય છે ત્યારે ભજનની શી જરૂર ? એ શંકા દૂર થવાને માટે કહે છે કે આસન્યની સેવામાત્રથી કૃતાર્થ થવાતું નથી, પણ અધિક કર્તવ્ય બાકી રહે છે. જીવ જો જીવભાવમાં જ વિદ્યમાન રહે તો ફરીથી અન્ય કર્મ કરીને એ કર્મથી બીજા દેહ ઉત્પન્ન કરે છે; માટે એ જીવભાવની નિવૃત્તિને સારુ બ્રહ્મભાવ કરવો આવશ્યક છે, તેથી પોતાનો બ્રહ્મભાવ કરવાને માટે ભગવદ્ભજન કરવું જરૂરનું છે. ૩૫

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति।
सायुज्यं वाऽन्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया।
एवं कदाचिद्भगवान्साक्षात्सर्वं करोत्यजः ॥ ३६ ॥
कदाचित्पुरुषद्वारा कदाचित्पुनरन्यथा।
कदाचित्सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥ ३७ ॥

શા૦—આનંદ અંશના પ્રકાશથી બ્રહ્મભાવ અથવા સાયુજ્ય થશે. બ્રહ્મભાવ અને સાયુજ્ય એ બંને શ્રીહરિની સેવાથી જ થાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાન પોતે જ કોઈ વખત સર્વ કરે છે, કોઈ વખત પુરુષ દ્વારા કરે છે, કોઈ વખત ચતુર્મૂર્તિ દ્વારા કરે છે, કોઈ વખત આ સૃષ્ટિમાં જનાર્દન ભગવાન પોતે જ સર્વ જગત-રૂપ થાય છે.

પ્ર૦—જીવમાં તિરોહિત આનંદના આવિર્ભાવથી બ્રહ્મભાવ થાય છે, તેમ જ જડમાં પણ ચિત્ અને આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ ફલ થવામાં ભગવાનની ઇચ્છા જ પ્રયોજક છે. બ્રહ્મભાવ કરતાં અધિક ફલ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય. આ બેમાંથી એકકે પ્રકારનો મોક્ષ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા ન હોય તો સંઘાતમાં પાત થાય છે. સાયુજ્ય અને બ્રહ્મભાવ બંને ભગવત્સેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આસન્યની ઉપાસનાથી થતાં નથી.

શ્લોક ૨૭ થી શ્લોક ૩૬ સુધીમાં સૃષ્ટિનો પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યો. એ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ ભગવાન થકી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય છે.

શ્રુતિમાં અનેક પ્રકારના સૃષ્ટિભેદો કહ્યા છે. કોઈ સૃષ્ટિ સાક્ષાત્ ભગવાન થકી જ હોય છે અને કોઈ સૃષ્ટિ ભગવાને પરંપરાથી કરેલી હોય છે. સર્વનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૃષ્ટિના બીજા પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવે છે. ભગવાન કોઇ વખત ચતુર્મૂર્તિ પ્રકાર વડે સૃષ્ટિ કરે છે. પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કર્યાનાં ઉદાહરણ પુરાણમાં છે અને ચતુર્મૂર્તિ દ્વારા સૃષ્ટિ કર્યાનાં ઉદાહરણ નારદપંચરાત્રમાં છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પુરાણ અને તંત્રમાં કહેલી સૃષ્ટિ બતાવીને પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં કહેલી સૃષ્ટિ બતાવવામાં આવે છે. આ સૃષ્ટિભેદમાં કલેશ નહિ સહન કરનાર અવિદ્યાનાશક ભગવાન સ્વરૂપ પોતે જ થાય છે, તેથી એ સૃષ્ટિમાં આનંદ અંશનો તિરોભાવ હોતો નથી

આ૦—વ્યાસસૂત્રમાં "पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' એ સૂત્રમાં તિરોહિત આનંદનો આવિર્ભાવ પ્રતિપાદિત કરેલો છે. એ આનંદ પ્રગટ થવાથી જીવની સચ્ચિદાનંદતા થતાં બ્રહ્મભાવ થાય છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ વ્યાપ્ત થવાથી લોહત્વ તિરોહિત થયે અગ્નિત્વ જણાય છે તેમ બ્રહ્મભાવ પામતા જીવના દેહમાં પણ ચિદાનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે અને જડત્વનો લય થાય છે.

ત્રિગુણાત્મકત્વ નિવૃત્ત થવાથી બ્રહ્માત્વકત્વ થાય છે; આ સ્થિતિ ભગવાનને જ્ઞાનિત્વ વડે સ્થાપિત કરવાની ઇચ્છા હોય તો જ થાય છે. ભગવદિચ્છા સિવાય આ સ્થિતિ થવી દુર્લભ છે. જો બ્રહ્મત્વથી બીજા પ્રકારનો મોક્ષ આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય તો સાયુજ્ય થાય છે. જ્ઞાનથી બ્રહ્મભાવ થાય છે અને ભક્તિથી સાયુજ્ય થાય છે. આ વિશે શ્રીમદ્ભાગવતના ચતુર્થ સ્કંધમાં પણ બતાવેલું છે કે મુક્તિના બે પ્રકાર છે: એક બ્રહ્મભાવ અને બીજી સાયુજ્ય સાયુજ્યમાં રસનું આધિક્ય છે. ભગવાનની સેવા કરવાથી આ બે ફલમાંથી એક ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, નહિ તો ગર્ભસ્તુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સંસારમાં પાત થાય છે. (જુઓ શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત) (ભાગ૧૦-૧૨-૩૨). આ કારણ માટે આસન્યની ઉપાસના પણ છોડીને ભગવદ્ભજન કરવું. એમ કરવાથી ગીતાજીના ૧૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે (શ્લોક ૨૬ મો) અને ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે (અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૩૬ મો) બ્રહ્મભાવ અથવા સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા સંદર્ભથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવને સંસાર અવિદ્યાથી જ છે. એ સંસાર મિથ્યા છે, પણ ભગવત્સ્વરૂપ પ્રપંચ મિથ્યા નથી. સંસારની: નિઃશેષ નિવૃત્તિમાં વિદ્યાનું સામર્થ્ય નથી, પણ ભગવદ્ભક્તિનું જ સામર્થ્ય છે; માટે અવિદ્યાની સમગ્ર નિવૃત્તિને માટે ભગવાન સેવ્ય છે, એમ સિદ્ધ થયું.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું કે પ્રપંચ સત્ય છે અને સંસાર મિથ્યા છે. અવિદ્યાની નિઃશેષ નિવૃત્તિ વિદ્યાથી થતી નથી, પણ ભગવાનની ભક્તિથી થાય છે. આ શાસ્ત્ર-પ્રતિપાદિત છે, પરંતુ બીજા સૃષ્ટિપ્રકારો કહેલા છે, તેથી પૂર્વાપરનો વિચાર નહિ કરનારને શંકાનો ઉદય થાય તે દૂર કરવાને માટે પૂર્વે કહેલી રીતિથી સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતા સિદ્ધ થઈ શકે છે, એ બતાવવાને માટે પૂર્વે ૨૭ મા શ્લોકથી કહેલા વિષયની સમાપ્તિ કરે છે અને બીજા સૃષ્ટિના પ્રકારો પણ કહે છે.

શ્રુતિમાં કહેલા સૃષ્ટિપ્રકારોમાં જ્યારે ભગવાન થકી સાક્ષાત્ સૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે ઉપર કહેલા પ્રકારથી જ થાય છે તેમાં સાક્ષાત્પ્રકાર મુંડક ઉપનિષદમાં કહેલો છે : **एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।**—"એ પુરુષોત્તમ થકી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે." તેમજ ઐતરેય ઉપનિષદમાં **आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्**, એ પ્રમાણે કહેલું છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં **सदेव सोम्येदमग्र आसीत्** તેમજ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આત્મામાંથી આકાશ વગેરે એ ક્રમે સૃષ્ટિ એ પરંપરાપ્રકાર કહેલો છે. પરંપરાપ્રકારોમાં પુરાણો અને તંત્રમાં નિરૂપણ કરેલી રીતિનો સંગ્રહ થાય છે. પુરાણમાં ભગવાન પોતે પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કરે છે. એમાં કર્તા ભગવાન છે અને પુરુષ દ્વાર છે. એ વિશે ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં કહેલું છે કે "અધોક્ષજ ભગવાન ગુણમય માયામાં પોતાની કાલશક્તિથી પુરુષ દ્વારા વીર્ય ધારણ કરે છે, અને એ માયા થકી મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે." આવી રીતે પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ કહેલી છે. પંચરાત્રમાં મળે છે કે ભગવાન વાસુદેવ સર્વનું કારણ છે, અને એ થકી સંકર્ષણ નામનો જીવ થાય છે, અને એના થકી પ્રદ્યુમ્ન મન થાય છે, અને અનિરુદ્ધ અહંકાર થાય છે. જે સૃષ્ટિમાં ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે જ થાય છે અને જેમાં આનંદાંશ તિરોહિત થતો નથી, તે પુષ્ટિસૃષ્ટિ. ૩૬-૩૭

महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ।
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं च वस्तुतः ॥ ३८॥
वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ।
जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ॥३९॥

શ૦—કોઈ વખત ભગવાન મહેંદ્રજાળની પેઠે સર્વ (સૃષ્ટિ) માયા વડે રચે છે તે વખતે જ્ઞાનાદિ સર્વે વાર્તા માત્ર છે, પણ વસ્તુતઃ નથી. કોઈ વખત આકાશાદિ જગત ઉત્પન્ન કરીને બે રૂપ વડે એમાં પ્રવેશ કરીને હરિ જીવ અને અંતર્યામી ભેદ વડે ક્રીડા કરે છે.

પ્ર૦—સ્વપ્નાદિ સૃષ્ટિના જેવી કેવળ માયાથી ભગવત્પ્રવેશ વગર જે સૃષ્ટિ થાય છે તે મહેન્દ્ર-જાલવત્ છે. એ સૃષ્ટિમાં કોઈ પ્રકારનો પુરુષાર્થ થતો નથી. એ સૃષ્ટિમાં જ્ઞાનાદિ કહેવા માત્ર છે, પણ એ ફલસાધક નથી. છઠ્ઠી સૃષ્ટિ વૈદિકી છે તેમાં પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન કરી એમાં આકાશ દ્વારા વાયુ ઇત્યાદિ સર્વ જગત ઉત્પન્ન કરી, એમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, ભગવાન જીવ અને અંતર્યામીરૂપ થાય છે. પૂર્વકલ્પમાં અંતર્યામી અને જીવ બંનેનો પ્રવેશ હૃદયમાં છે, અને આ કલ્પમાં ભગવાનનો હૃદયમાં પ્રવેશ થયા પછી જીવ અને અંતર્યામી ભાવ થાય છે. આ પ્રકારે સૃષ્ટિના ૭ ભેદથી ભગવાનની ૭ ગુણથી લીલા છે, એટલે પ્રથમ સૃષ્ટિ ઐશ્વર્યથી, બીજી સૃષ્ટિ વીર્યથી, ત્રીજી યશથી, ચોથી શ્રીથી, પાંચમી વૈરાગ્યથી અને છઠ્ઠી જ્ઞાનથી છે.

આ૦—પાંચમી સૃષ્ટિ(મહેન્દ્ર-જાલવત્)નું નામ સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ અથવા અંતરા-સૃષ્ટિ છે. એ

સૃષ્ટિનાં નામ આભાસ પ્રતિબિંબ તમ પ્રતિધ્વનિ દોષાવરણ માયા ગંધર્વાદિ અનેક છે. તે તે વાક્યમાં તે તે પ્રતીત થાય છે,

ऋतेर्थं यत्प्रतीयेत० (ભાગવત સ્કં. ૨) એ શ્લોકમાં આ સૃષ્ટિનાં આભાસ પ્રતિબિંબ તમ અને પ્રતિધ્વનિ એ ચાર નામ કહેલાં છે, અને **न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव** એ શ્રુતિમાં પણ **अन्यत्** શબ્દથી અંતરાસૃષ્ટિ જ કહેલી છે. વેદસ્તુતિમાં પણ એ અંતરાસૃષ્ટિ કહેલી છે. ત્યારે પ્રપંચને મિથ્યા કહેવામાં કાંઈ દોષ નથી ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે સ્વપ્નમાં દીઠેલા પુરુષો જુએ છે એમ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એ જોવું સાચું નથી, અથવા એ દર્શન થકી કાંઈ પણ સત્ય ફલનો અનુભવ થતો નથી, તેમજ સ્વપ્નમાં શરીરાદિ પણ નથી, કેમકે સ્વપ્નમાં જે જે દીઠેલું, વા સાંભળેલું, તે મિથ્યારૂપ છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાસૃષ્ટિમાં પણ સર્વ બાહ્ય વસ્તુનું મિથ્યાત્વ હોવાથી જ્ઞાન આદિ સાધન અને એના ફલરૂપ સ્વર્ગ મોક્ષ આદિ સર્વનું મિથ્યાત્વ થાય છે, તેથી મિથ્યાજ્ઞાનથી અને મિથ્યાસાધનથી સત્ય મોક્ષ કે સત્ય ફલ થવાનો સંભવ નથી. આ પ્રમાણે પ્રપંચ મિથ્યા કહેવાથી સત્ય ફલના અભાવરૂપ મહાન દોષ છે.

ક્રમસૃષ્ટિ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલ છે તેમાં પણ જડમાં આનંદાંશનો તિરોભાવ નથી, પરંતુ પૂર્વ પ્રકારથી વિલક્ષણતા એટલી જ છે કે ભગવાન એ સૃષ્ટિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે, એ પછી જીવ અને અંતર્યામીભાવ થાય છે. સૃષ્ટિના ૭ ભેદ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન પોતાના ૭ ધર્મથી સૃષ્ટિ કરે છે. ૩૮-૩૯

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ।
अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥४०॥
यथाकथचिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वण्यते ।
भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं 'तत्त्वम'स्यादिक तथा ॥४१॥

શ૦—અચિંત્ય અને અનંતશક્તિવાળા ભગવાનને ઉપર કહ્યું છે તે સર્વ સંભવે છે, એ કારણથી શ્રુતિમાં સૃષ્ટિરચનાના અનેક ભેદ કહેલા છે. શ્રુતિમાં રહેલી જુદા જુદા પ્રકારની સૃષ્ટિમાં ભજનની સિદ્ધિને માટે ભગવાનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરાય છે, તેમજ તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્ય પણ ભજનની સિદ્ધિને માટે જ છે.

પ્ર૦—જે પરમેશ્વરની અચિંત્ય અને અનંત શક્તિઓ છે તે પરમેશ્વરની સર્વ જુદી જુદી કૃતિઓ સંભવે છે. આ કારણથી શ્રુતિમાં અનેક પ્રકરણોમાં સૃષ્ટિના હજારો ભેદ નિરૂપિત થયેલા છે. અનેક પ્રકારે સૃષ્ટિ કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે ગમે તે પ્રકારના સૃષ્ટિભેદથી વેદ ભગવન્માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ વિશે ભાગવતના વેદસ્તુતિના અધ્યાયમાં કહેલું છે કે જેમ સૂતેલા ચક્રવર્તી રાજાને બંદીજનો એનાં પરાક્રમો ગાઈને જગાડે છે તેમ પોતે ઉત્પન્ન કરેલું જગત પોતાને વિશે લય કરીને પોતાની શક્તિઓની સાથે શયન કરતા ભગવાનને પ્રલયકાળને અંતે શ્રુતિઓ ભગવદ્‌ગુણ ગાઈને સૃષ્ટિ રચવાનો સમય વિદિત કરે છે. એ વાક્યમાં ભગવન્માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ કહેલું છે. એ માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન સૃષ્ટિના કથનથી થાય છે, માટે સૃષ્ટિના ભેદો કહેલા છે. જેમ મહારાજાધિરાજના હૃદયના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન બીજાને દુર્જ્ઞેય છે, તેમ વસ્તુતાથી ભગવાન સૃષ્ટિ કરતા છતાં પણ એમનું માહાત્મ્ય દુર્જ્ઞેય છે, તોપણ લોકપ્રતીતિથી એ માહાત્મ્ય સંભવે છે. માટે ગમે તે પ્રકારથી શ્રુતિ ભગવન્માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે. આ માહાત્મ્યનો ઉપયોગ ભક્તિની સિદ્ધિને માટે છે.

ભક્તિના બે અંશ છે. પ્રથમ અંશ માહાત્મ્ય-જ્ઞાન અને બીજો અંશ સ્નેહ છે. તત્ત્વમસ્યાદિવાક્ય સ્નેહ અંશનું પ્રતિપાદન કરે છે. પહેલા અંશનું (માહાત્મ્યજ્ઞાનનું) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબંધી વાક્યો પ્રતિપાદન કરે છે.

આ૦—શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં **परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च** આ શ્રુતિમાં ભગવાનની શક્તિ અચિંત્ય અને અનંત કહી છે. જો ભગવાનનું અચિંત્ય અને અનંત-શક્તિમાનપણું શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત ન હોય તો અનેક પ્રકારથી સૃષ્ટિનું કથન કરવામાં આવે નહિ, કારણ કે કર્તાપણું તો એક પ્રકારથી પણ કહી શકાય. અચિંત્ય અને અનંતશક્તિ જણાવવાને માટે અનેક પ્રકારે સૃષ્ટિ રચ્યાની વાત કહેવાનું પ્રયોજન શું ? એ જાણવાની આકાંક્ષા થાય તો કહેવામાં આવે છે કે ભક્તિને માટે માહાત્મ્યજ્ઞાન એ જ પ્રયોજન છે, તેમજ **तत्त्वमस्यादि** વાક્ય પણ ભક્તિને જ માટે છે. ૪૦-૪૧

આગલા શ્લોકમાં ભક્તિના બે અંશ કહેવામાં આવ્યા, હવે ભક્તિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે :

'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' ॥૪૨॥

શ૦—માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવાન પ્રત્યેના સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહને ભક્તિ કહેલી છે, અને ભક્તિથી જ મુક્તિ થાય છે, બીજા કોઈ પણ પ્રકારે મુક્તિ થતી નથી.

પ્ર૦—સ્નેહ એ ભક્તિ છે. દેવાદિ સબંધી જે રતિ અથવા પ્રીતિ તેને ભાવ કહે છે. રતિ એટલે સ્નેહ-દેવત્વ એટલે માહાત્મ્ય. સ્નેહ અને માહાત્મ્ય એ બંને ભક્તિમાં હોવાં જોઈએ. ભગવાનને આત્મત્વથી જાણવાથી એમનામાં નિરુપધિ પ્રેમ થાય છે. તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યોમાં સ્નેહને માટે આત્મત્વથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને સૃષ્ટિવાક્યોમાં માહાત્મ્ય કહેલું છે. એમ ન હોય તો બ્રહ્મપ્રકરણમાં બે વાક્ય (સ્વરૂપપ્રતિપાદક વાક્ય અને સૃષ્ટિપ્રતિપાદક વાક્ય) વ્યર્થ છે, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, એમાં શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન કાંઈ પણ કામનું નથી, અર્થાત્ માત્ર શબ્દજ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાન થતું નથી. **अहं ब्रह्मास्मि** કે **तत्त्वमसि** આવા શબ્દોથી થયેલું જ્ઞાન ઘણાને છે, પરંતુ એમને એનાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થયેલું જોવામાં આવતું નથી; માટે પ્રત્યક્ષ બાધથી સિદ્ધ થાય છે કે સાક્ષાત્કાર બ્રહ્મને અધીન છે. એ પ્રસન્ન થઈને પ્રગટ થાય તો જ જ્ઞાન થાય છે. જેમ લોકરીતિમાં પણ લૌકિક રાજા પ્રસન્ન થાય તો જ એને મળવાનું થાય છે, તેમ જ બ્રહ્મજ્ઞાન પણ ભગવત્પ્રસન્નતા સિવાય થતું નથી. શ્રુતિ પુરુષાર્થ પર્યવસાન કહે છે, માટે સ્વરૂપજ્ઞાન બતાવી, એનું પુરુષાર્થત્વ કહીને, એ જ્ઞાનરૂપી ફલ ભગવદાવિર્ભાવથી જ થાય છે, એમ કહે છે. આવિર્ભાવને માટે શ્રુતિ પ્રેમસેવાનું નિરૂપણ કરે છે અને અવજ્ઞાનાદિ દોષના પરિહારને માટે માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરે છે. સૃષ્ટિવાક્યોમાં માહાત્મ્ય-પ્રતિપાદન કરે છે અને સુદૃઢસ્નેહને માટે **तत्त्वमस्यादि** વાક્યોમાં આત્મત્વ કહે છે. **तत्त्वमसि** વાક્યથી જ જ્ઞાન થતું નથી એ વાતનું આ પ્રકરણના ૬૧ મા શ્લોકમાં નિરાકરણ કરવામાં આવશે.

આ૦—ભક્તિના બે અંશ કયા ? એ જાણવાની આકાંક્ષા થાય એને માટે આ શ્લોકમાં ભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. **केवलेन हि भावेन** ઇત્યાદિ (ભાગવતના) વાક્યમાં **भाव** પદથી ભક્તિ કહેવાય છે. શાંડિલ્યસૂત્રમાં પણ **सा परानुरक्तिरीश्वरे** એમાં પરમ નિરુપધિ સ્નેહને ભક્તિ કહેલી છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે **भाव** પદ ભક્તિનું વાચક ભલે હોય, પરંતુ **तत्त्वमस्यादि** વાક્ય સ્નેહનું

પ્રતિપાદન કરે છે એ, કહેવું અશકય છે ! આ શંકા દૂર થવા માટે કહેવામાં આવે છે કે નિરુપધિ પ્રેમ ભગવાનને આત્મત્વથી જાણે ત્યારે જ થાય છે. **तत्त्वमसि** વાકયમાં જે આત્મત્વ બતાવ્યું છે તે સ્નેહને માટે જ છે. **तत्त्वमसि** એ વચનમાં **तत्** (તે) પદ ઈશ્વરવાચક છે, અને **त्वम्** (તું) પદ જીવવાચક છે, **असि** (છે) એ ક્રિયાપદ છે, આખા વાકયનો અર્થ "તે તું છું" એવો થાય છે. આ વાકયથી જીવ અને ઈશ્વરનું ઐકય બતાવવામાં આવ્યું છે. એ ઐકય ભાગત્યાગલક્ષણાથી સિદ્ધ કરવાનું નથી, પણ બીજી શ્રુતિને અનુસાર તેમજ ગીતાજી અનુસાર કરવાનું છે. ભાગત્યાગલક્ષણા કપોલકલ્પિત છે. શ્રુત્યર્થમાં બીજી શ્રુતિઓની એકવાકયતાથી નિર્ણય કરવો એ જ ઉત્તમ છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં **अग्नि-विस्फुलिंग**નું દૃષ્ટાન્ત આપી જીવને ઈશ્વરનો અંશ કહેલો છે, તેમ જ ગીતાજીમાં પણ **ममैवांशो जीवलोके** (અ૦ ૧૫) એ વાકયમાં જીવને બ્રહ્મનો અંશ કહેલો છે. આ પ્રમાણે જીવ અંશ અને પરમાત્મા અંશી છે, એ કારણથી અંશાંશીભાવને લીધે બન્નેનું ઐકય સંભવે છે. પોતાના સ્વરૂપમાં સૌને સ્નેહ હોય છે. દેહમાં સ્નેહ હોય છે તે આત્માને લઈને છે. મુખ્ય સ્નેહસ્થાન પોતાનું સ્વરૂપ છે, માટે મુખ્યસ્વરૂપભૂત ભગવાન મુખ્ય સ્નેહસ્થાન હોવા જોઈએ એ કારણથી **तत्त्वमस्यादि** વાકયો સ્નેહનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે છાંદોગ્યઉપનિષદમાં સમગ્ર **तत्त्वमस्यादि** વાકયને અંતે **विज्ञज्ञौ** શબ્દથી ઉપસંહાર કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મુક્તિ છે, અને બધાં વાકયો જ્ઞાનનાં અંગભૂત છે, પણ ભક્તિને માટે નથી ! આ વિષય તર્કબાધિત છે એમ શ્રીમદાચાર્યજી કહે છે.

ઉપર કહેલા **तत्त्वमस्यादि** વાકયમાં જો જ્ઞાન માત્ર જ કહેવાને ઈચ્છિત હોત તો ફક્ત આત્મત્વનો જ બોધ કરત, પણ જગતરૂપી કાર્યનું નિરૂપણ કરવાની જરૂર રહેત નહિ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ સ્વરૂપનું લક્ષણ જ કહેત, પણ જગતરૂપી કાર્યનું કહેત નહિ. માટે શ્રુતિમાં કાર્ય અને આત્મબોધ એ બંને હોવાથી એ વાકય માહાત્મયજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહનું પ્રતિપાદન કરનાર છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. માટે શબ્દાર્થથી અને યુક્તિથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે. જો સર્વ વાકયોને જ્ઞાનાંગભૂત કહીએ તો ઉપક્રમ ઉપસંહારમાં બાધ આવે છે, માટે એ વાકય ભજનની સિદ્ધિને માટે જ છે. કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે એ વાકય(કાર્ય અને બ્રહ્મ)ને અનુસારે એવા માહાત્મ્ય–વિશિષ્ટ આત્મત્વથી બ્રહ્મજ્ઞાન પુરુ-પાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી મુક્તિ જ્ઞાનથી થાય છે. એના નિવારણને માટે કહે છે કે માત્ર શબ્દ–જ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાન થતું નથી; જો શબ્દથી જ સાક્ષાત્કાર થતો હોય તો **यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः** એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. તેમજ **तत्त्वमसि** અથવા **अहं ब्रह्मास्मि** એ વાકયથી પરોક્ષજ્ઞાન દેખાય છે, કોઈને સાક્ષાત્કાર થયેલો જણાતો નથી, કેમકે કઠોપનિષદમાં કહેલું છે કે "એ પરમાત્માને જાણ્યા પછી ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી." આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું ફલ કહીને જ્ઞાન શો રીતે થાય એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, ત્યાં એ જ ઉપનિષદની બીજી શ્રુતિ(**नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः**)થી વરણ વડે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બતાવી આગળ દુરાચારીને એનું અજ્ઞાન બતાવી સદાચારીને પણ જ્ઞાનની દુર્લભતા કહેલી છે. જો શબ્દથી જ અપરોક્ષજ્ઞાન થતું હોય તો શ્રુતિ એ પ્રમાણે કહેત નહિ. માટે શબ્દથી અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી, એ કારણથી એ વાકય વડે જ્ઞાનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવ્યું નથી, પણ કાર્ય અને બ્રહ્મથી માહાત્મ્ય અને આત્મત્વ બતાવી, માહાત્યજ્ઞાનપૂર્વક દૃઢ સ્નેહરૂપ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

अस्य जानन्तो नाम चित् विष्णो सुमतिं भजामहे (તમારા નામનું માહાત્મ્ય કોઈ વખત અમે જાણતા છતાં સુંદર બુદ્ધિથી તમારું ભજન કરીએ છીએ.) આ વિષ્ણુસૂક્તના મંત્રમાં ભક્તિ કહી છે, અને એ ભક્તિથી થતા પ્રસાદને જ કઠોપનિષદમાં **तमक्रतुं पश्यति** એ શ્રુતિથી વર્ણવ્યો છે.

ભગવાન જ્યારે ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે એમનો આવિર્ભાવ થાય છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં **यस्य देवे परा भक्तिः** એ શ્રુતિથી સર્વ પુરુષાર્થો ભક્તિથી સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવેલું છે; કઠોપનિષદની શ્રુતિમાં ભગવાનના પ્રસાદ અથવા કૃપા થકી જ એમનું દર્શન થાય છે એમ કહેલું છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં ભગવાનના આવિર્ભાવથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કહેલી છે, એટલા માટે શ્રુતિ સ્વરૂપજ્ઞાન બતાવે છે તે સ્વરૂપજ્ઞાનરૂપી ફલ ભગવાનના આવિર્ભાવથી જ થાય છે, અને આવિર્ભાવ થવાને માટે શ્રુતિ પ્રેમસેવાનું નિરૂપણ કરે છે. એમાં અજ્ઞાનાદિ દોષ ન થાય એને માટે માહાત્મ્ય કહેલું છે, અને સુદૃઢ સ્નેહને માટે આત્મત્વ છે, એમ એ વાક્યોના સાર્થક્ય થકી નિશ્ચય થાય છે.

શ્વેતકેતુવિદ્યામાં જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય પ્રતિપાદિત કરીને એ જ ઠેકાણે શાસ્ત્રનું પર્યવસાન માનેલું છે એ. કહેવું અયુક્ત છે. એ વાત આગળ બતાવવામાં આવશે; અત્રે માત્ર એનું સૂચન કરવામાં આવે છે.

મુંડક ઉપનિષદમાં **द्वा सुपर्णा** એ શ્રુતિના ઉપક્રમ પછી બે મંત્રોથી જીવ ઈશ્વરના જ્ઞાનથી શોકરહિતત્વ અને સામ્યભાવ કહીને, એ જાણનારને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવિદ કહેલો છે. પછી એ આત્મા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એવી આકાંક્ષા થાય માટે **सत्येन लभ्यस्तपसा** એ શ્રુતિથી કહે છે કે આત્મા શરીરની અંદર સત્ય અને તપથી લભ્ય છે. અને પછી બીજી શ્રુતિમાં કહે છે કે જોનારને આત્મા સત્ય વડે અંદર લભ્ય છે. આ જોવું એ જ દર્શન છે. અને એ દર્શન શી રીતે થાય એ બતાવવાને માટે આગળ "ચક્ષુ અને વાણીથી એ દેખાતો નથી" એ વાક્યથી તપ કર્માદિ સાધનથી ભગવાન દેખાતા નથી એમ કહીને એ જ્ઞાનથી જ જાણવાને યોગ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરી, શુદ્ધ **સત્ત્વજ્ઞાનનીનું** માહાત્મ્ય કહીને, આગળ બીજા મંત્રથી **नायमात्मा** એ વચનથી સર્વ સાધનનો નિષેધ કરીને વરણથી આત્મા લભ્ય છે એમ બતાવી, સ્વીકાર કરેલા પુરુષને અર્થે ભગવત્પ્રાકટ્ય થાય છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. **नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः** એ શ્રુતિમાં **बल** શબ્દ વડે ભક્તિ કહી છે. આગળ જેને આત્મા પ્રાપ્ત થયેલો છે તેની પ્રશંસા કહીને ઉપસંહાર કરેલો છે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન થયા પછી સત્યાદિ ગુણો વડે આત્મા લભ્ય છે. અને અનુગ્રહ અથવા ભક્તિથી આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ભક્તિ સિવાય થયેલું જ્ઞાન તિરોહિત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કાર્યનિરૂપક અને આત્મનિરૂપક શ્રુતિઓનું પ્રયોજન એક હોવાથી એઓનું ભક્તિમાં તાત્પર્ય છે, અને ભગવદ્‌ભક્તિથી એકવાક્યત્વ પ્રકાર બતાવેલો છે. ૪૨

'पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ।
एकः समोऽप्यखिलदोषसमुज्झितोऽपि सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत्' ।४३।।

શ૦—ભગવાન પાંચરૂપ છે, તેમજ બારરૂપ છે, દશરૂપ પોતે જ છે, તેમજ શત સહસ્ર અને અસંખ્ય વિભૂતિરૂપ પણ પોતે જ છે. એ સર્વમાં એક જ છે, સમ છે, સર્વદોષરહિત છે, સર્વ ઠેકાણે પૂર્ણ ગુણવાન છે, તોપણ બહુ ઉપમાયુક્ત છે.

પ્ર૦—અગ્નિહોત્રાદિકરૂપથી ભગવાન પંચાત્મક છે, તેમજ એના (અગ્નિહોત્રાદિના) સાધનરૂપ દેશ કાલ દ્રવ્ય મંત્ર અને કર્તારૂપથી પણ ભગવાન પંચાત્મક છે, તેમજ ઋક્ યજુસ્ સામ અને બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ્‌રૂપથી પણ ભગવાન પંચાત્મક છે, તેમજ પ્રાણ અપાન ઉદાન સમાન અને વ્યાનરૂપથી પણ ભગવાન પંચાત્મક છે. આથી આ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓની એકવાક્યતા સિદ્ધ થાય છે. દેહમાં પણ ભગવાન પંચાત્મક છે. ધ્યાનને માટે પ્રાદેશમાત્ર* છે અને આશ્રયને માટે અંગુષ્ઠમાત્ર છે.

* પ્રાદેશ—અંગૂઠો અને તર્જની એ બેને પહોળાં કરતાં એ બેની વચ્ચે જે અંતર રહે તેને પ્રાદેશ

સ્વામિત્વ(નિયંતાપણા)ને માટે એ ભગવાન આંખમાં રહેલા છે. ફલને માટે સર્વ દેહમાં રહેલા ભગવાન આનંદમય છે અને સર્વ કાર્યને માટે શિરને વિશે સ્થિતિ કરતા વૈશ્વાનર છે, તેમજ પંચકોશરૂપ ભગવાન ઉપાસનાને માટે છે. સર્વ શ્રુતિઓની એકવાકયતા થતી નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો એના ખુલાસામાં કહે છે કે ભગવાન દ્વાદશ-સૂર્યાત્મક પણ છે, માસાત્મક પણ છે, પુરુષાત્મક પણ છે, અને અગ્ન્યાત્મક પણ છે, તેમજ દશ દિશાત્મક પણ છે, દેવાત્મક ઇંદ્રિયાત્મક, લીલાત્મક છે. આ સિવાય બીજાં દશાત્મક-સ્વરૂપ છે એનો વિચાર કરી લેવો. તેમજ ભગવાનનાં શતશઃસહસ્રશઃ રૂપ, અયુત રૂપ અને અમિત રૂપ ઘણાં છે. આ બધાં રૂપ વિભૂતિરૂપ જાણવાં. સાત પ્રકારે ભગવાનના રૂપભેદ કહ્યા. એમાં ભગવાન સર્વ રૂપમાં એક સમ સર્વદોષરહિત છે, પણ ઘણી ઉપમાઓને લીધે તથા રૂપભેદને લીધે તેમજ દ્રષ્ટાના દોષને લીધે તારતમ્ય ભાસે છે. નરની પેઠે પ્રાદેશમાત્ર, શાન્ત, ક્રૂર, એવાં ઘણાં તારતમ્ય ભાસે છે, તોપણ ભગવાન સર્વ વિભૂતિમાં એકરૂપ છે. એ સ્થાનના દોષથી લેપાતા નથી.

આ૦—ધ્યાનને માટે પ્રાદેશમાત્રનું વર્ણન ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધમાં કરેલું છે. કેટલાક પુરુષો પોતાના હૃદયરૂપ અવકાશમાં પ્રાદેશમાત્ર વસતા ચાર ભુજ શંખ ચક્ર ગદાયુક્ત પુરુષનું ધારણા વડે સ્મરણ કરે છે. આશ્રય માટે કઠ તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં ભગવાનનું રૂપ અંગુષ્ઠમાત્ર કહેલું છે. **अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा**—નેત્રમાં રહેલા પુરુષનું નિરૂપણ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉપકોસલવિદ્યામાં કર્યું છે. એમાં ભગવાનનું કર્મફલનિયામકત્વ બતાવેલું છે, માટે એમને એના (ફલના) સ્વામી કહેવામાં આવે છે. ફલને માટે સર્વદેહસ્થિત આનંદમયનું નિરૂપણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કરેલું છે. સર્વ દેહસુખ એ થકી હોવાથી એ આનંદમયરૂપ ફલને માટે છે. વૈશ્વાનરનું સ્વરૂપ છાંદોગ્યમાં તેમ વ્યાસસૂત્રના સમન્વય અધ્યાયમાં બતાવેલું છે, અને એની સ્થિતિ ભમા અને ઘ્રાણ(નાક)ની વચ્ચેની સંધિમાં છે, એમ જાબાલ શ્રુતિમાં કહેલું છે. અન્નમય પ્રાણમય મનોમય આનંદમય અને વિજ્ઞાનમય એવા પાંચ કોશ છે. આ કોશને વિશે પુરુષોત્તમત્વથી ચિંતન કરવું એનું નામ ઉપાસના છે. ભગવાન એક દેહમાં અનેકરૂપથી સ્થિતિ કરે છે, એમાં તે તે નિયમિત કાર્ય કરે છે. શ્રુતિમાં દ્વાદશાત્મક પુરુષ કહેલો છે. અહીન યાગ બાર દિવસથી સાધ્ય છે, તેથી એ યાગનું દ્વાદશાત્મકત્વ છે. દ્રવ્યની કામનાવાળા પુરુષો બાર દિવસ સુધી યજ્ઞ કરે એમાં પુરુષનાં બાર અંગને અગ્નિનું પણ દ્વાદશરૂપત્વ કહેલું છે. આ પ્રમાણે સર્વ રૂપમાં ભગવાનની નિયામકતા વડે સ્થિતિ છે. ગીતાજીમાં જે અનંતપણું બતાવેલું છે તે જ અનંતત્વ આ સ્થળે 'અસંખ્ય' શબ્દથી બતાવ્યું છે. જેમ યોગી જુદાં જુદાં શરીર કરીને એમાં પ્રવેશ કરે છે અને એમાં ભેદ દેખાય છે, એમ છતાં યોગીના સામર્થ્યથી એઓનો અભેદ છે, તેમ ભગવાન સર્વ વિભૂતિમાં અભેદથી સ્થિતિ કરીને રહે છે. વિભૂતિમાં તારતમ્ય દેખાતા છતાં પણ, વસ્તુ એક હોવાથી, ભેદ નથી. શ્રુતિમાં મશક(મચ્છર)ની તુલ્ય, હાથીની તુલ્ય, અગ્નિની તુલ્ય, ત્રણ લોકની તુલ્ય, આવી ઉપમાઓ અનેક સ્થળે કહેલી છે, તોપણ એ સર્વ વિભૂતિઓમાં ભગવાન દોષરહિત છે. ઉપાસ્યાદિ-નિરૂપક શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે, એઓની એકવાકયતા આ શ્લોકમાં બતાવી છે. ૪૩

'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा' ॥४४॥

શ૦—દોષરહિત, સર્વ ગુણોથી સંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, જડ શરીરના ગુણોથી રહિત, કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે અવયવો જેનાં આનંદમાત્ર છે, ત્રિવિધ ભેદરહિત, એવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

કહે છે. હૃદયનો ભાગ પ્રાદેશ જેટલો જ છે, તેમજ બે સ્તનની વચ્ચેનું અંતર એટલું જ છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે વિભૂતિરૂપનું પ્રતિપાદન કરી હવે મૂલ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેવું મૂલ સ્વરૂપ છે તેવું જ સ્વરૂપ સર્વ વિભૂતિઓમાં ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

લોકોમાં શાંતિ જ્ઞાન વગેરે ગુણો દોષવાળા જોવામાં આવે છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય છે ત્યાં સંગ-રહિતપણું હોતું નથી. જ્યાં તપ હોય છે ત્યાં ક્રોધ હોય છે. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં દયા નથી. ભગવાનને વિશે એમ નથી, પણ એમના સર્વ ગુણ નિર્દોષ છે અને પૂર્ણ છે, છતાં જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે. લોક-દૃષ્ટિથી એ ગુણ વિરુદ્ધ ભાસે છે. ભગવાન ગુણોને અધીન નથી, પણ સ્વતંત્ર છે. ભગવાનને દેહ હોય તો ઇંદ્રિયો હોવી જોઈએ, અને દેહ અને ઇંદ્રિયોનું કાર્ય ભગવાનમાં દેખાય છે, તો એ દેહ લોકના જેવો હશે! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે ભગવાન જડ શરીર અને સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી રહિત છે, તેમજ શરીરના ધર્મોથી પણ રહિત છે. ત્યારે શંકા થાય કે ભગવાનના આકારની પ્રતીતિ શી રીતે થાય! એ શંકાના સમાધાનને માટે કહે છે કે ભગવાનના કર પાદ વગેરે આનંદાકાર છે. બ્રહ્મવાદમાં આનંદ આકારસમર્પક છે, એટલા માટે પુરુષોને વિશે સર્વાંતર આનંદમય પરમાત્માનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાન સર્વાત્મક છે, માટે ત્રિવિધ ભેદરહિત, જડ જીવ અને અંતર્યામીમાં સર્વ ઠેકાણે અનુસ્યૂત છે, કેમકે સર્વના કારણભૂત ભગવાન આનંદમય છે.

આ૦—એ પ્રકારે વિભૂતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓની એકવાક્યતા કરવાને માટે વિભૂતિરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને, એમાં ઉપમેય-તુલ્યતા થવાથી, એની પેઠે દોષનો સંભવ થાય એના નિરાસને માટે મૂલ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. મૂલ સ્વરૂપ પૂર્વે શ્લોક ૨૫ માં કહેલું છે, તોપણ સર્વ વિભૂતિમાં ભગવાનના મૂલ રૂપનું ચિંતન છે માટે વિભૂતિરૂપ કહીને મૂલ રૂપનું ફરીથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. એટલા માટે પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલાં એ વિશેષણ આ શ્લોકમાં ફરીથી કહેલાં છે.

નિર્દોષ પૂર્ણગુણ અને આનંદમય કર પાદ મુખ ઉદર વગેરે અવયવવાળા પરમાત્મા છે. બ્રહ્મવાદમાં આનંદ એ જ આકારનો પ્રવેશક છે, માટે એકદેશીના મતમાં અન્નમય પ્રાણમય મનોમય વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ પુરુષની મધ્યે અન્નમયના પુરુષત્વથી બીજાનું પુરુષત્વ છે, પણ સિદ્ધાંતમાં આનંદમયના જ પુરુષત્વને લઈને બીજાનું પુરુષત્વ છે એમ જાણવું. એટલા માટે આનંદ એ જ આકાર-નો પ્રકાશક છે. એની કારણતાનું નિરૂપણ ૨૫ મા શ્લોકમાં કરેલું છે, માટે આકાર-નિરૂપક જેટલી શ્રુતિઓ છે તે જુદા જુદા પ્રકારના આકારનું નિરૂપણ કરતી છતી, એક જ આનંદમયનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતા સિદ્ધ થઈ. આ સઘળા નિરૂપણથી અખંડ બ્રહ્મવાદના સ્વરૂપનું નિરૂ-પણ થાય છે. આ બ્રહ્મવાદનું કરેલું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૦ મા સ્કંધમાં વસુદેવ અને ભગવાનના સંવાદમાં સ્ફુટ છે. ૪૪.

> **तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ।**
> **वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥४५॥**
> **पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ।**
> **सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥४६॥**

શ૦—એ પરમેશ્વરના જ્ઞાન વડે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને ભગવાનને વિશે ભક્તિ, આ પંચપર્વા વિદ્યા છે. એ વિદ્યા વડે (ભગવત્સાક્ષાત્કાર થતાં) વિદ્વાન શ્રીહરિમાં પ્રવેશ કરે છે. દૈવી-સંપત્તિયુક્ત સાત્ત્વિક પુરુષો મુક્તિના અધિકારી છે.

પ્ર૦—હવે મૂલ સ્વરૂપના નિરૂપણનું પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. ગુણોપસંહારન્યાય વડે પૂર્વે કહેલા છેલ્લા બે શ્લોકોમાં બતાવેલા ધર્મયુક્ત બ્રહ્મને જાણે ત્યારે બ્રહ્મવિદ થવાય છે અને એનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વે કહેલા બ્રહ્મનું જ્ઞાન અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ જ્ઞાન અપરોક્ષ જ્ઞાન સમજવું. એ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું સાધન પંચપર્વા વિદ્યા છે. એમાં પ્રથમ પર્વ વૈરાગ્ય એટલે વિષયતૃષ્ણારહિત-પણું છે; બીજું પર્વ સાંખ્ય છે, એનો અર્થ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકપૂર્વક સર્વ અનિત્ય વસ્તુનો આંતર ત્યાગ, એટલે અહંતા મમતા છોડી દેવી એ; તપ એટલે વિચારપૂર્વકનું આલોચન (જોવું) એ; દશ ઇંદ્રિય અને અગિયારમું મન એ સઘળાંની એકાગ્રતા વડે સ્થિતિ એ વિદ્યાનું ચોથું પર્વ છે; આવી રીતની નિરંતર ભાવના વડે પરમપ્રેમ થાય છે. એ પ્રેમને ભક્તિ કહે છે અને એ વિદ્યાનું પાંચમું પર્વ છે.

આ પ્રમાણે સાધનસંપત્તિ થવાથી પંચપર્વા વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યા વડે થયેલા સાક્ષાત્કારથી વિદ્વાન શ્રીહરિમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વિદ્યા-પ્રાપ્તિને વિશે દૈવી સંપત્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોનો અધિકાર છે. ગીતાજીમાં કહેલા ૨૬ ગુણોથી જે જીવો સર્વદા યુક્ત છે તેઓની મુક્તિ થાય છે, બીજાઓની થતી નથી.

અ૦—જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તિનો પ્રકાર આ બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણથી બતાવવામાં આવે છે. ગુણોપ-સંહારન્યાય વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં કહેલો છે. એમાં સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતાથી વિદ્યાનું એકત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. આથી શ્રુતિના વિષયનિર્ધારણમાં બ્રહ્મ કેવળ નિષ્કલ (કલા અથવા અંશરહિત) છે એમ જાણે તે બ્રહ્મવિદ નથી, પરંતુ શ્રુતિયુક્ત સર્વધર્મયુક્ત બ્રહ્મ છે એમ જે જાણે તેજ બ્રહ્મવિદ છે, અને એને જ શ્રુતિમાં કહેલા ફલની સિદ્ધિ થાય છે. મોક્ષ ભગવાનની સ્વતંત્ર ઇચ્છાથી થાય છે. કોઈને ભગવાન સંઘાત થકી પૃથગ્ભાવ (જીવન્મુક્તિ) આપે છે અને કોઈને સાક્ષાત્ મોક્ષ આપે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા સાધનથી મોક્ષ નથી, પરંતુ ભક્તિથી જ મોક્ષ છે, એ બતાવવાને માટે વિદ્યાનાં સાધન બતાવવામાં આવે છે. એમાં પ્રથમ પર્વ અથવા સાધન વૈરાગ્ય છે. સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભગવાનને વિશે ભક્તિ એ બાકીનાં ચાર સાધન અથવા પર્વ છે. ગીતાજીના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહેલા **अमानित्वं, अदम्भित्वं,** વગેરે વીસ ગુણો છે તે આ પાંચ પર્વમાં અંતર્હિત છે, અને સમુદાયરૂપ વિદ્યા જીવશક્તિરૂપ છે. આ ઠેકાણે વિદ્યાના પર્વરૂપ ભક્તિ પ્રવાહી ભક્તિ કહેવાય, પણ એ સ્વતંત્ર નિરુપધિ પ્રેમરૂપ ભક્તિ નહિ, કેમકે એ ભક્તિ મોક્ષની ઇચ્છાથી કરેલી છે. આ પ્રમાણે ઉપાસ્યનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ભજનીય સ્વરૂપને જણાવનાર છે અને વૈરાગ્યાદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ભક્તિના સાધનરૂપ છે. આ પ્રકારના નિરૂપણથી સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં થઈને એકવાક્યતા થઈ. ૪૫-૪૬

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद् भवेत् ।
कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥४७॥

શ૦—કોઈક વખત કોઈકને તીર્થમાં રહેવાથી મુક્તિ મળે, પરંતુ એ પણ શ્રીકૃષ્ણની કૃપા હોય તેને જ, બીજાને નહિ, એમ વિનિશ્ચય છે.

પ્ર૦—ઉપર કહેલા પ્રકારથી જ મુક્તિ મળે છે, બીજા કોઈ પ્રકારથી મુક્તિ મળતી નથી, દેશા-દિ છમાં મુક્તિ નથી, અર્થાત્ અમુક દેશમાં જવાથી કે અમુક કાલમાં અમુક કાર્ય કરવાથી, કે અમુક દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી.* કાશી આદિ તીર્થમાં મરણસમયે મુક્તિ મળે છે, કેમકે શ્રીમહાદેવજી તારક(ઓંકાર)પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનો કાશીમાં ઉપદેશ કરે છે, એમ એ સંબંધી વાક્યોમાં કહેવામાં આવે છે. એ સ્થળે પણ કોઈ વખત ભગવત્પ્રસાદયુક્ત પુરુષ હોય તેને જ ભગવાન તીર્થના

* દેશ કાલ દ્રવ્ય મંત્ર કર્તા અને કર્મ એ ૭ 'દેશાદિષટ્ક' કહેવાય છે.

માહાત્મ્યને માટે મુક્તિ આપે છે. અજામિલ નામથી મુક્ત થયો કહેવાય છે; પણ એ કેવળ નામથી મુક્ત થયો નથી, પરંતુ ભગવત્પ્રસાદથી જ મુક્ત થયેલો છે. ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે પ્રેમાંત સાધન કરવાં. જેને શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા નથી તેને તીર્થાદિકમાં પણ મુક્તિ મળતી નથી. પૂર્વે કરેલી સાધનસંપત્તિ વિદ્યમાન છતાં કોઇકિમાં મરણપ્રસંગે ભગવાનની ઇચ્છાથાં પ્રેમરહિતપણું જણાય છે; પરંતુ પૂર્વે કરેલી સાધનસંપત્તિથી ભગવાન પ્રસન્ન થતાં ભગવદ્‌-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ મળે છે.

આ૦ "तत्रान्ते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" આ વાક્ય જાબાલશ્રુતિનું નથી, કેમકે જાબાલશ્રુતિમાં અવિમુક્તિનું સ્થાન ઘ્રાણ અને ભમાની સંધિમાં બતાતેલું છે. કાશીનું બીજું નામ અવિમુક્ત પણ છે. ઉપર લખેલું વાકય પુરાણનું છે. જો કે કાશીમાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ કહેલો છે, તોપણ કાશીમાહાત્મ્યમાં પાપીઓને ભૈરવનો દંડ કહેલો છે, તેથી કરીને દેહને અંતે ઉપદેશ અને મુક્તિ સિદ્ધ થતાં નથી. દંડથી શુદ્ધ થયા પછી કોઇકિને જ બ્રહ્મનો ઉપદેશ થાય છે. એ કારણથી તીર્થાદિકમાં સર્વની મુક્તિ થતી નથી. કદાપિ કોઈ એમ શંકા કરે કે ભૈરવીયાતના થયા પછી કાલાન્તરે મુક્તિ મળવાનો સંભવ છે, છતાં તમે કોઈકને જ ઉપદેશથી મોક્ષ મળે એમ શા માટે કહો છો ! આ શંકાના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે સાધનથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન એ દ્વારા એ તીર્થના માહાત્મ્યને માટે મુક્તિ આપે છે. જો એમ ન હોય તો यमेवैष:* વગેરે શ્રુતિનો વિરોધ આવે, તેમજ સાધનબોધક બીજાં શાસ્ત્રો પણ વ્યર્થ થાય. જો કાશીમાં સર્વની મુક્તિ થતી હોય તો ત્યાં પ્રેતાદિનું દર્શન ન થવું જોઈએ, પણ ત્યાં પ્રેતાદિનું દર્શન થાય છે.

પુણ્યક્ષેત્રમાં કરેલું પાપ વજ્રલેપરૂપ થાય છે, તેથી એ કોઈ દહાડો જતું નથી. જો કાશીમાં સર્વની મુક્તિ થતી હોય તો આ વાકય પણ વ્યર્થ થાય. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યાના અધિકારીને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૭

सेवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ।
तन्मूलत्वात्स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥४८॥

શ૦—કોઈ કાલમાં અથવા કોઈ દેશમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સેવકને મુક્ત કરે છે તેથી એ કાલ કે ક્ષેત્રનું મૂલ ભગવાન હોવાથી એ કાલ કે ક્ષેત્રની સ્તુતિનું (ભગવદંગ તરીકે) નિરૂપણ કરાય છે.

પ્ર૦—જ્યારે તીર્થ મુક્તિ આપી શકતું નથી ત્યારે એનો ઉપયોગ શો ? આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે પૂર્વે ભગવત્સેવક હોય, પણ સાધનમાંથી ખસી જવાથી પ્રેમરહિત થયો હોય, ત્યારે ભગવાન કૃપાથી એને કોઈ દેશ કે કોઈ કાલમાં મુક્તિ આપે છે. આથી એમ સમજવું કે મુક્ત કરનાર ભગવાન જ છે, કોઈ દેશ કે કાલ નથી. સેવક હોવાથી એનું સેવારૂપ સાધન હતું જ, પરંતુ અમુક દેશ કે કાલમાં ભગવાને એને મુક્ત કર્યો એ કારણથી એ દેશ કે કાલની પ્રશંસા થાય છે. આ પ્રશંસા ગૌણ છે. શાસ્ત્રમાં ગૌણ પ્રશંસા કરવાનું કારણ એ છે કે તીર્થ અને કાલ ભગવદંગ હોવાથી સાધનમાં થતાં વિઘ્નોને અટકાવે છે, તેથી એમાં લોકની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલા જ કારણથી તીર્થને મુક્તિસાધક કહેલાં છે. રુચિ ઉત્પન્ન થતાં તીર્થમાં સ્થિતિ કરી શુદ્ધ કાલમાં વૈરાગ્ય સાંખ્ય યોગ તપ અને ભક્તિરૂપ સાધનોનું સંપાદન કરવામાં આવે એટલા માટે શાસ્ત્રમાં તીર્થોની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

આ૦—मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् । वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः । ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી જણાય છે કે મોક્ષ જનાર્દન તરફથી જ મળે

---

* જેનો ભગવાન સ્વીકાર કરે છે તે જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

છે. દેવતાઓએ મુચુકુંદ પ્રત્યે કહ્યું હતું કે "તારું કલ્યાણ થાઓ, તું આજ મોક્ષ સિવાયનું વરદાન અમારી પાસેથી માગ, કેમકે મોક્ષના નિયામક અથવા દાતા એક જ ભગવાન વિષ્ણુ છે." આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થાધિષ્ઠાતા દેવ મોક્ષ આપવાને સમર્થ નથી, પણ એઓ સાધનમાં થતાં વિઘ્નોને માત્ર અટકાવે છે. ૪૮

तस्मात्सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ।
भजेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥४९॥

શ૦—એટલા માટે તીર્થાદિ આશ્રય વગેરે સર્વ વિષયોને છોડી દઈને દૃઢ વિશ્વાસથી શ્રવણાદિ સાધન વડે શ્રીહરિને ભજવા. એમ કરવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં આ સંસારથી છૂટી શકાય છે.

પ્ર૦—કેવળ તીર્થાદિના આશ્રયનો ત્યાગ કરીને જેમ ભગવાનને વિશે સ્નેહની વૃદ્ધિ થાય તેમ યત્ન કરવો. ભગવદ્‌ભજનથી કદાપિ મોક્ષ ન થાય એવી શંકા છોડી દઈને દૃઢ વિશ્વાસથી શ્રવણાદિ સાધનથી ભગવાનને ભજવા; એ થકી મુક્ત થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ નથી.

આ૦—આ ઠેકાણે દૃઢ વિશ્વાસમાં શ્રુતિમાં કહેલાં શ્રવણ મનનાદિ સાધનભૂત છે અને ભજનમાં ભાગવતશાસ્ત્રમાં કહેલાં કીર્તનાદિ નવ સાધનો છે, એમ સમજવું. ભગવદ્‌ભજન કરવાથી વિદ્યા અને અવિદ્યા બંનેની નિવૃત્તિ થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ।
संघातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥५०॥
सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ।
ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥५१॥

શ૦—બ્રહ્માનંદમાં પ્રવિષ્ટ થયેલાઓને આત્મા વડે જ સુખનો અનુભવ થાય છે, કારણ કે એમને ઇંદ્રિયો વગેરેનો સંઘાત વિલીન થયેલો હોય છે, પરંતુ ભક્તોને તો સર્વ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્મા વડે સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ થાય છે, અને એટલા જ માટે ભગવત્કૃપાપાત્ર ભક્તોને ગૃહસ્થાશ્રમ (જીવન્મુક્તિથી) ઉત્તમ છે.

પ્ર૦—હવે કૈમુતિક ન્યાયથી પ્રેમભક્તિનું ફલ કહેવામાં આવે છે. સાધન ભક્તિ છે, અને સાધ્ય મોક્ષ છે, તોપણ સાધનદશા જ ઉત્તમ છે, તેથી મોક્ષ કરતાં ભક્તિ ઉત્તમ છે. એનું કારણ એ છે કે જે મુક્ત થાય છે તે જ્યારે સંઘાતને છોડીને બ્રહ્મમાં લય પામે છે અથવા બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે એને સ્વરૂપાનંદ થાય છે, અથવા સ્વરૂપથી આનંદનો અનુભવ થાય છે. સ્વતંત્ર યશોદા ગોપિકાદિકતુલ્ય ભક્તોને સર્વ ઇંદ્રિયોથી, અંતઃકરણથી, અને સ્વરૂપથી આનંદનો અનુભવ થાય છે, માટે સ્વતંત્ર ભક્તોને જીવન્મુક્તિ કરતાં ભગવત્કૃપાસહિત ગૃહસ્થાશ્રમ જ અધિક છે.

આ૦—જો ઉપર કહેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે મુક્તિ હોય તો સ્વતંત્ર ભક્તિમાં શું વિશેષ છે? એ જણાવવાને માટે કહેવામાં આવે છે કે પ્રેમભક્તિ એ જ સ્વતંત્ર ભક્તિ છે. વિદ્યાનાં પાંચ પર્વમાં જે ભક્તિ કહી તે જ્ઞાનના અંગભૂત ભક્તિ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિના સજાતીયપણાથી મર્યાદામાર્ગીય સાધનદશા મોક્ષ કરતાં ઉત્તમ છે, ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય સ્વતંત્ર ભક્તિના ફલમાં અને સ્વરૂપમાં આધિક્ય હોય એમાં શું કહેવું? જે મુક્ત થાય છે તે સંઘાત(અંતઃકરણ ઇંદ્રિયો વગેરે)ને છોડીને મરણસમયે બ્રહ્મમાં લય

થતાં સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે, અથવા જીવન્મુક્તિમાં બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરે છે. બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થતાં જીવન્મુક્ત માત્ર આત્માથી સ્વરૂપાનંદને અનુભવે છે, કારણ કે એના સંઘાતનો લય થઈ ગયેલો હોય છે. ભક્તો તો સર્વ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને સ્વરૂપથી આવિર્ભૂત થયેલા આનંદનો અનુભવ કરે છે. એ રીતે ભજનાનંદનું આધિક્ય છે. ૫૦–૫૧

मोहार्थशास्त्रसलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ।
तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ।।५२।।

શ૦—મોહ ઉત્પન્ન કરનારાં શાસ્ત્રોનો કચરો જ્યારે બુદ્ધિથી જુદો પડી જાય છે ત્યારે મનુષ્યને ભગવત્પ્રતિપાદક શાસ્ત્રો (ગીતા ભાગવત વગેરે) ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ વિશ્વાસથી સારું ફલ થાય છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં સાધન અને ફલ બંને ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી, સર્વ પુરુષો એમાં કેમ પ્રવેશ નથી કરતા? એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે ભાગવતશાસ્ત્ર વિના તમામ શાસ્ત્ર મોહને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં છે, અને એ શાસ્ત્રો કલિયુગને વિશે માનને યોગ્ય થાય છે, તેથી એ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી બુદ્ધિમાં મોહરૂપી કચરો ઉત્પન્ન થાય છે, એ મોહ ભગવત્કૃપાથી નાશ પામે તો જ ભાગવતશાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ થાય છે, અને જ્યારે વિશ્વાસ થાય છે ત્યારે તદનુસાર પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ સ્વતંત્ર ભક્તિનું ફલ પામે છે.

આ૦—સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં સદંશ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણ એ સર્વેને આનંદાવિર્ભાવરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ સત્ફલ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે (જુઓ શ્લોક ૧૪ નો પ્રકાશ) જ્ઞાનીઓને ઇંદ્રિયોને લય કરવો પડે છે, તેથી એઓને ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણનું સત્ફલ નહિ થતાં વૈફલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રપંચને મિથ્યા કહેવાથી પ્રપંચ-મધ્યપાતી ભગવદ્‌ભજન પણ મિથ્યા થાય, અને તેથી કરીને એ શુદ્ધ થાય નહિ. આ વાતનો પ્રતીકાર કરવાને માટે આ સત્પ્રકરણમાં ૩૧ શ્લોકથી પ્રપંચનું સત્યત્વ પ્રતિપાદિત કરી શુદ્ધ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. ૫૨

जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ।
व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।।५३।।

શ૦—જીવ એ માત્ર ડાંગરની અણી જેવડો છે, પણ ગંધની માફક એનો પ્રકાશ આખા દેહમાં ફેલાય છે. શ્રુતિમાં એનું વ્યાપકત્વ કહેલું છે એ ભગવદાવેશ થાય ત્યારે ઘટે છે.

પ્ર૦—આ પ્રમાણે સત્પ્રકરણનું પ્રતિપાદન કરી હવે ચિત્પ્રકરણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, મૂલમાં **તુ** શબ્દ પ્રકરણનો ભેદ બતાવે છે. પ્રથમ જીવનું પરિમાણ કહેવામાં આવે છે. જીવ આરાગ્રમાત્ર છે. વ્રીહિ-(ડાંગર)ના અગ્રભાગ(અણી)ને 'આર' કહે છે. ત્યાં એમ શંકા થાય કે જો જીવ એટલો જ હોય તો સર્વદેહવ્યાપી ચૈતન્યનું જ્ઞાન કેમ થાય અથવા દેહના સર્વ ભાગમાં ચૈતન્ય છે એમ કેમ જણાય! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે જેમ ગંધ પુષ્પ કરતાં અધિક દેશમાં વ્યાપે છે તેમ જીવનો ચૈતન્યગુણ પણ એક દેશમાં છતાં સર્વદેહવ્યાપી છે. જેમ ગંધવાન કમલાદિ એક દેશમાં હોય છે તોપણ સર્વ સ્થાન ગંધયુક્ત થાય છે તેમ જીવ આરાગ્રમાત્ર હોવાથી પણ સર્વશરીરવ્યાપી થઈ શકે છે. સર્વદેહવ્યાપી અન્યથા અનુપપત્તિથી (એટલે જો જીવ દેહ જેવડો ન હોય તો જે જગામાં એ રહેતો ન હોય તે જગામાં સુખ દુઃખ થાય તો માલૂમ ન પડે) જીવ દેહ જેટલા પરિમાણવાળો છે એમ સમજવું નહિ. વૈદિક શાસ્ત્રના વાચ્યાર્થનું જ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. અવાંતર પરિમાણથી (આરાગ્રમાત્ર છે તેથી) અનિત્યતા પ્રાપ્ત થતી

નથી. જેમ ભગવાન પ્રાદેશમાત્ર અને અંગુષ્ઠમાત્રથી હંસાકૃતિં થાય છે તેમ જીવનું આરાગ્રમાત્રથી હંસત્વ છે. ત્યાં કોઈ શંકા કરે કે ગીતામાં જીવને **નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુ** એ વાકયથી વ્યાપક કહેલો છે, માટે એને આરાગ્રમાત્ર કહેવો યોગ્ય નથી ! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે ભગવદાવેશથી વ્યાપકત્વાદિ ભગવદ્ધર્મ એમાં કહેલા છે, પણ જીવ પોતે વ્યાપક નથી.

આ૦—હવે જીવના વ્યાપકત્વ વડે જે ભજનનું નિરાકરણ કરે છે તેનો મત દૂષિત બતાવવાને માટે સાડાબાર શ્લોકથી ચિત્–પ્રકરણનો આરંભ કરાય છે. શ્રુતિ–પુરાણોક્ત પ્રકારથી જગતના મિથ્યાત્વનું નિરાકરણ કર્યું; નશ્વરત્વાદિયુકિત વડે પ્રપંચનું જે મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે તેનું આગળ યુક્તિથી નિરાકરણ કરવામાં આવશે.

જીવનાં સ્વરૂપ અને ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે, હવે એના ધર્મ કહેવા જોઈએ. મતાંતર દોષયુક્ત છે એમ બતાવવાને માટે પ્રથમ જીવના પરિમાણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે **અઙ્ગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાહંકારસમન્વિતો યઃ। બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રો હ્યવરોઽપિ દૃષ્ટઃ॥** "જે જીવ સંકલ્પ અને અહંકારયુક્ત છે અને સૂર્યના જેવો પ્રકાશવાળો છે, અને બુદ્ધિના ગુણથી અંગુષ્ઠ જેવડો છે, અને પોતાના ગુણથી આરાગ્રમાત્ર છે, તે જીવ જ્ઞાન–ચક્ષુવાળા પુરુષોએ દેહ થકી ભિન્ન પણ જોયેલો છે." એ રીતની શ્રુતિ હોવાથી જીવ પોતાના સ્વરૂપથી આરાગ્રમાત્ર છે. આ ઠેકાણે 'આરાગ્રમાત્રથી સમગ્ર દેહવ્યાપી કેમ થઈ શકે' એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવાને માટે પૂર્વે કહેલી શ્રુતિ તેમજ આ શ્રુતિ પ્રમાણ છે. **વાલાગ્રશતભાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય તુ। ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પતે॥** (શ્વેતાશ્વતર) "વાળના સોમા ભાગ જેવડો અર્થાત્ એક વાળના છેડાના દશ હજારમા ભાગ જેવડો જીવ જાણવા યોગ્ય છે, અને એ જીવ અનંતપણાને માટે સમર્થ થાય છે." આ શ્રુતિમાં જીવને આનન્ત્યકલ્પન (અનંતપણું પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય) કહેલું છે, અને એ જ પ્રમાણે **વ્યતિરેકો ગન્ધવત્** એ સૂત્રમાં જીવ અણુ છતાં પણ સમગ્ર–દેહવ્યાપી ચૈતન્ય ગુણનો વ્યાસે અંગીકાર કરવાથી ઉપર કહેલો દોષ આવતો નથી, તેમજ એમ પણ ન સમજવું કે 'વ્યતિરેક' શબ્દ અભાવમાં પ્રસિદ્ધ છે; ઉપરના સૂત્રમાં 'વ્યતિરેક' શબ્દનો અર્થ 'અધિકદેશવર્તી' કરવામાં આવ્યો છે તે વધારે સબળ છે. આ ઠેકાણે જીવને વિશે ગંધતુલ્યત્વ કહેવાથી જીવ પ્રાકૃત હોવાથી ચૈતન્યગુણ સમગ્રદેહવ્યાપી છે એમ કહેવું પડે છે. એ પક્ષ અરુચિયુક્ત જણાવાથી હવે બીજો પક્ષ કહેવામાં આવે છે. જેમ ગંધવાન દ્રવ્ય જે દેશમાં રહેલું હોય તે કરતાં એ અધિકદેશવર્તી છે, તેમ જીવ પણ એવો જ છે, એટલે એની સ્થિતિ કરતાં એનું ચૈતન્ય દીવાના પ્રકાશની માફક અધિકદેશવર્તી છે.

ક્ષપણકાદિ (બૌદ્ધ અને જૈન મતના સાધુઓ) કહે છે કે 'જો જીવ દેહ જેવડો ન હોય તો સમગ્ર દેહમાં ચૈતન્યનું જ્ઞાન થાય નહિ.' આ યુક્તિ નિર્બળ છે. જીવ એક સ્થળમાં હોવા છતાં એનું ચૈતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપી રહે છે તેથી જીવનું પરિમાણ દેહના જેવડું નથી. જીવને શરીર જેવડો કલ્પવામાં આવે તો શરીરની અનિત્યતાને લીધે જીવની પણ અનિત્યતા થાય, પણ જીવની અનિત્યતા સંભવતી નથી.

તરત જન્મેલા બાળકને ભૂખથી સ્તનપાનાદિકમાં પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પૂર્વાનુભવજન્યસ્મૃતિ વગર હોતી નથી, માટે પૂર્વ દેહ અને આ દેહમાં જન્મેલો જીવ એક હોવાથી જીવનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. જો જીવ શરીર જેવડો હોય તો શરીરની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં એનો સંકોચવિકાસ થવો જોઈએ. જો એમ થાય તો દેહના નાશની સાથે એનો પણ નાશ થાય અને અનિત્યતાનો દોષ આવે. જીવને ઘણાં પરિમાણ પણ ઘટતાં નથી, લોકમાં એવું દૃષ્ટાન્ત પણ જોવામાં આવતું નથી, તેથી ક્ષપણકનું કહેલું પરિમાણ ઘટતું નથી.

નૈયાયિકો તો પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી બીજા પરિમાણનો નિરાસ કરીને વ્યાપકત્વનો અંગીકાર કરતાં બીજી યુક્તિઓ પણ કહે છે. એઓ કહે છે કે દેશાન્તરમાં જે દ્રવ્ય અમારા ભોગસંબંધને માટે ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અમારું અદૃષ્ટ કારણ વડે કહેવું જોઈએ, માટે ઉત્પત્તિદેશમાં અદૃષ્ટની પેઠે આત્મસંયોગ કારણ રહે છે, તેથી જીવ વિભુ (વ્યાપક) છે. જો જીવનું અણુત્વ સ્વીકારીએ તો જ્ઞાન ઇચ્છાદિક અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયથી ન દેખાય તેવાં) થઈ જાય. અણુ અપ્રત્યક્ષ છે, તેથી એના ગુણ પણ અતીન્દ્રિય થાય એવો નિયમ છે. આત્મા અપ્રત્યક્ષ નથી, કેમકે 'હું છું' એ જ્ઞાનથી અપ્રત્યક્ષતાનો નાશ થાય છે. મનનું પણ અણુત્વ સ્વીકારીએ તો જીવ અને મનના સંયોગથી બીજા કોઈ દ્રવ્યનો આરંભ થવાનો પ્રસંગ આવે. ઇન્દ્રિય અને મનની સંયોગદશામાં આત્માને મનનો સંયોગ થવાથી જ્ઞાનની અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે, માટે નૈયાયિકો કહે છે કે જીવ વ્યાપક છે. આ યુક્તિઓ વિચારને અભાવે સુંદર દેખાય છે, પણ એ ખરી નથી. દરેક જીવાત્માને નિયમિત ભોગની અનુપપત્તિરૂપ દૂષણથી એ યુક્તિ ગ્રસિત છે, કેમકે સર્વનું વ્યાપકત્વ સ્વીકારવાથી સર્વે મૂર્તિમાન દ્રવ્યોની સાથે સંયોગ થવાને લીધે તમામનાં ઇન્દ્રિય મન અને શરીરાદિનો સંયોગ સર્વ વસ્તુને અવશ્ય હોવો જોઈએ, અને એમ હોવાથી સર્વ વસ્તુનો સર્વ જીવોને ભોગમાં બાધ ન આવવો જોઈએ; પરંતુ જગતમાં તો દરેક જીવને નિયમિત ભોગ થાય છે, પણ સરખા થતા નથી.

વ્યાપકના વિશેષ ગુણોનું અસમવાયી કારણ પ્રાદેશિક નિયમવાળું છે, તેથી જેટલા દેશના અવચ્છેદથી આત્માને મનનો સંયોગ છે તેટલા દેશના અવચ્છેદથી ભોગ છે, માટે વ્યાપકત્વ હોવાથી પણ નિયમિત ભોગનો બાધ આવતો નથી એમ સમજવું નહિ. આ કહેવું નિરર્થક છે, કેમકે એક જણ કેરીનું ભક્ષણ કરે ત્યારે 'મુખદેશથી હું આમ્ર ભક્ષણ કરું છું', તેની પેઠે દેવદત્તના શરીર–અવચ્છેદથી પણ હું ભોજન કરું છું' આમ પ્રત્યેકને સર્વનો અનુભવ વ્યાપક હોવાથી થવો જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી. વળી 'મારા પગમાં સુખ છે, મસ્તકમાં મને વેદના છે' એ પ્રમાણે દેવદત્તના શરીરમાં 'મને સુખ છે અને યજ્ઞદત્તના શરીરમાં મને દુઃખ છે' આવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. વળી એક આત્મા સર્વ શરીરમાં વિદ્યમાન થવાથી એને મનના સંયોગાદિ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાન અવશ્ય થવાં જોઈએ, તેથી તે તે મન વડે તે તે જ્ઞાનનો નિશ્ચય થવામાં બાધકનો અભાવ હોવાથી સર્વને સર્વજ્ઞતા થવી જોઈએ. જો આમ થાય તો સર્વ શરીરમાં એક જ આત્મા થવાથી નૈયાયિક સિદ્ધાંતમાં હાનિ પણ આવે, કારણ કે એઓના મનમાં આત્માનું વિભુત્વ (વ્યાપકત્વ) અને પ્રતિશરીર–ભિન્નત્વ છે.

જો અદૃષ્ટાદિકને પ્રતિબંધકપણાથી કલ્પના કરીને સ્વશરીરમાત્રાવચ્છેદથી ભોગનો અંગીકાર કરે તો આત્માનું દેહપરિમાણત્વ થઈ જાય, અને એમ થવાથી વ્યાપકતા અને નિત્યતા એ બન્નેનો નાશ થાય, માટે બીજા શરીરમાં રહેલા ભોગનો પણ અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ, એમ થવાથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ થાય છે; સર્વને સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ થાય અને ત્રૈલોકયનું સાંકર્ય થાય. આમ થવાથી બંને પક્ષમાં બંધન આવે છે. વળી દેવદત્ત–શરીરાવચ્છેદથી આમ્રનું ભક્ષણ કરવાથી યજ્ઞદત્ત–શરીરાવચ્છેદથી 'હું આમ્રનું ભક્ષણ કરું છું' એ સ્મૃતિ હોવી જોઈએ, અને અનુભવ અને સ્મરણનું એકપ્રદેશાવચ્છિન્ન નિયમના અભાવે 'નેત્ર વડે હું જોઉં છું, હાથ વડે સ્પર્શ કરું છું' ઇત્યાદિ સ્મરણો સ્વજનક અનુભવદેશ વગર હૃદયમાં જ ઉત્પન્ન થવાં જોઈએ. પરંતુ નિયમ એવો છે કે 'જેને હું દેખું છું તેનું હું અંદરથી સ્મરણ કરું છું,' એટલે ઇન્દ્રિય દ્વારા જ હૃદયમાં સ્મરણ થાય છે. વળી અનુભવ અને સ્મરણનો એકશરીરાવચ્છેદત્વ નિયમ પણ રહે નહિ, તેમજ પૂર્વ જન્મમાં કરેલા અનુભવનું પૂર્વ શરીરના સ્મરણ વગર સ્મરણ થાય. આ સઘળા દોષો જીવને વ્યાપક માનવાથી આવે છે. ત્યાં વાદી એમ કહે કે 'આતિવાહિકના વિદ્યમાનપણાથી જે દેશનો આતિ-

વાહિકને અનુભવ હોય તે જ દેશનું સ્મરણ થાય છે, તેથી નિયમનો ભંગ થતો નથી,' તો વાદીનું કહેવું વ્યર્થ છે. વાદીના કહેવા પ્રમાણે હોય તો પ્રયાગમાં મરેલા અને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં પછીથી જન્મેલા જાતિસ્મરને અને બીજા દેશમાં મરેલા અને સ્વસ્થાનમાં પ્રેતભાવથી વસતા પુરુષને પણ પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ ન થવું જોઈએ, કેમકે આતિવાહિકાવચ્છિન્ન એ પ્રદેશનો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં અથવા પ્રેતના સ્થાનમાં અભાવ છે, અને આત્માને એ પ્રદેશનો અનાદર કરીને આતિવાહિકાવચ્છિન્ન કોઈ પ્રદેશમાં સ્મરણનો અંગીકાર કરો તો, આતિવાહિકને એ સ્મરણ થવું જોઈએ, પણ એ આત્મસંવેદ થાય નહિ, અદૃષ્ટ પણ એવું જ થાય. એમ જો ન હોય તો ભૂમિમાં કરેલા યજ્ઞથી સર્વે જીવોને વિશે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થવાથી બીજા આતિવાહિકથી સ્વર્ગાદિભોગ જીવતાને પણ નિરાબાધ થાય.

મુક્ત પુરુષોએ ત્યાગ કરેલાં આતિવાહિક (લિંગશરીર) બહુ જ વિદ્યમાન છે. એ ત્રણ પ્રકારે છેદ પામેલા ગિલોડીના શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં ચાંચલ્યાદિક હોવાથી એમાં આત્મસંયોગ આવશ્યક છે, તેમજ જીવને બીજા આતિવાહિકનો પણ સંબંધ થઈ શકે. એમ પણ ન કહેવાય કે આતિવાહિક (લિંગશરીર)નું અનિત્યત્વ હોવાથી એનું દુર્લભપણું છે. દેવાદિકના દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ આતિવાહિકથી પણ ભોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ ઠેકાણે અદૃષ્ટની પણ અનુપપત્તિ આવે એમ સમજવું નહિ, કેમકે અદૃષ્ટ કર્મને અધીન હોવાથી અને સંયોગ સર્વે જીવાત્માનો સર્વના મનને વિશે વિદ્યમાન હોવાથી, એ જ પ્રણાલિકાથી સર્વ જીવોને વિશે સર્વ અદૃષ્ટનું વિદ્યમાનપણું થઈ શકે. વિલક્ષણ મનના સંયોગાદિ વડે એ દોષ આવતો નથી એમ પણ સમજવું નહિ, કેમકે કારણના વૈલક્ષણ્ય વગર મનઃસંયોગના વૈલક્ષણ્યનું અસંભવિતપણું છે.

જો જુદા જુદા ભોગરૂપ કાર્યથી વૈલક્ષણ્ય હોય તો ભલે હો, તોપણ એ વૈલક્ષણ્ય આકસ્મિક ન હોવાથી ત્યાં કાંઈ કારણ હોવું જોઈએ. અન્ય કારણ ન હોવાથી ઈશ્વરની ઇચ્છા જ વૈલક્ષણ્યનું કારણ હોવી જોઈએ. આ કર્મથી આ જીવનું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાઓ, બીજાનું નહિ, અને એ અદૃષ્ટ એક જ જીવ ભોગવો, બીજા નહિ, તેમ દેશાન્તરસ્થ વસ્તુ આ જીવ આ પ્રકારે ભોગવો, એ પ્રકારે નિર્માણ કરનાર ઈશ્વરઇચ્છાથી અણુઆત્મવાદમાં પણ ભોગસિદ્ધ થાય છે, માટે દેશાન્તરમાં અદૃષ્ટસંયોગની પેઠે આત્મસંયોગના અંગીકારથી વ્યાપકત્વ સાધવું એ અતિ તુચ્છ છે, કેમકે જીવનું વ્યાપકત્વ હોવાથી ઈશ્વર નિયમ્ય થાય નહિ, અને મહત્ત્વ અને નિત્યત્વથી અભિમાનનો સંભવ છે. ચેતનત્વાદિ ગુણ વડે તુલ્ય પ્રતિસંધાનથી ભગવાનને વિશે સર્વોત્કૃષ્ટત્વના અંગીકારનો પણ અસંભવ છે, માટે જીવનું અણુત્વ સ્વીકારવું એ જ યોગ્ય છે. સકળ-શરીરવ્યાપી ચૈતન્યજ્ઞાન વિસર્પિ-ગુણથી ઘટી શકે છે. આનું વિશેષ નિરૂપણ અમે "પ્રસ્થાનરત્નાકર" માં અને "ભાષ્યપ્રકાશ" માં (એટલે **व्यतिरेको गन्धवत्** એ સૂત્રના ભાષ્યના પ્રકાશમાં) કરેલું છે.

જીવને અણુ કહેવાથી સુખાદિની અપ્રત્યક્ષ આપત્તિ થશે, કેમકે જે વસ્તુ ગુણ વડે પ્રત્યક્ષ છે તેનું મહત્ત્વ હોવું જોઈએ. એમ ન હોય તો પરમાણુનું રૂપ પણ પ્રત્યક્ષ થાય! આવી રીતની શંકા વજનદાર નથી, કેમકે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષત્વ યોગ્યતાને અધીન છે. જો એમ ન હોય તો વ્યાપક આત્મવાદમાં અદૃષ્ટાદિની પણ પ્રત્યક્ષાપત્તિ આવશે, કેમકે મહત્ત્વ સામાન્યાધિકરણનું વિદ્યમાનપણું છે. પરમાણુના રૂપાદિની પ્રત્યક્ષ આપત્તિ આવે નહિ, કેમકે પરમાણુનું રૂપ અનુદ્‌ભૂત હોવાથી પ્રત્યક્ષતાને યોગ્ય નથી. વસ્તુતા થકી જન્ય-સુખાદિ આત્મધર્મ નથી, કેમકે **कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति**—એ શ્રુતિમાં સર્વનો મનમાં જ સંગ્રહ છે, તેથી જન્ય સુખદુઃખાદિ સર્વ મનના જ ધર્મ છે; માટે પ્રત્યક્ષતા યોગ્યતાને અધીન છે, તેથી અણુ ગુણોનો અતીન્દ્રિય નિયમ પણ સંભવતો નથી, તેમ જ 'હું છું' એ પ્રત્યક્ષ આત્માનું જોવું નથી, કેમકે એ જ્ઞાન દેહ-ઇંદ્રિયસંયુક્ત આત્માનું છે. દેહ

ઇદ્રિય અને આત્માના એક જ્ઞાનથી એ જ્ઞાન ભ્રમરૂપ છે. શરીરરહિત આત્માનું અયોગીને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય એવું કોઈ ઠેકાણે પ્રમાણ નથી. યોગીને યોગજન્યધર્મસિદ્ધિથી અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવાથી અતીન્દ્રિય વસ્તુ પણ જણાય છે, તેથી આત્મા અણુ છતાં પણ દૃષ્ટ થવામાં બાધ આવતો નથી.

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં કહ્યું છે કે **अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥** "ભવિષ્ય, ભૂત, વર્તમાન, અતીન્દ્રિય, દૂર અને વ્યવધાનવાળી વસ્તુને પણ યોગીઓ સારી રીતે જોઈ શકે છે." તેમજ અણુ એવા આત્મા અને અણુ મનના સંયોગથી દ્રવ્યાંતરનો આરંભ થતો નથી, કેમકે બંને વિજાતીય છે. તેમજ બે અણુના સંયોગથી દ્રવ્યનો આરંભપક્ષ શ્રુતિવિરુદ્ધ હોવાથી આદર કરવા યોગ્ય નથી. તેમજ ઇંદ્રિય અને મનની સંયોગદશામાં આત્માનો અને મનનો સંયોગ થવાથી જ્ઞાનની અનુપપત્તિનો પણ પ્રસંગ આવે નહિ, કેમકે મન વડે આત્મા વિષયની સાથે જોડાય છે. એ પ્રક્રિયાનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી, કારણ કે **अधिष्ठानं तथा कर्ता** ૪૦ વાક્યથી અંતર્યામીની સહાયતાથી જીવથી મન પ્રેરાય છે અને મનથી ઇંદ્રિય પ્રેરાય છે, અને એ ઇંદ્રિયોના દેવતા એ વખતે અનુકૂલ થાય છે, તેથી બહારના વિષયના સંનિધાન થકી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સંભવ થાય છે. આ પ્રકારે "પ્રસ્થાનરત્નાકર"માં પણ અમે પ્રતિપાદિત કરેલું છે. વળી અણુત્વ-બોધક શ્રુતિથી આત્મા દુર્જ્ઞેય અથવા અપ્રત્યક્ષ થઈ જાય એમ કહી શકાતું નથી, કેમકે **बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥** એ શ્રુતિમાં વિશેષ નિર્દેશથી આત્માને જ્ઞેય બતાવેલો છે. જો એમ ન હોય તો આત્માને અણુ જ કહેત, પણ વાળનું સામ્ય બતાવત નહિ. જો આત્માને વ્યાપક કહેવામાં આવે તો **उत्क्रान्ति०** એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ આવે.

લિંગશરીરની ક્રિયાનું ગ્રહણ કરીને આત્માને વિશે એ ક્રિયાનો ઉપચાર કરાય છે એ સંભવતું નથી, કેમકે ઇંદ્રિયો લિંગશરીરની અંતઃપાતી છે અને **तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति** એ શ્રુતિમાં જીવ શરીર બહાર નીકળ્યા પછી પ્રાણ ચક્ષુ ઇત્યાદિ સર્વ ઇંદ્રિયોનું ઉત્ક્રમણ કહેલું છે. આ બધા વિરોધ દુષ્પરિહાર હોવાથી "અણ્વાત્મવાદ" સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે યુક્તિથી દૂષણ કરીને અલૌકિક પ્રમેયમાં શ્રુતિપ્રમાણ જ વધારે આદર કરવાને યોગ્ય છે એ વાત બતાવવામાં આવે છે, એટલા માટે વ્યાસે વેદાનુસારથી જ સૂત્રમાં સર્વ ઠેકાણે નિર્ણય કરેલો છે.

આરાગ્ર-પરિમાણથી અનિત્યતા આવશે એ દોષ યૌક્તિક શાસ્ત્રમાં જ છે, પણ શ્રૌતમાં નથી જ. કદાપિ એમ શંકા થાય કે આત્મા પોતાની કૃતિથી દ્વિપદચતુષ્પદપુર (શરીર) કરે છે, જીવ પક્ષી થઈને એ પુરમાં પ્રવેશ કરે છે; આ પ્રકારે પુરમાં પ્રવેશને માટે હંસરૂપ કહેલું છે, અને પુર બહુ પ્રકારનું હોવાથી અત્યંત અલ્પ પુરને વિશે અંગુષ્ઠમાત્રથી પ્રવેશ કેમ થઈ શકે ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે આરાગ્રમાત્રની જ હંસાકૃતિ છે, તેથી અત્યંત અલ્પ પુરમાં પણ પ્રવેશ સંભવે છે. ત્યાં કહે છે કે અણુત્વ હો તોપણ **आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः** ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વ્યાપકત્વનું શ્રવણ હોવાથી એ શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. આવી બાબતમાં ગીતાથી નિર્ણય કરવો ઉચિત છે, અને ગીતામાં **नित्यः सर्वगतः स्थाणुः** એ સ્થળે વ્યાપકત્વ હોવાથી અણુત્વ કહેવું એ વ્યર્થ છે ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે ભગવદ્ધર્મના આવેશથી ભગવદ્ધર્મ-વ્યાપકતાદિ જીવમાં જણાય છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થવાથી એમાં દાહકત્વ જણાય છે તે દાહકત્વ લોહનું નથી, પણ અગ્નિનું છે, તેમ જ વ્યાપકત્વ જીવધર્મ નથી, પણ ભગવદાનંદ પ્રવિષ્ટ હોવાથી એ ભગવદાવેશનું જ વ્યાપકત્વ છે, એટલા માટે અણુત્વ કહેવું વ્યર્થ નથી. ૫૩

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तद् ॥५४॥

શ૦—જીવમાં જ્યારે આનંદાંશ પ્રકટ થાય છે ત્યારે એમાં કરોડો બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે (દેખાય છે). આ પ્રમાણે જીવ પરિચ્છિન્ન પણ છે અને વ્યાપક પણ છે.

પ્ર૦—વેદમાં કહેલું છે કે **ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति** અર્થાત્ "જીવ બ્રહ્મને જાણે ત્યારે બ્રહ્મ જ થાય છે," તેથી જીવને આરાગ્રમાત્ર કહેવો એ ખરું નથી ! આ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે બ્રહ્મ જાણવાથી જીવનું બ્રહ્મત્વ થાય છે, પણ એની અધિક–પરમાણુતા થતી નથી. અણુ બ્રહ્મ પણ વ્યાપક થાય છે. જેમ કૃષ્ણ યશોદાજીના ખોળામાં રહ્યા હતા તોપણ સર્વ જગદાધાર મટયા નહોતા તેમ જીવને પણ આનંદાંશ અભિવ્યક્ત થાય ત્યારે કોટિ બ્રહ્માંડો એમાં જણાય છે. એ રીતે જીવ પરિચ્છિન્ન છતાં એનું વ્યાપકત્વ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે અધિક પરિમાણનો અંગીકાર કરી શકાતો નથી. પરિચ્છેદ અને વ્યાપકત્વ એ બ્રહ્મના પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો છે. અલૌકિક વિષયમાં પ્રમાણ જ અનુસરવા યોગ્ય છે, પણ લૌકિક યુક્તિ આધાર રાખવા લાયક નથી, તેથી કરીને વ્યાપકત્વને વિશે આરાગ્ર–પરિમાણ દોષરૂપ નથી.

આ૦—જ્ઞાન થવાથી જીવને વિશે શ્રુતિ બ્રહ્મત્વ કહે છે તે બ્રહ્મત્વ આનંદાંશની અભિવ્યક્તિથી થાય છે. વ્યાપકત્વ એ આનંદાંશનો જ ધર્મ છે, પણ એ ચિદંશનો ધર્મ નથી, તેથી અણુત્વ કહેવું એ ખોટું નથી, પણ સત્ય છે.

એમ શંકા કરવામાં આવે કે વ્યાપકત્વ થવાથી તદ્વિરુદ્ધ અણુત્વ જતું રહે છે, તેથી અણુત્વ ખોટું છે એ સિદ્ધ થાય છે ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે બ્રહ્મત્વમાં અધિક–પરિમાણુતા કહેવાને યોગ્ય નથી. આનંદાંશનો વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ ધર્મ છે, તેથી આનંદાંશની અભિવ્યક્તિ થવાથી પરિચ્છેદ અને વ્યાપકત્વ એ બંને ધર્મ હોઈ શકે છે, તેથી વ્યાપકત્વ થવાથી અણુત્વ જતું નથી. ૫૪

આ પ્રમાણે જીવના એક અણુત્વધર્મનો વિચાર કર્યો, હવે એના પ્રકાશકત્વ ધર્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે :

प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते ।
न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥५५॥

શ૦—જીવનો ચૈતન્યગુણ પ્રકાશ છે અને જીવના ચૈતન્યગુણને લીધે જ જીવને તેજોવત્ (તેજોમય) કહેવામાં આવે છે. જીવનું ગ્રહણ પ્રાકૃત ઇંદ્રિયોથી થઈ શકતું નથી તેમ પ્રકાશથી એ (જીવ) પ્રકાશ્ય પણ નથી.

પ્ર૦—હવે જીવનો બીજો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એ જીવસ્વરૂપ પ્રકાશક હોવાથી તેજવત્ જણાય છે એ કારણથી એને શાસ્ત્રમાં **ज्योति** કહેલો છે. **वृत्रस्य देहोत्थितं ज्योतिः**, અને **चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिः** (વૃત્રના દેહમાંથી નીકળેલું આત્મજ્યોતિ, શિશુપાલના દેહમાંથી નીકળેલું આત્મજ્યોતિ) એ રીતે જીવને શાસ્ત્રમાં 'જ્યોતિ' કહેલો છે, પણ તેથી એ તેજ છે એમ સમજવું નહિ. તેજનું પણ બ્રહ્મ કારણ છે, તેથી જીવાત્માનું જ્યોતિસ્ત્વ છે. આ કારણથી જીવમાં રૂપત્વાદિક નથી, તેથી જીવનું પ્રાકૃત ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકતું નથી, કેમકે રૂપાદિના અભાવથી ઇંદ્રિયના સંનિકર્ષ(સંયોગ)નો અભાવ છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે જેમ પરમાત્માને મન બુદ્ધિ ઇંદ્રિય અને પ્રાણ જાણી શકતાં નથી, જેમ સૂર્યથી પ્રકાશિત કરેલા ઘટનું ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય છે, તેમ ઇંદ્રિયના ગ્રહણને માટે જીવાત્માને કોઈપણ તેજ પ્રકાશ કરી શકતું નથી.

આ૦—જીવનું પ્રકાશત્વ શાસ્ત્રવાક્યોથી જણાતાં એનું તેજસ્ત્વ માનવામાં આવે છે તેને દૂષિત કરવાને માટે પ્રકાશત્વનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે. જીવનો ચૈતન્યગુણ પ્રકાશ છે તેથી એ તેજવત્ જણાય છે, પણ એ તેજ નથી. ત્યાં કોઈ એમ શંકા કરે કે ચૈતન્યસ્વરૂપ અને ચૈતન્યગુણ આ બંને પક્ષ

કેમ ઘટે ! એના ખુલાસામાં કહે છે કે **स्वयंज्योतिः** એ શ્રુતિથી અને **गुणाद्वालोकवत्** એ સૂત્રથી ચૈતન્યસ્વરૂપ અને ગુણ એ બંને સંભવે છે. સંદેહની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે તેજનું પણ બ્રહ્મ કારણ છે. અને એ બ્રહ્મના પ્રકાશથી જ તેજ ભાસે છે, તેથી શ્રુતિવિરોધ વડે જીવ પ્રકાશ છતાં તેજ નથી. ત્યાં કોઈને એમ શંકા થાય કે યુક્તિવિરોધ હોવાથી કેવળ શ્રૌતનો આદર શી રીતે કરી શકાય ! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે યુક્તિ બતાવે છે કે જો જીવ તેજ હોય તો રૂપગુણ તેજની સાથે હોવો જોઈએ. અને રૂપ હોય તો લૌકિક ઇંદ્રિયથી ગ્રહણ થવું જોઈએ, એમ નહિ હોવાથી અલૌકિક પ્રમેયમાં શ્રૌતનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. લૌકિક ઇંદ્રિયથી જીવ અગ્રાહ્ય કેમ ? એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે રૂપ અને ઇંદ્રિય. સંનિકર્ષના અભાવે જીવનું ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાતું નથી. જો આ બંને હોય તો જીવ પ્રત્યક્ષ થાય. **पराञ्चि खानि** એ શ્રુતિમાં કહે છે કે ઇંદ્રિયો બહાર ગમન કરનારાં હોવાથી બહારના વિષયોને જોઈ શકે છે, પરંતુ અંતરાત્માને જોઈ શકતી નથી. "પ્રકાશ"માં **आदि** શબ્દથી આત્મામાં શબ્દ રસ ગંધ સ્પર્શ એ સર્વનો અભાવ છે. તેમજ ભાગવતના ષષ્ઠ સ્કંધમાં પણ કહેલું છે કે ભગવાનને મન બુદ્ધિ ઇંદ્રિય અને પ્રાણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ભગવાનને મનઆદિના સ્પર્શનો નિષેધ હોવાથી અને જીવ તદંશ હોવાથી એને પણ સંનિકર્ષનો અભાવ યુક્ત જ છે. આ પ્રકારે જીવને વિશે પરિમાણ, સંખ્યા, પૃથક્ત્વ, દૈશિક પરત્વાપરત્વ (ઉચ્ચ નીચત્વ), પરિવર્તનક્રિયા, સ્વપ્નામાં પ્રકાશત્વ, લૌકિક–ઇંદ્રિયાગ્રાહ્યત્વ, સત્તા, વિસર્પિચૈતન્ય, એ ગુણો ભગવદિચ્છાથી સૃષ્ટિમાં થાય છે. મોક્ષમાં આનંદાંશની અભિવ્યક્તિ થવાથી વ્યાપકત્વ પણ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. પરમમુક્તિમાં ભગવાનની સંઘાતે ઐક્ય થવાથી પરિમાણાદિ પ્રયત્નાંત છ ગુણો નિવૃત્ત થાય છે એમ જાણવું. દ્વિતીય સ્કંધની **वस्तुनो लघु काठिन्यम्** એ શ્લોકનાં સુબોધિનીમાં સંયોગ-નો સ્પર્શમાં અંતર્ભાવ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, અને એ અમે "પ્રસ્થાનરત્નાકર"ના 'તત્ત્વવિવેક'માં જણા-વેલો છે. 'હું' એ પ્રકારે પ્રત્યગ્વિત્તિ(જ્ઞાન)ના જનકપણાથી આત્માને મનના સંયોગનો વૈશેષિકાદિએ અંગીકાર કરેલો છે. એ શ્રુતિ સ્મૃતિના વિરોધ થકી જ્ઞાન રૂપ નથી, કેમકે **अहं** એ પ્રકારે લૌકિક પ્રત્ય-જ્ઞાનમાં દેહ અને એનાથી વીંટાયેલા આત્માનું વિદ્યમાનપણું હોવાથી, એ જ્ઞાન વિવિક્ત–આત્મવિષય નહિ હોવાથી, મનને આત્માનો સંયોગ વિવિક્ત–આત્મબોધક નથી. એનો એવી રીતે અંગીકાર કરવાથી યોગાદિ સાધનની વ્યર્થતા આવે અને અનુભવવિરોધ પણ થાય. હવે કેટલાક બાહ્ય પુરુષો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો મદ (મદિરા) શક્તિની પેઠે પરમાણુ–પુંજધર્મત્વનો સ્વીકાર કરે છે; એઓનો મત દૂષિત કરવાને માટે કહે છે કે જ્ઞાન જેનો ધર્મ છે તે પુંજ જો બહાર હોય તો મૃત શરીરમાં પણ જ્ઞાન જણાય, પણ એમ થતું નથી, માટે એ અંદર છે એમ કહેવું જોઈએ. એ પુંજ કેશાણુકન્યાયથી દશ્ય હોય તો કોઈ પણ વખતે પ્રકાશ્ય થાય; અને એમ થવાથી એની પ્રસિદ્ધિ પણ થાય; પરંતુ એમ નથી, માટે જ્ઞાનધર્મવાન ઇતર પદાર્થથી નહિ–પ્રકાશ્ય આત્મા ભિન્ન જ છે, પણ પરમાણુપુંજ ધર્મવાન નથી. ૫૫

योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाश्यते ।
आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥५६॥

आनन्दांशतिरोधानात्सच्छन्नेन भासते ।
मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते॥५७॥

૨૧૦—જીવ ત્રણ પ્રકારથી જોઈ શકાય છે : (૧) યોગ વડે સાધિત થયેલા મનથી, (૨) જે દષ્ટિ વડે ભગવાન જોઈ શકાય છે તે દષ્ટિથી, અને (૩) દિવ્ય જ્ઞાનદષ્ટિથી. આનંદાંશ તિરોહિત થવાથી જીવત્વ

જણાય છે, અને તેથી જ એનું (જીવનું) આભાસત્વ અથવા પ્રતિબિંબત્વ છે, બીજે પ્રકારે નથી. આનંદાંશ આવિર્ભૂત થવાથી જીવસ્વરૂપ બ્રહ્મવત્ ભાસે છે. જો એમ ન હોય તો માયારૂપી પડદાથી ઢંકાયેલા ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ હોઈ શકે નહિ.

પ્ર૦—ભાગવતમાં કહેલું છે કે 'શિશુપાલના દેહમાંથી નીકળેલું તેજ ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થયું તે સર્વ લોકોએ જોયું.' આ ઠેકાણે તેજનું દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. જો જીવ દેખાતો ન હોય તો આવા પ્રકારનું દર્શન શી રીતે ઘટે ? આ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે જીવનું દર્શન ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે: (૧) યોગથી સાધિત થયેલા મનથી, (૨) જે દૃષ્ટિથી ભગવાન જોઈ શકાય છે તે દૃષ્ટિથી, અને (૩) દિવ્યજ્ઞાનદૃષ્ટિથી. જે લોકો ભગવાનને જોઈ શકતા હતા તે લોકોએ શિશુપાલના શરીરમાંથી નીકળેલું તેજ ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ થતું જોયું.

આ પ્રકારે બ્રહ્મવાદમાં જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે **एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्**. આ શ્રુતિ ઉપરથી કેટલાક માને છે કે 'જીવ એ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ અથવા આભાસ છે.' એ મતનું હવે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલું વાક્ય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારું છે, એ જીવનું પ્રતિપાદન કરતું નથી.

એ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે જેમ જળમાં પ્રતિબિંબિત ચંદ્ર ઘણે રૂપે જણાય છે તેમ એક જ બ્રહ્મ ઘણે રૂપે જણાય છે. આ ઠેકાણે દૃષ્ટાંતનો અર્થ 'એકનું બહુ જણાવું' એ જ છે, પણ પ્રતિબિંબ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતના સપ્તમ સ્કંધના પ્રહ્લાદજીના **प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः** એ વાક્યમાં પણ એવો જ અર્થ રહેલો છે. પ્રતિબિંબમાં રૂપસ્પર્શાદિયુક્ત પદાર્થનું રૂપ માત્ર જણાય છે અથવા ક્રિયા પણ જણાય છે, પરંતુ ધર્મનો સ્પર્શ જણાતો નથી. જો ધર્મનો સ્પર્શ થાય તો જલનો ચંદ્ર પોતાનો ધર્મ છોડીને બિંબ (મૂલ ચંદ્ર)ના ધર્મનું ગ્રહણ કરે. શાસ્ત્રના કોઈ વાકયમાં જીવને આભાસ અથવા પ્રતિબિંબ કહેલો છે, એનું કારણ હવે કહેવામાં આવે છે. આનંદાંશ તિરોહિત થવાથી જીવરૂપ થાય છે અને આવિર્ભૂત થયેલા આનંદાંશથી જીવ બ્રહ્મવત્ જણાય છે. જીવમાં બે અંશ (સત્ અને ચિત્) વિદ્યમાન હોવાથી કેવળ સદંશની સ્ફૂર્તિથી એ પ્રતિબિંબ કહેવાય છે અને ત્રણે અંશની સ્ફૂર્તિથી જીવનું બ્રહ્મત્વ કહેવાય છે, પણ જીવ લૌકિક આભાસ અથવા પ્રતિબિંબરૂપ નથી. એમ હોય તો જીવસ્વરૂપ મિથ્યા થઈ જાય. આ કારણથી માયાવાદી સિવાયના તમામ મતવાળા જીવને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સત્ય માને છે. મિથ્યાવાદ યુક્તિબાધિત હોવાથી એ દૂષિત છે,

પ્રતિબિંબની:સિદ્ધિને માટે વ્યવધાનની કલ્પના કરવી જોઈએ. એ વ્યવધાન માયાદિક જ હોઈ શકે. કોઈ પદાર્થની સામે આડો પડદો હોય તો એનું પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી.

આ૦—રૂપ અને ઇંદ્રિયસંનિકર્ષના અભાવથી ભાગવતમાં શિશુપાલના દેહમાંથી નીકળેલા જ્યોતિનું દર્શન શી રીતે સંભવે ? એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે બ્રહ્મવાદમાં પ્રપંચનું બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી પ્રપંચ સચ્ચિદાનંદાત્મક છે. એમ હોવાથી **घ्राणेन गन्धः** ૪૦ ઘ્રાણથી ગંધ, જિહ્વાથી રસ, ઇત્યાદિ વાક્યાનુસારે સજાતીય-ગ્રાહકત્વ નિયમિત છે, તેથી જ લૌકિક ઇંદ્રિયથી લૌકિકનું જે ગ્રહણ થાય છે તે સદંશથી સદંશનું ગ્રહણ છે, અને એ સદંશ બાહ્ય છે. જીવ ચિદંશ હોવાથી સદંશ ચક્ષુ એને જોઈ શકતાં નથી; પણ ચક્ષુ આનંદરૂપ થાય છે ત્યારે એ આનંદ અંશનું ગ્રહણ કરી શકે છે. યોગ વડે મન સાધિત થાય છે ત્યારે એમાં જ્ઞાનાંશ પ્રગટ થાય છે, તેથી એવું મન હૃદયની અંદર જ જીવાત્માને જોઈ

શકે છે, બહાર જોઈ શકતું નથી. ભગવાનની એમ ઇચ્છા થાય કે 'મને બધા જુઓ' ત્યારે દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનાંશ આવિર્ભૂત થાય છે, અથવા ભક્તિથી આનંદાંશ પ્રગટ થવાથી એ દૃષ્ટિ ભગવાનને જોઈ શકે છે, અને એવી દૃષ્ટિ જીવને પણ જોઈ શકે છે. આનંદાંશ પ્રગટ થવાથી જ્ઞાનનું પણ પ્રાકટ્ય થાય છે. એ પ્રકારે દિવ્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિ પણ જીવને જોઈ શકે છે. વૃત્રાસુરના વધમાં દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા દેવતાઓને વૃત્રાસુરના દેહમાંથી નીકળેલા જ્યોતિનું દર્શન થયું હતું અને શિશુપાલના વધમાં મનુષ્યોને ભગવદ્દર્શન હોવાથી શિશુપાલના દેહમાંથી નીકળેલા જ્યોતિનું દર્શન થયું. યોગસાધિત મનથી પોતાના જીવને હૃદયમાં જોઈ શકાય છે, અને ભગવદ્દૃષ્ટિથી અને દિવ્યદૃષ્ટિથી બહાર દર્શન થાય છે તેમજ આંતર દર્શન પણ થાય છે. આ પ્રકારે દર્શનસાધનાના કથનથી પૂર્વે કહેલા બ્રહ્માંશનું દૃઢીકરણ કર્યું.

હવે પરમતને દૂષિત બતાવવામાં આવે છે: માયાવાદી જીવને પ્રતિબિંબ માને છે. બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે **एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥** આ શ્રુતિનો અર્થ એવો થાય છે કે "એક જ પરમેશ્વર દરેક શરીરમાં અંશથી રહેલા છતાં, એક પ્રકારે અને બહુ પ્રકારે જણાય છે. જેમ ચંદ્રમા જલમાં ચંદ્રરૂપથી એકવા છે, અને સંખ્યા કંપાદિરૂપથી બહુ પ્રકારે જણાય છે, તેમ બ્રહ્મ પણ એક રૂપ છતાં અંશથી બહુ રૂપે જણાય છે." આ બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદમાંના દૃષ્ટાંતનું ગ્રહણ કરીને માયાવાદી જીવને બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ કહે છે, માટે એ વાક્યનો આશય કહેવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલું વાક્ય બ્રહ્મપ્રતિપાદક છે. તેથી બ્રહ્મ જ અનેક રૂપે જણાવાનું શ્રુતિમાં દૃષ્ટાંતથી બતાવ્યું છે, પણ જીવ પ્રતિબિંબ છે એમ બતાવ્યું નથી. જો શ્રુતિ જીવને પ્રતિબિંબરૂપ બતાવત તો એકદેશી મુખનું જ દૃષ્ટાંત મૂકત, પણ સર્વદેશીય ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત મૂકત નહિ. આ ઉપનિષદમાં મનનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું કહેલું છે, અને શુદ્ધ મનને વિશે બ્રહ્મ-સંપત્તિરૂપ ફલ કહીને એવા મનની સિદ્ધિને માટે પોતાને બ્રહ્માત્મભાવનારૂપ સાધનનો ઉપદેશ કરે છે, અને ત્રણ મંત્રથી એ સાધન કહી જ્ઞેય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવે છે. એ રીતે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે, તેથી અંશ અને અંશીના અભેદ થકી જીવને બ્રહ્માભેદ-ભાવના બતાવેલી છે. એ કારણથી એકનું નાનાત્વ જ દૃષ્ટાંતાર્થ થઈ શકે છે, કારણ એ થકી આગલા મંત્રમાં જીવનું આકાશ-તુલ્યત્વ કહેલું છે તે પ્રતિબિંબરૂપતામાં ઘટતું નથી, કેમકે પ્રતિબિંબ ખોટું છે. તેથી જ એકનું નાનાત્વ જ દૃષ્ટાંતાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

કદાપિ વાદી એમ શંકા કરે કે અંશનો પ્રવેશ થાય તોપણ મંડલ અને કલંકાદિ એમાં પ્રવિષ્ટ થતાં નથી, અને પ્રતીતિથી જણાતા એ ગુણોની તો **અલીકતા જ** છે, માટે **અલીકતા જ** દૃષ્ટાંતાર્થ છે! આમ જો કહે તો એના ખુલાસામાં કહે છે કે તું બુદ્ધિમાન છે તેથી આયુષ્માન થા. યુક્તિ વડે વ્યવસ્થાપ્યમાન વ્યાપકાદિ કેટલાક ગુણોનું તથાત્વ સિદ્ધ થશે, પણ જીવસ્વરૂપનું એ પ્રમાણે થશે નહિ. **यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्**[1] એ શ્રુતિ અને **उपमा सूर्यकादिवत्**[2] એ સૂત્ર એ બંનેનો અર્થ ઉપર કહેલી શ્રુતિના વ્યાખ્યાનાનુસાર સમજી લેવો. એ બંને દૃષ્ટાંત એકના બહુત્વને માટે છે એમ જાણવું.

કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે આ વ્યાખ્યાન અસંગત છે, કેમકે ભાગવતમાં મુખનું દૃષ્ટાંત પણ કહેલું છે, અને પુરાણ શ્રુત્યર્થનું નિર્ણાયક હોવાથી એને અનુસરીને શ્રુતિ-તાત્પર્યનું કથન ઉચિત

---

૧. જેમ આ જ્યોતિરૂપ સૂર્ય બહુ ભિન્નરૂપ જળમાં એક બહુ પ્રકારે ગમન કરતો જણાય છે.

૨. આ હેતુને માટે સૂર્ય અને જળની ઉપમા બતાવી છે.

છે ! એ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે એ વાક્યમાં પણ એ જ પ્રકારનો અર્થ છે, એટલે પ્રતિબિંબિત મુખની શોભા જેમ મુખની શોભાને અધીન છે તેમ ભગવદર્પિત ક્રિયાને અધીન જીવક્રિયા છે, પણ એ ઠેકાણે પ્રતિબિંબત્વમાં દૃષ્ટાંત નથી. ત્યારે પ્રતિબિંબ શું ? એમ શંકા થાય ત્યાં કહે છે કે રૂપસ્પર્શાદિયુક્ત પદાર્થના;રૂપાંશ માત્રના જ્ઞાનને પ્રતિબિંબ કહે છે, અને એમાં ક્રિયાનું પણ જ્ઞાન રહેલું છે. **ચકારથી** સંખ્યા પરિમાણ પૃથક્ત્વ સંયોગ વિભાગ પરત્વાપરત્વ સમુચ્ચાયક એ પણ રૂપની સાથે સમજી લેવાં. એમ હોવાથી ધર્મી સંબંધી દર્પણ આદિ સંબંધ વડે રૂપક્રિયા–સંખ્યાદિનું જ્ઞાન એને 'પ્રતિબિંબ' કહે છે. આથી પ્રતિબિંબ કાંઈ વસ્તુ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. ત્યાં વાદી એમ શંકા કરે કે જો તમે જીવની બ્રહ્મરૂપતા જ કહો છો તો **आभास एव च** એ સૂત્રમાં આભાસરૂપત્વ કહેલું છે તે શી રીતે ઘટે ! ત્યાં કહે છે કે જયારે 'હું ગૌર છું' એવી દેહવિશિષ્ટ આધિભૌતિકની જીવને સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે એ જીવ 'આભાસ' કહેવાય છે, 'દેહ વ્યતિરિક્ત હું ચેતન છું' એવી રીતની આધ્યાત્મિકની સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે એ જીવ પ્રતિબિંબરૂપ છે, અને 'હું બ્રહ્મ છું' એવી આધિદૈવિક સ્ફૂર્તિ થાય ત્યારે એ જીવ બ્રહ્મરૂપ છે. જેમ બ્રાહ્મણત્વધર્મરહિતને 'બ્રાહ્મણાભાસ' કહેવામાં આવે છે તેમ બ્રહ્મધર્મની સ્ફૂર્તિ ન હોય ત્યારે જીવને 'બ્રહ્માભાસ' કહેવામાં આવે છે, પરંતુ લોકપ્રસિદ્ધ આભાસ–પ્રતિબિંબ જીવ નથી. જીવને આભાસ કે પ્રતિબિંબ કહેવાથી જીવનું સ્વરૂપ જ મિથ્યા થઈ જાય છે. તેથી આભાસ પ્રતિબિંબ અને બ્રહ્મત્વબોધક વાક્યોનો કોઈ પણ પ્રકારે વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે પોતાના મતનું સ્થાપન કરીને મતાંતરીય પ્રતિબિંબ-પક્ષમાં જીવના સ્વરૂપનું મિથ્યાત્વ થઈ જાય એ મહાન દોષ છે એમ બતાવ્યું. બીજાં પણ દૂષણોનું સૂચન કરવામાં આવે છે.

પ્રતિબિંબવાદને વિશે ૭ પક્ષ છે તેઓમાં પહેલો પક્ષ એવો છે કે અનાદિ અનિર્વાચ્ય ભૂતપ્રકૃતિ-ચિદ્ઘ–માત્ર–સંબંધિની માયા છે તેમાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ "ઈશ્વર" કહેવાય છે, અને એ જ માયાના પરિચ્છિન્ન અનંત પ્રદેશરૂપ આવરણવિક્ષેપશક્તિવાળી અવિદ્યાઓને વિશે પડેલાં પ્રતિબિંબ "જીવ" છે.

બીજો પક્ષ ત્રિગુણાત્મક મૂલ પ્રકૃતિનાં અવિદ્યા અને માયા એ બે રૂપ શ્રુતિસિદ્ધ છે તેમાં રજોગુણ અને તમોગુણથી નહિ પરાભવ પામેલ શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાન માયા છે; એમાં પડેલુ ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ "ઈશ્વર" છે. રજોગુણ અને તમોગુણથી પરાભવ પામેલી મલિન સત્ત્વપ્રધાન અવિદ્યા છે તેમાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ "જીવ" છે.

ત્રીજો પક્ષ એવો છે કે વિક્ષેપશક્તિ–પ્રાધાન્ય વડે માયાશબ્દવાચ્ય મૂલ પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ "ઈશ્વર" છે, અને આવરણશક્તિ–પ્રાધાન્યથી અવિદ્યાશબ્દવાચ્ય–પ્રકૃતિમાં જ પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ "જીવ" છે.

ચોથો પક્ષ એવો છે કે અવિદ્યામાં ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ એ જ "ઈશ્વર" છે અને અંતઃકરણને વિશે ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ એ "જીવ" છે.

પાંચમો પક્ષ એવો છે કે ઘટાકાશ જલાકાશ મહાકાશ અને મેઘાકાશની પેઠે 'કૂટસ્થ, જીવ, બ્રહ્મ, ઈશ્વર'–ભેદ વડે ચાર પ્રકારનું ચૈતન્ય છે; સર્વ પ્રાણીની બુદ્ધિની વાસના વિદ્યમાન છતાં બ્રહ્માશ્રિત માયા-તમને વિશે ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ એ "ઈશ્વર" છે, સ્થૂલસૂક્ષ્મદેહાવચ્છિન્ન તન્યસ્થિતિથી માયા-કલ્પિત અંતઃકરણમાં ચૈતન્યનું પડેલું પ્રતિબિંબ "જીવ" છે. આ પ્રકારે પ્રતિબિંબેશ્વરવાદીના પાંચ પક્ષ છે.

છઠ્ઠા બિંબેશ્વર–વાદી મતમાં જીવોપાધિ અંતઃકરણ વડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્યબિંબભૂત "ઈશ્વર" છે અને અજ્ઞાનમાં પડેલું એનું પ્રતિબિંબ "જીવ" છે. એમાં પણ અજ્ઞાનના પરિણામભૂત અંતઃકરણ જીવનું

વિશેષ અભિવ્યક્તિસ્થાન છે. આ ૭ પક્ષોને અને બીજાઓને મનમાં ધારણ કરીને અનાયાસે દૂષિત કરવાને માટે દૂષણ આપવામાં આવે છે.

આવરણવિક્ષેપરહિત પ્રકૃતિને વિશે જે પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર કરે છે તેના મતમાં ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી. અતિ સ્વચ્છ વસ્તુને વિશે પ્રતિબિંબ પડતું નથી.* સ્ફટિકાદિમાં એવો નિશ્ચય થાય છે. કંઈક દૂર થકી મલિનશક્તિના સંબંધથી વક્રિત ઉપનેત્ર (ચશ્માં)ની પેઠે પ્રતિબિંબ પ્રતિપાદિત કરાય, તોપણ સૃષ્ટિની પૂર્વે આકાશાદિ નહિ ઉત્પન્ન થવાથી (એ કારણમાં વિદ્યમાન હોવાથી) બહાર અવકાશનો અભાવ હોય છે તેથી વ્યવધાનના અભાવે પ્રતિબિંબ પડવાનો અસંભવ છે. કદાપિ ગૃહિલપણા (હઠ)-થી બહાર અવકાશ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે ઈશ્વર અને ચૈતન્ય પ્રાદેશિક થવાથી વ્યાપકત્વની હાનિ આવે અને આકાશસંભવ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. વળી આવરણાદિશક્તિમાન માયા–પ્રદેશમાં જીવ જે પ્રતિબિંબ સ્વીકારે છે તે આવરણશક્તિનું આંતરાલિકત્વ હોવાથી જીવ પ્રતિબિંબ ઘટી શકે એમ નથી. વળી અનાંતરાલિક માને તો એના અસંબંધથી જીવને અજ્ઞત્વનો અનુભવ પ્રતિપાદિત થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રકારે પ્રથમ પક્ષ સંભવતો નથી.

એટલા જ કારણથી બીજો પક્ષ પણ એવો જ છે, કેમકે માયા અને અવિદ્યા બંનેના વ્યાપકત્વને લીધે અને રજ–તમથી અનભિભૂતત્વ અને અભિભૂતત્વ સર્વત્ર હોવાથી માયા અને અવિદ્યાના વિવેકનો અસંભવ થાય છે, તેથી બે પ્રતિબિંબોનો પણ અવિવેક થતાં જીવ–ઈશ્વરવિભાગ જ ઘટતો નથી. માયા અને અવિદ્યાને અવ્યાપક ગણે તો જીવ અને ઈશ્વરની વ્યાપકતાની હાનિનો પ્રસંગ આવે.

જો માયાનું વ્યાપકત્વ અને બહાર સર્વત્ર સ્વચ્છત્વ ગણે અને માયામાં રહેલી અવિદ્યાનું મલિન સ્વચ્છત્વ સ્વીકારે તો પછી વ્યાપકને વિશે પ્રતિબિંબનું અદર્શન હોવાથી ઈશ્વર ઘટી શકે નહિ, અને બહાર રહેલા ચૈતન્યને માયાના અંશ રજોગુણ અને તમોગુણથી અવિદ્યાનું વ્યવધાન હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ પડવાનો અસભંવ છે તેથી જીવ પણ ઘટતો નથી. કાંઈક દૂરત્વના અવકાશની કલ્પના કરવામાં આવે તો પૂર્વે કહેલું દૂષણ (વ્યાપકત્વ–હાનિ) આવે, માટે બીજો પક્ષ પણ ઘટતો નથી.

ત્રીજા પક્ષમાં પણ ઉપર કહેલા દોષ આવે છે.

ચોથો પક્ષ—અવિદ્યા ને બુદ્ધિ શુદ્ધ નહિ હોવાથી એમાં પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી. આ વાત "સર્વ-નિર્ણય" પ્રકરણમાં વિસ્તારથી બતાવી છે. એમાં પૂર્વે કહેલાં દૂષણ પણ આવે છે.

પાંચમા પક્ષમાં આકાશદૃષ્ટાન્ત વડે ચૈતન્ય દ્વિગુણિત પ્રકારથી એ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ દૃષ્ટાંતાનુસાર ઉપાધિરહિતનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી, અને આંતરાલિક માયા તમ ગાઢ અવયવાળું હોવાથી, તથા બુદ્ધિવાસના વ્યવધાનરૂપ હોવાથી ઈશ્વરનો અસંભવ છે. વિરલ અવયવાદિરૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો માયાનો હેતુ રહે નહિ અથવા આ પક્ષને સ્વભાવવાદની આપત્તિ આવે. પ્રતિબિંબ-સિદ્ધિને માટે એવા સ્વભાવની સિદ્ધિ હોવી જોઈએ અને સ્વભાવસિદ્ધિ થવાને માટે પ્રતિબિંબની સિદ્ધિ હોવી જોઈએ. એ પ્રકારે અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. એ જ પ્રમાણે અંતઃકરણના પ્રતિબિંબમાં પણ માયા વગરની અંતઃકરણની સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે પૂર્વે કરેલા દોષ આવે છે. માયામાં પડેલા ચૈતન્ય-ના પ્રતિબિંબને ઈશ્વરની કલ્પના કરીને મલિનસત્ત્વા અવિદ્યામાં અથવા એવા અંતઃકરણમાં ઈશ્વરના પ્રતિબિંબને જેઓ જીવ માને છે તેઓના મતમાં પણ માયાનું વ્યવધાન હોવાથી ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબ જીવ

---

* કાચને પણ પાછળ પારો ચડાવી અસ્વચ્છ કરવામાં આવે છે ત્યારે એમાં પ્રતિબિંબ દેખાય છે.

સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. જો માયાનું બહારથી સર્વ પ્રકારે સ્વચ્છત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો અસ્વચ્છાંશનો અંતઃકરણ અને અવિદ્યાને વિશે સંભવ થઈ શકે નહિ, એ દોષ આવે છે. જો માયાની શુદ્ધસત્ત્વ અને અંદર અશુદ્ધસત્ત્વ અવિદ્યાનો અંગીકાર કરીને અવિદ્યાની અંદર રજોગુણ અને તમોગુણનો સ્વીકાર કરીએ તો પ્રથમ પક્ષમાં કહેલો દોષ આવે છે.

છઠ્ઠા બિંબેશ્વરવાદમાં જીવ-ઉપાધિ-અવચ્છિન્ન ઈશ્વરને ઉપાધિ-સંબંધથી અંતરાલના અભાવથી પ્રતિબિંબનો અસંભવ છે એને લઈને આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે કે બીજે પ્રકારે એટલે આનંદાંશના તિરોધાન વગર માયાવાદમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રતિબિંબની સિદ્ધિ થતી નથી. ૫૬–૫૭

તત્ર વૃત્ત'દ્વા સુપર્ણા'શ્રુતેરપિ વિરુધ્યતે ।
'ગુહાં પ્રવિષ્ટા'વિત્યુક્તેર્ભગવદ્વચનાદપિ ॥૫૮॥

શ૦—**દ્વા સુપર્ણા** શ્રુતિ થકી તેમજ **ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ** એ સૂત્ર થકી જીવ અને ઈશ્વરની સ્થિતિ એક સ્થળે હોવાથી પ્રતિબિંબવાદમાં વિરોધ આવે છે, તેમજ ગીતાવાક્યથી પણ વિરોધ આવે છે.

પ્ર૦—જીવનું પ્રતિબિંબ સ્વીકારવાથી બીજાં દૂષણ પણ આવે છે. જે જેમાં વ્યાપી રહ્યું હોય તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. ઉપર રહેલું ભ્રાંતિથી પ્રતીત થયેલું આકાશ જલમાં પ્રતિબિંબત થાય છે, વસ્તુતાથી પ્રભામંડળનુંજ રૂપ થકી પ્રતિબિંબ પડે છે અને એ પ્રકારે ભ્રાંતિથી પ્રતીત નીલરૂપની પણ ગંધર્વનગરની પેઠે વસ્તુ-સામર્થ્ય થકી એવી પ્રતીતિ થાય છે, પણ સર્વ પ્રકારે દર્પણરેખાની પેઠે એમાં વિદ્યમાન વસ્તુ પ્રતિબિંબત થઈ શકતી નથી.

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયૌ સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે । તયોરેકઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્ત્યન-શ્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥ "બે પક્ષીઓ સાથે રહેનારા અને સખા છે તે એક વૃક્ષ પ્રતિ આલિંગન કરતા હતા, તે એમાંનો એક સ્વાદુ ફલ ખાય છે ને બીજો નહિ ખાતો ટગર ટગર જોયા કરે છે." (મુંડક ૧) આ શ્રુતિમાં જીવ કર્મફલનું ભક્ષણ કરે છે એ વાક્યથી પ્રતિબિંબને 'ક્રિયા' અને બિંબને 'મૌન-ભાવ' કહેવામાં આવે છે એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કેમકે પ્રતિબિંબની ક્રિયા કેવળ બિંબાધીન જ હોય. વળી પ્રતિબિંબ અને બિંબની એક ઠેકાણે સ્થિતિ હોતી નથી, પણ શ્રુતિમાં **સયુજા** શબ્દથી એઓની એકત્ર સ્થિતિ બતાવેલી છે. આ કારણથી પ્રતિબિંબ-કલ્પના શ્રુતિ-વિરુદ્ધ છે. **ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ** એ સૂત્રમાં જીવ અને ઈશ્વરની એક હૃદયગુહામાં સ્થિતિ કહેલી હોવાથી પ્રતિબિંબ-કલ્પના સૂત્ર-વિરુદ્ધ પણ છે.

ગીતાજીના **મમૈવાંશો જીવલોકે** ૪૦ **ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ** ૪૦ વાક્યોથી પણ પ્રતિ-બિંબ-કલ્પના વિરુદ્ધ છે.

આ૦—જે જેમાં વ્યાપીને રહે છે તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. ત્યાં વાદી એમ શંકા કરે કે એ દૂષણ યુક્ત નથી, કેમકે આકાશ વ્યાપક હોવા છતાં એનું પ્રતિબિંબ જળમાં પડે છે ! આ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે આકાશનો જલાંતર્ગત અસંબંધ પ્રદેશ જળમાં પ્રતિબિંબ થાય છે, તેમ ઈશ્વરને વિશે બનતું નથી, કેમકે જીવ અન ઈશ્વરની સાથે સ્થિતિ છે. વળી પ્રતિબિંબ ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય હોવાથી અદષ્ટ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. પ્રદેશભેદનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો અદષ્ટશ્રુતિ (**તદ્દેશ્ય્ અદ્દશ્ય૦** મુંડક.)નો વિરોધ તો રહે જ. ત્યાં કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રતિબિંબમાં યોગ્યત્વ નિયામક નથી, કેમકે વિભાગ કરેલી બે આંગળીની મધ્યે રહેલા અવકાશનું પણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે રૂપવાન વસ્તુનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે. ચક્ષુર્ગ્રાહ્યત્વ પ્રતિબિંબ નિયામક ન હોય તો વાયુ પણ પ્રતિબિંબિત

થાય; એમાં અદૃષ્ટ પ્રતિબંધક છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. રૂપવાન વસ્તુ જ પ્રતિબિંબ-યોગ્ય હોવાથી અન્ય કલ્પના અપ્રામાણિક છે. દૃષ્ટ સામગ્રીની અપેક્ષા પણ પ્રતિબિંબમાં રહે છે. એમ હોય તો કાર્યમાત્રની અદૃષ્ટથી સિદ્ધિ થવાથી દંડાદિમાં ઘટાદિ કારણતાના ભંગનો પ્રસંગ આવે; માટે પ્રભામંડળનું જ પ્રતિબિંબ છે એ કહેવું યથાર્થ છે. "પ્રકાશ"માં **रूपवतः** પદથી ચક્ષુર્યોગ્યત્વનું પ્રતિબિંબપ્રયોજકત્વકથન વિરુદ્ધ છે એમ સમજવું નહિ; **गुणाद्वालोकवत्** એ સૂત્રમાં પ્રભાને ગુણ કહેલો છે. એ જ પ્રકારે બે આંગળીઓ વચ્ચેના અવકાશનું પ્રતિબિંબ પણ પ્રભામંડળનું જ પ્રતિબિંબ છે અને એના બાહુલ્યથી અવકાશ-બાહુલ્યાદિની પ્રતીતિ થાય છે. એમ ન હોય તો પૂર્વોક્ત રીતિથી આકાશ પણ ચક્ષુરિંદ્રિયગ્રાહ્ય થઈ જાય, અને જો એમાં ઇષ્ટાપત્તિ હોય તો એના જ દૃષ્ટાંત વડે બ્રહ્મને વિશે પણ ચાક્ષુષત્વ થવાથી **पराञ्चि खानि** એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે અને માયાવાદીના સિદ્ધાન્તને હાનિ થાય.

કદાપિ એમ શંકા થાય કે યોગ્યત્વ-પ્રતિબિંબ નિયામક હોવાથી આકાશનું નીલત્વ પ્રતિબિંબિત થાય નહિ, કારણ કે આકાશ રૂપ વગરનું હોવાથી એમાં નીલત્વ ભાસે છે તે ભ્રાંતપ્રતિપન્ન છે, અને નીલત્વ અસત્ હોવાથી એની યોગ્યતા કહી શકાતી નથી! ત્યાં કહે છે કે ઉપર રહેલ આકાશ વસ્તુસામર્થ્યથી નીલરૂપતા વડે જેમ ભ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે તેમ આકાશ નામની વસ્તુના સ્વભાવ થકી ભ્રાંતિ-વિષય નીલરૂપના પ્રતિબિંબત્વની પ્રતીત ગંધર્વનગરની પેઠે થાય છે. એમ હોવાથી જેમ ચક્ષુ-યોગ્યત્વ પ્રતિબિંબમાં નિયામક છે તેમ વસ્તુ-સ્વભાવ આકાશના યોગ્યત્વમાં નિયામક છે, તેથી યોગ્યત્વ હોવાને લીધે બિંબ પ્રતિબિંબ બંનેની પણ વસ્તુસામર્થ્ય વડે પ્રતીતિ અવરુદ્ધ છે. આ વિષયનો અમે "પ્રસ્થાનરત્નાકર"માં વિશેષ વિચાર કરેલો છે. વળી એના મતમાં પણ નીલત્વનું આકાશપુષ્પની પેઠે સર્વથા સત્યત્વ નથી, પણ માયિકત્વ છે. એ પ્રકારે એવા સ્થળમાં અનિર્વચનીય ખ્યાતિનું અવલંબન કરનારના મતમાં પણ વસ્તુ-સ્વભાવ જ ગતિ છે, તેથી પ્રકાશમાં ગંધર્વનગરની પેઠે પ્રતીત નીલરૂપ કહેલું છે. આ હેતુથી બંને મતમાં પ્રતીતિ તુલ્ય હોવાને લીધે એનાથી અયોગ્ય-પ્રતિબિંબની સિદ્ધિ થતી નથી. એ જ પ્રકારે પોતાની ઇચ્છાથી સામર્થ્ય વડે બ્રહ્મદૃષ્ટિ વિષય થવાથી દર્પણાદિકમાં એનું પ્રતિબિંબ પડે તોપણ દોષરૂપ નથી, પરંતુ પરમતરીતિથી અયોગ્યતાદશામાં પ્રતિબિંબ ઘટતું નથી. આ આશય અહીં બતાવેલો છે, માટે કોઈ પણ તર્કનો અવસર નથી. આ પ્રકારે દિશામાત્રથી કહેવામાં આવેલું છે. ત્યાં વાદી કહે છે કે ભલે એ પ્રમાણે હો, તોપણ વ્યાપ્ય વસ્તુમાં રહેનાર પ્રભામંડળનું પણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, કેમકે સંયુક્ત વસ્તુનું જ પ્રતિબિંબ પડતું નથી, પણ અન્ય સંબંધવાળી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડવામાં બાધ નથી. એમ દર્પણના સમાન દેશમાં લખેલી ખોદેલી અથવા નિર્માણ કરેલી રેખાનું એકદેશાવચ્છેદથી પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી તેમ જ સંયુક્ત વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ.

વળી વાદી એમ કહે કે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા બંને વ્યાપક છે એમ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ, તેથી એ બંનેનો સંયોગાદિ સબંધ નથી, પરંતુ સ્વરૂપસંબંધ છે, તેથી પૂર્વે કહેલો દોષ આવતો નથી! આ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે એમ કહેવાથી સ્ફાટિકમાં સ્ફાટિકનું અને ઘટાવચ્છિન્ન આકાશમાં ઘટનું પણ પ્રતિબિંબ પડવું જોઈએ, અને આમ તું પણ 'પ્રતિબિંબવાદ' અને 'આભાસવાદને છોડી દઈને 'અવચ્છિન્નવાદ' નો અંગીકાર કરે છે.

જો આભાસ અને પ્રતિબિંબથી ઇચ્છિત સિદ્ધ થતું હોય તો ત્રીજો વાદ સ્વીકારવાની જરૂર રહે નહિ. "પ્રકાશ"માં કહ્યું છે કે સર્વ પ્રકારે દર્પણરેખાની પેઠે એમાં વિદ્યમાન વસ્તુ પ્રતિબિંબિત થતી

નથી, એટલે એમ સિદ્ધ થયું કે ચક્ષુર્યોગ્ય અવ્યાપ્યાવૃત્તિ પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તદ્વિરુદ્ધ પ્રતિબિંબિત થતું નથી.

જો વાદી એમ કહે કે વસ્તુ–સ્વભાવ થકી પ્રતિબિંબ પડે છે, તો એના ખુલાસામાં કહે છે કે પ્રતિબિંબની કલ્પના કરીએ તો **द्वा सुपर्णा** શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે.

જો વાદી એમ કહે કે સ્વભાવવાદના અંગીકારથી એ દોષ આવતો નથી, તો એના જવાબમાં કહે છે કે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે એક ઠેકાણે બન્નેની સ્થિતિ અને વિરુદ્ધ ધર્મ એવો વસ્તુ–સ્વભાવ હોતો નથી, માટે સ્વભાવથી પણ પ્રતિબિંબ સિદ્ધ થતું નથી.

કદાપિ વાદી એમ શંકા કરે કે શ્રુતિમાં એકત્ર સ્થિતિનો બોધ નથી, કેમકે સમાન વૃક્ષમાં દેશભેદ પણ કહી શકાય છે! એ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે **प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે એક ગુહાને વિશે બંને પ્રવિષ્ટ છે. સૂત્રથી એકત્ર સ્થિતિ બતાવેલી છે, તેથી જેમાં સ્થિતિ હોય તેમાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ.

વળી વાદી એમ શંકા કરે કે **गुहां प्रविष्टौ** એ શ્રુતિમાં જીવને છાયાત્વ કહેલું છે, અને છાયા પ્રતિબિંબ તુલ્ય છે, તેથી પ્રતિબિંબ કહેવામાં બાધ આવતો નથી! ત્યાં કહે છે કે ગીતામાં જીવને અંશત્વ કહેવાથી છાયા–પદનો અર્થ કાંતિ (તેજ, પ્રકાશ) થાય છે. **मौमलिङ्गाच्च** એ સૂત્રથી અંશત્વ જ સંભવે છે. એમ ન હોય તો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રમાં લક્ષણ નહિ ઘટવાથી વાક્યવિરોધ આવે.

વાદી એમ કહે છે કે ઉપાધ્યવચ્છિન્નત્વ ગ્રહણ કરીને સ્મૃતિમાં અંશત્વ કહેલું છે! ત્યાં કહે છે કે **उत्क्रामन्तम्** એ ગીતાવાક્યથી અંશત્વને અભાવે વાદીના મતથી ક્રિયા ઘટી શકતી નથી, તેમજ ઉપાધિની ક્રિયાનું ગ્રહણ કરીને જીવને ઉપચારક્રિયા કહેવાય છે એ પણ ઘટતું નથી, કેમકે **तमुत्क्रामन्तम्** એ શ્રુતિમાં ઉપાધિક્રિયા જીવની ક્રિયા પછી કહેલી છે. અહીં (ગીતાના વાક્યમાં) પણ એ પ્રકારે હોવાથી દેહની ક્રિયા ઔપાધિક ક્રિયા કહેવી એ અશક્ય છે, કેમકે પ્રાણ ઇંદ્રિયાદિ સિવાય ક્રિયાવાળી ઉપાધિ બીજી છે જ નહિ. વિશેષ "અવિરોધાધ્યાયના ભાષ્ય" થકી જાણી લેવું.

વળી અવચ્છિન્નવાદ અને પ્રતિબિંબવાદ એ બંને વાદો શ્રુતિથી અસંગત છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્‌માં **अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप संकल्पाहंकारसमन्वितो यः** એ શ્રુતિમાં જીવને સંકલ્પ અને અહંકારનો યોગ કહેલો છે, પણ અવચ્છેદ કે પ્રતિબિંબમાં ઉપાધિયુક્તત્વ પ્રયોગ કરેલો નથી. ઘટયુક્ત ઘટાકાશ અને દર્પણયુક્ત પ્રતિબિંબ એવો કોઈ ઠેકાણે પ્રયોગ હોઈ શકતો નથી, પણ 'જીવ' એવું નામાન્તર શ્રુતિમાં દેખાય છે, માટે અવચ્છિન્નવાદ યુક્ત નથી. ઘટાવચ્છિન્ન આકાશમાં નામાંતર હોતું નથી. વળી એમ ન સમજવું કે પૂર્વ દિશા ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં નામાંતર હોવાથી ઉપર કહેલો દોષ આવતો નથી, કેમકે પૂર્વાદિ દિશાનું બહુત્વ હોવાથી ઉપર એ દેશાવચ્છેદ્ય નથી. વિશેષ "વિદ્વન્મંડન"માં અવિદ્યોપાધિ–પક્ષ દૂષિત કરેલો છે, માટે આ વિષયને વિશે અમે અહીં વિરામ પામીએ છીએ. ૫૮

जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुध्यते ।
लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥५९॥

શ૦—જો જીવને પ્રતિબિંબ માનીએ તો જીવના સ્વરૂપનો નાશ એ મુક્તિ કહેવાય, અને લિંગશરીર વિદ્યમાન હોવાથી જીવન્મુક્તિ ઘટી શકે નહિ. અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ કહેવામાં આવે તોપણ એમાં એનો બાધ કાયમ રહે છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે પ્રમાણથી બાધ કરીને એ શ્લોક વડે યુક્તિથી પ્રતિબિંબવાદ ખોટો છે એમ બતાવવામાં આવે છે. પ્રતિબિંબપક્ષમાં જીવનો નાશ એ જ મુક્તિ થાય છે, આત્મનાશ એ અપુરુષાર્થ હોવાથી મોક્ષનું અપુષાર્થત્વ થઈ જાય છે, અથવા જીવનું અસત્યત્વ થવાથી આસુર બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવેશ થાય છે. લિંગ વિદ્યમાન હોવાથી જીવન્મુક્તિ ઘટી શકતી નથી. પ્રતિબિંબ ક્યાં પડે છે એમ પ્રશ્ન થતાં એ અંતઃકરણ અથવા અવિદ્યામાં પડે છે એમ કહેવું જોઈએ. એ બંને અશુદ્ધ હોવાથી એમાં પ્રતિબિંબ જ ઘટતું નથી. એમ કરતાં પણ દુરાગ્રહથી પ્રતિબિંબ પડે છે એમ માને તો લિંગપક્ષમાં ઉપાધિ વિદ્યમાન હોવાથી સંસાર જ ઘટે છે, અને એને અભાવે પરમમુક્તિ ઘટે, પણ કોઈ પ્રકારે જીવન્મુક્તિ ઘટી શકતી નથી. અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડે છે એમ કહેવામાં આવે તો પ્રથમ પક્ષ કરતાં પણ જીવન્મુક્તિમાં પ્રતિબિંબ વધારે વિરુદ્ધ છે, કેમકે જ્યાંસુધી અવિદ્યા હોય ત્યાંસુધી મુક્તિ કહેવાય નહિ.

આ૦—એ પ્રકારે પૂર્વે કહેલા વેદાદિ—ચારેની એકવાક્યતાથી શાસ્ત્રાર્થવિચાર વડે જીવની મતાંતરાભિમત પ્રતિબિંબરૂપતા જેવી રીતે દૂષિત કરી તે જ પ્રમાણે પરમત પ્રસિદ્ધ યુક્તિથી પ્રતિબિંબતા બાધિત છે એમ કહેવામાં આવે છે.

પ્રતિબિંબવાદ માનવામાં આવે તો જીવ ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબ હોવાથી એ બ્રહ્મના પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ થયો તેથી મુક્તિમાં પણ એનું પ્રતિબિંબ જ થાય. ઉત્પત્તિપ્રલયના એકાધિકરણ નિયમથી બ્રહ્મત્વ સંભવતું નથી, અને એમ થવાથી **ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति** એ શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. વળી પ્રતિબિંબની અલીકતા હોવાથી એ બાહ્યદૃષ્ટિવાળા પુરુષોને જ સંમત છે, પણ અંતર્દૃષ્ટિવાળા પુરુષને અથવા વૈદિક પ્રમાણને સંમત નથી.

અવિદ્યા અથવા લિંગશરીરમાં પ્રતિબિંબ કહીએ તો જીવનો નાશ એ જ મુક્તિ હોય, તેથી પરમમુક્તિ દૂષિત છે, અને લિંગશરીરમાં પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર કરે તો એમાં અંતઃકરણનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જ્યાંસુધી અંતઃકરણ હોય ત્યાંસુધી જીવન્મુક્તિ ઘટી શકે નહિ, અને અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર કરે તો પ્રતિબિંબની આધારભૂત અવિદ્યા અપરોક્ષજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થવાથી પ્રતિબિંબરૂપ જીવના અભાવને લીધે જીવન્મુક્તિ સંભવિત નથી. ૫૯

अधिष्ठातुर्विनष्टत्वान्न देहः स्पन्दितुं क्षमः ।
प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न व्रजेत् ॥६०॥

શ૦—જેમ સૂતેલા પુરુષનો દેહ (અવિદ્યા અથવા લિંગશરીરના લયને લીધે) પ્રારબ્ધમાત્રથી ચાલતો નથી, તેમ જીવન્મુક્તિમાં અધિષ્ઠાતા (લિંગ-શરીર અથવા અવિદ્યા)ના નાશને લીધે ચાલવાને માટે શક્તિમાન થતો નથી.

પ્ર૦—વાદી એમ કહે છે કે જીવન્મુક્ત મુક્ત જ છે! ત્યાં કહે છે કે જો જીવને પ્રતિબિંબ માનીએ તો અધિષ્ઠાતા (લિંગ-શરીર કે અવિદ્યા)નો નાશ થવાથી સ્થૂલ દેહ ચાલી શકવાને સમર્થ થતો નથી, પણ મુક્ત પુરુષને ગતિ કૃત્યાદિ જોવામાં આવે છે. કદાપિ વાદી એમ શંકા કરે કે પ્રારબ્ધમાત્રથી દેહ રહે છે, કેમકે **दैवादुपेतमुत दैववशादपेतम्** ॥ "પ્રારબ્ધ કર્મથી કોઈ વખત દેહ વસ્ત્રાદિયુક્ત હોય છે, અને કોઈ વખત વસ્ત્ર વગરનો હોય છે," એ વાક્યમાં પ્રારબ્ધ બતાવેલું છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે એ વખતે અધિષ્ઠાતા વિદ્યમાન હોય છે, પણ મુક્ત પુરુષને એનું (લિંગ-શરીરનું) અનુસંધાન હોતું નથી. પ્રારબ્ધ દેહની વિદ્યમાનતાનું જ સંપાદન કરી શકે છે, પણ અધિક ભોજનાદિ કાર્યનું સંપાદન કરી શકતું નથી. સુષુપ્તિમાં લિંગ-શરીરના લયથી એ પ્રમાણે જણાય છે, માટે જીવ આભાસ કે પ્રતિબિંબ નથી.

અ૦—શુક અને વામદેવ મુક્ત છે એમ વચનમાત્રથી સ્વીકાર કરનારા પ્રતિબિંબવાદીનો મત હૃદયમાં સમજી એના દૂષણને માટે કહે છે:—એ પ્રમાણે શ્રુત્યાદિનું અવધારણ કરીને જીવન્મુક્તિનો મુક્ત તરીકે સ્વીકાર કરો તોપણ પ્રતિબિંબવાદની સિદ્ધિ થતી નથી. ત્યાં વાદી એમ શંકા કરે કે **दैवादुपेतमुत** ૪૦ વાક્યથી દેહ સિદ્ધ થાય છે, અને એમાં અનુસંધાન ન હોય તો એમાં શો દોષ આવે છે! ત્યાં કહે છે કે પ્રારબ્ધદેહની વિદ્યમાનતાને જ સંપાદિત કરી શકવાથી એનાં ગત્યાદિ સિદ્ધ થતાં નથી. સિદ્ધાંતમાં જીવ અંશ છે, પણ પ્રતિબિંબ નથી. એની સ્થિતિ અવિદ્યાને અધીન નહિ હોવાથી અનાયાસે જીવન્મુક્તને દેહનું સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે, અને અવિદ્યાની નિદ્રાની પેઠે કારણરૂપે સ્થિતિ છે માટે કોઈપણ પ્રકારે અનુપપત્તિ નથી. આ પ્રકારે પૂર્વે કહેલા સંદર્ભમાં તર્ક અને અનુમાન પરમતનાં બાધક છે. બ્રહ્મ જો પ્રતિબિંબિત થાય તો એ ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય અને અવ્યાપક થાય. જો એમ હોત તો શ્રુતિ એ પ્રમાણે કહેત, પરંતુ એ વ્યાપક હોવાથી કાલ અને વાયુની પેઠે એ પ્રતિબિંબિત હોઈ શકતું નથી. જે વ્યાપક નથી હોતું અને ચક્ષુર્ગ્રાહ્ય હોય છે તેનું ઘટાદિની પેઠે પ્રતિબિંબ હોય છે.

વળી જીવધર્મના વિચારથી પણ જીવ પ્રતિબિંબ હોઈ શકતો નથી, કેમકે એ જો પ્રતિબિંબ હોય તો એ ઘટાદિની પેઠે બિંબના સમાન ધર્મવાળો હોવો જોઈએ, પણ જીવ બ્રહ્મના સમાન ધર્મવાળો નથી. દેહેંદ્રિયાદિ અભિમાનિત્વ અથવા પ્રાણધારણ-પ્રયત્નત્વ એ જીવત્વનું કાર્યલક્ષણ છે અને ચિત્પ્રધાન ભગવદંશત્વ જીવનું સ્વરૂપલક્ષણ છે; અર્થાત્ ભગવાનનો ચિદંશ એ જીવનું સ્વરૂપ છે અને પ્રાણધારણ-પ્રયત્ન એ જીવનું કાર્ય છે. ૬૦

'तत्त्वम'स्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ।
न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ।
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमन्वयुज्य निरूपितम् ॥६१॥

શ૦—યુક્તિમાત્રથી શોધિત **तत्त्वमस्यादि** વાક્યની વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, પણ એ વાક્ય અન્ય પ્રયોજનને માટે જ કહેલું છે, એટલે એ વાક્યથી જડ અને જીવનું પૃથક્ નિરૂપણ કરીને બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વ નિરૂપિત કરેલું છે.

પ્ર૦—જીવ બ્રહ્મના ઐક્યની અન્યથા અનુપપત્તિથી **तत्त्वमस्यादि** વાક્યાનુસારે બિંબને પ્રતિબિંબનું ઐક્ય ઘટે છે, માટે બિંબપ્રતિબિંબત્વની કલ્પના કરાય છે! એ શંકાનો અનુદય કરવાને માટે કહે છે કે **तत्त्वमसि** એ વાક્ય મહાવાક્ય નથી. આ વાક્ય છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુ-ઉપાખ્યાનને વિશે છે. એમાં **अपि वा तमादेशमप्राक्षो येनाऽश्रुतं श्रुतं भवति** ૪૦ વાક્યના ઉપક્રમમાં એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન થાય છે એમ કહેલું છે, એ જો એક જ સર્વ નામ-રૂપાત્મક હોય તો સંભવે છે; જેમ સોનાના ખંડ (કટકા), સોનાના ઘાટ, બધું સોનું છે, એ પ્રકારે સોનાના જ્ઞાનથી એનું જ્ઞાન થાય છે, અને એને માટે જ (એકજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનને માટે **सदेव सोम्य**થી આરંભી '**ऐतदात्म्यमिदं सर्वं**' "**तत्सत्यम्**" "**स आत्मा**" "**तत्त्वमसि**" એ પ્રમાણેનું સંપૂર્ણ મહાવાક્ય છે. એ સઘળા વાક્યથી સર્વ જડ વસ્તુનું બ્રહ્માત્મકત્વ કહેલું છે, અને **तत् सत्यं** એ વાક્યથી જડગત (નશ્વરાદિ) દોષોનો પરિહાર કરેલો છે, અને પૂર્વ અને ઉત્તર જડ અને જીવનું સદાત્મકત્વ હોવામાં **स आत्मा** 'એ આત્મા છે' એમ મધ્યમાં હેતુ બતાવેલો છે. આ પ્રકારે જડનું સદાત્મકત્વ કહીને **तत्त्वमसि** એટલા વાક્યથી જીવનું પણ

શ્રુતિ સદાત્મકત્વ કહે છે. આ ઉપદેશ છે એ વાત **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** એ સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. **ऐतदात्म्यम्** એ વાક્યમાં જેમ સદંશમાં ભાગત્યાગલક્ષણા નથી તેમ ચિદંશમાં પણ ભાગત્યાગલક્ષણા નથી એમ જાણવું. શ્વેતકેતુ ભગવદવતાર છે એમ પણ જાણવું નહિ. એ ભગવદવતાર છે એમ કહીએ તો પૂર્વે સ્તબ્ધત્વ આદિ દોષ કહેલા છે તેનો વિરોધ આવે. સમગ્ર વાક્ય બ્રહ્મવાક્ય હોવાથી એનો **तत्त्वमसि** એટલો એકદેશ જીવબ્રહ્મના ઐક્યનો બોધ કરતો નથી. બોધ કરે છે એમ કહેવાથી વાક્યભેદ થાય અને ઉપક્રમનો વિરોધ આવે. કેટલાક **तत्सत्यं**થી આરંભીને આઠ પદનું મહાવાક્ય કહે છે, એ કહેવું પણ ઉપર પ્રમાણે દૂષિત છે.

अतत्त्वमसि એ પ્રકારનો અર્થ તો વૈદિકને સંમત નથી. આ વાક્ય અન્ય પ્રયોજનને માટે કહેવાથી એમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. જડ અને જીવને પૃથક્ બતાવીને 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એ પ્રકારે કહેવાને માટે જીવની બ્રહ્મરૂપતાનું નિરૂપણ કરેલું છે. ત્યાં વાદી એમ કહે કે ભલે વાક્યભેદ હો; એમ હોવાથી એટલું જ વાક્ય જીવની બ્રહ્મતાનો બોધ કરે છે; જીવની બ્રહ્મતા સાક્ષાત્ નહિ ઘટવાથી ભાગત્યાગલક્ષણાથી અખંડ વાક્યાર્થનો બોધ કરે છે! ત્યાં કહે છે કે બહુ સારું કર્યું કે બુદ્ધિમાન પુરુષમાં બગલાને બાંધવાનો પ્રયાસ માગ્યો. ઉપદેશનું ફલ શું એનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ વાક્ય વડે થયેલ બ્રહ્મભાવથી અધિક ધર્મ થઈ શકતો નથી. દેહાદિભેદબોધક સાંખ્યાદિસ્મૃતિથી દોષ–નિરાકરણનો સંભવ હોવાથી પ્રકરણભેદનો પણ અંગીકાર કરીને મહાવાક્યથી ઉપદેશનો પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

આ૦—આ પ્રકારે શ્રુતિ અને તદનુસાર યુક્તિથી પ્રતિબિંબવાદનો નિરાસ થતાં પણ, પાછો વાદી પ્રતિબિંબવાદ **तत्त्वमस्यादि** વાક્યથી શ્રુત્યનુસારી છે એમ કહે તો, એ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે **तत्त्वमसि** વાક્યનો વિચાર કરવામાં આવે છે. **तत्त्वमसि** એટલું જ મહાવાક્ય નથી. ભગવાન ગીતાના સાતમા અધ્યાયના **ज्ञानं**થી શરૂ થતા શ્લોકમાં કહે છે કે વિજ્ઞાનસહિત હું તને જ્ઞાન કહું છું, જે જાણવાથી બીજું કાંઈ જ્ઞાતવ્ય બાકી રહેતું નથી. આ વાક્ય સંદેહવારક હોવાથી એમાં કહ્યા પ્રમાણે વાક્યનો એકદેશ મહાવાક્ય હોઈ શકે નહિ.

શ્વેતકેતુ–ઉપાખ્યાનમાં એકવિજ્ઞાન વડે સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પ્રારંભમાં કહેલી છે, પછી કાર્ય વડે ભેદ નહિ સિદ્ધ થતાં કાર્યનું બ્રહ્મ થકી અભિન્નત્વ બતાવ્યું છે અને કારણરૂપ દુર્જ્ઞેય બ્રહ્મનું અનેક દૃષ્ટાંત વડે કાર્યજ્ઞાપ્યત્વ નિરૂપિત કરેલું છે, તેથી પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થની એકદેશથી **तत्त्वमसि**થી પૂર્તિ નહિ થવાને લીધે સમગ્ર છઠ્ઠા પ્રપાઠકનું મહાવાક્યત્વ ઉચિત છે, પણ એકદેશનું મહાવાક્યત્વ ઉચિત નથી.

વાદી એમ શંકા કરે કે આખો પ્રપાઠક મહાવાક્ય ગણીએ તોપણ એનો નિષ્કૃષ્ટાર્થ (નિચોવીને કાઢેલો અર્થ) આ **तत्त्वमसि** વાક્યથી થાય છે, માટે એને મહાવાક્ય કહેવામાં શો દોષ છે! એ શંકાનો ખુલાસો કરવાને માટે વાક્યાર્થ બતાવવામાં આવે છે; દૃષ્ટાંતવાક્યમાં સર્વ જડ વસ્તુનું બ્રહ્મરૂપત્વ કહ્યા છતાં પણ દાઢર્યને માટે દાર્ષ્ટાંતિક (સિદ્ધાંત) વાક્યમાં **ऐतदात्म्यम्** એ વાક્યથી પાછું ફરીથી જડનું બ્રહ્મરૂપત્વ કહેલું છે. ત્યાં વાદી એમ શંકા કરે કે જડ વિનાશી દેખાય છે, તો એનું બ્રહ્મરૂપત્વ કેમ સંભવે! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે શ્રુતિએ **तत् सत्यं** કહેલું છે તેથી **जायते अस्ति वर्द्धते** ૯૦ ઉત્પન્ન થવું, હોવું, વૃદ્ધિ પામવું, વિપરિણામ થવું, ક્ષીણ થવું અને નાશ થવું એ છએ દોષો પ્રપંચમાં તમને અજ્ઞાનથી ભાસે છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં શ્રુતિ સત્યત્વ કહે છે, તેથી સદા સર્વદા સત્તાબોધનને લીધે એ છએ સ્વરૂપાન્તર છે, એ કારણથી જડનું વિનાશિત્વ નથી.

સ્વરૂપાંતર હોવા છતાં પણ બ્રહ્માત્મકત્વ કેમ ઘટે? એ શંકા કરવામાં આવે તો એના ખુલાસામાં

કહે છે કે શ્રુતિ જડનું બ્રહ્માત્મકત્વ હેતુપૂર્વક નિરૂપિત કરે છે. જેમ સોનાના કકડા અને સોનાના ઘાટનું સોનું સ્વરૂપભૂત છે, તેમ એ પરમેશ્વર સર્વના સ્વરૂપભૂત છે, તેથી સર્વનું બ્રહ્મરૂપત્વ હોવાથી સર્વ સત્ય છે, એમ જણાવવાને માટે **स आत्मा** એ મધ્યમાં મૂકેલું છે. જીવનું પણ જડની પેઠે જ બ્રહ્મરૂપત્વ કહેલું છે. એ સમગ્ર મહાવાક્યને અનુસારે એવી રીતે ઘટે છે કે જેમ **ऐतदात्म्यम्** એટલે એ આત્માના ભાવ અર્થાત્ સત્તારૂપ આ બધું નામરૂપાત્મક છે, તેમ **तस्य भावस्त्वं भवसि** એટલે એની સત્તારૂપ તું છે. આ ઠેકાણે **असि** એ પ્રકારના મધ્યમ પુરુષના પ્રયોગથી **त्वं** પદ સિદ્ધ થવાને લીધે **तत्त्व** એ એક પદ છે, તેથી જીવની બ્રહ્મરૂપતાનો અંશત્વરૂપથી બોધ થાય છે અને જડની બ્રહ્મરૂપતાનો બોધ બ્રહ્મના કાર્યરૂપથી થાય છે. જો **तत्त्वमसि** એ વાક્યનાં **तत्, त्वम्** અને **असि** એમ ત્રણ જુદાં પદ ગણીએ તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ થાય છે, પરંતુ ભાગત્યાગલક્ષણા થતી નથી, કેમકે ભગવદિચ્છાથી જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો તિરોભાવ થયો છે, તેથી ભાગત્યાગલક્ષણાથી એ ધર્મો જતા આવતા નથી.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમગ્ર વાક્યાર્થ હોવાથી એ જ અર્થ સંભવે છે. જો શ્રુતિમાં પ્રતિબિંબ અભિપ્રેત હોત તો **न तत्त्वमसि** આટલું પદ કહેત, પણ **तत्त्वमसि** કહેત નહિ. જો અવચ્છિન્નવાદ અભિપ્રેત હોત તો **स आत्मा त्वमसि** આટલાં જ પદ વડે અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી **तत्** પદ કહેવાની જરૂર રહેત નહિ; માટે એ પદ હોવાથી પૂર્વે કહેલો અર્થ જ સદંશના વૈલક્ષણ્ય વડે શ્રુતિને અનુસરે છે. આ પ્રકારે વાક્યાર્થ છે એમ છતાં જેઓ **तत्त्वमसि** એટલા જ ભાગને મહાવાક્ય માને છે તેઓ અદીર્ઘ-દર્શી છે એમ જણાય છે. આ ઉપદેશ પંદર પદનો છે એમ વ્યાસસૂત્ર (**आवृत्तिरसकृदुपदेशात्**) થી સિદ્ધ થાય છે, કેમકે નવ વાર આ પંદર પદો કહેલાં છે; તેથી એકલું **तत्त्वमसि** વાક્ય મહાવાક્ય થઈ શકતું નથી. માટે જે પદોમાં સંપૂર્ણ ઉપદેશ સમાયેલો છે તે બધાં પદો મળીને (આખો પ્રપાઠક) મહાવાક્ય થાય છે, અર્થાત્ જે ઉપદેશ છે તે જ સંપૂર્ણ મહાવાક્ય છે.

પ્રકારાંતરથી વ્યાખ્યાન કરવામાં બીજાં પદોની આવૃત્તિ છે તે વ્યર્થ થઈ જાય માટે ઉપર કહેલો અર્થ શ્રૌત છે, અન્ય અર્થ મતાંતર-કલ્પિત છે. માધ્વો અદ્વૈત શ્રુતિઓનો અવતાર પરત્વે સ્વીકાર કરીને પ્રસ્તુત વાક્યમાં શ્વેતકેતુને અવતાર માને છે. એમના મતમાં પણ પૂર્વાપર-વિરોધ આવે છે, કેમકે એ પ્રપાઠકમાં શ્વેતકેતુમાં સ્તબ્ધત્વ અભિમાનિત્વ અને અજ્ઞાન એ દોષ કહેલા છે, તેથી અવતાર સંભવતો નથી. આ પ્રકારે પ્રાસંગિકનો પરિહાર કરીને ફરી વાક્યવિચાર કરવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી વેદાનુકૂલ યુક્તિઓ વડે આ સંપૂર્ણ ઉપદેશનું બ્રહ્મવાક્યત્વ છે, (કેમકે વાક્યમાં આકાંક્ષા યોગ્યતા અને સંનિધિ એ ત્રણ હોવાં જોઈએ). એક અંશનું અભેદબોધકત્વ અને અન્યનું ભેદબોધકત્વ એ પ્રકારે વિભાગ થવાથી સાકાંક્ષત્વના અભાવથી વાક્યભેદ થઈ જાય. કદાપિ એમ કહે કે બંને અંશમાં પ્રકારભેદથી અભેદનો જ બોધ કરાય છે માટે વાક્યભેદ થતો નથી, તો ઉપક્રમમાં **सन्मूलाः** એ વાક્યથી મૂલ પદ વડે સમવાયિત્વનો બોધ કરેલો છે તેનો વિરોધ આવે.

શ્રીશંકરાચાર્ય **तत्सत्यं**થી આરંભીને આઠ પદનું મહાવાક્ય માને છે એ પણ પૂર્વે કહેલા દોષથી યુક્ત હોવાથી જીવ બ્રહ્મના ઐક્યનું બોધક નથી. માધ્વ-એકદેશી મતવાળાઓ **अतत्त्वमसि** એવું વાક્ય કાઢે છે એ અવૈદિક છે. આ કારણથી મતાંતરીય વ્યાખ્યાન યથાર્થ નહિ હોવાથી, આ વાક્યની અભેદજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાથી શક્તિ સંભવતી નથી. ત્યારે આ વાક્યનું પ્રયોજન શું છે ? ત્યાં અન્ય પ્રયોજન બતાવે છે: જડ અને જીવનું પરસ્પર વિલક્ષણત્વ જણાવવાને માટે જડ અને જીવને પૃથક્ બતાવીને, એ બંને પર-સ્પર વિલક્ષણ હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ થકી અભિન્ન છે એમ કહેવાને માટે જીવની બ્રહ્મતા પૂર્વે કહેલી

રીતિથી નિરૂપિત કરેલી છે; માટે એ વાક્યનું બ્રહ્મના સર્વરૂપત્વમાં પર્યવસાન છે, પણ જીવ બ્રહ્મના ઐક્યબોધનમાત્રમાં નથી. તેમ જીવ બ્રહ્મથી નિયમ્ય છે એમ કહેવામાં પણ એ વાક્યનું તાત્પર્ય નથી, માટે વાક્યને અનુસારે પ્રતિબિંબવાદની સિદ્ધિ થતી નથી.

વાક્યભેદ દૂષણરૂપ નથી એમ અંગીકાર કરી, વાદી ફરીથી એમ કહે કે ભાગત્યાગલક્ષણાથી એટલે **તત્**-પદાર્થવાચ્ય ઇશ્વરમાંથી સર્વકર્તૃત્વાદિ ગુણનો અને જીવમાંથી દુઃખિત્વાદિ ગુણનો ત્યાગ કરી **તત્** અને **त्वम्** પદનું ચિદ્રૂપથી ઐક્ય કરવું એ જ અખંડ વાક્યાર્થ છે! આ કહેવું દૂષિત છે.

વળી સિદ્ધાંતી પૂછે છે કે ઉપદેશનું ફલ શું! શબ્દ થકી અપરોક્ષજ્ઞાન માનનારાઓને પ્રતિજ્ઞાનુસાર બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન જ ઉપદેશનું ફલ હોવું જોઈએ. પણ એ થતું નથી, તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાક્યાર્થ સંભવતો નથી. વાદી એમ કહે કે સંસાર દોષરૂપ છે અને એની નિવૃત્તિ જ ફલ છે! ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે સાંખ્યાદિસ્મૃતિથી એ દોષનો નિરાસ થાય, અને એ જો તમને ઇષ્ટ હોય તો પ્રકરણભેદનો સ્વીકાર કરી **तत्त्वमसि** મહાવાક્ય વડે ઉપદેશ કરવો એ વૃથા છે. ૬૧, ૬૧½

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥६२॥
तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मनः ।
विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित्सत्ययुगे पुमान् ॥६३॥
सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम् ।
तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥
अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥६४॥

શ૦—એ પ્રમેય અલૌકિક છે; એ લૌકિક યુક્તિથી જાણી શકાતું નથી, પણ તપ, વેદાનુકૂળ યુક્તિ, તથા પરમાત્માના પ્રસાદ થકી જાણી શકાય છે. પુરુષ ઘણા ક્લેશથી કોઈ દેશમાં સત્યયુગમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે અને એનું (વિદ્યાનું) ચિહ્ન સર્વજ્ઞત્વ અને અલૌકિક તેજ છે. એ પ્રાપ્ત થવાથી પણ મુક્તિ થતી નથી. જેમ જાગ્રત અને સ્વપ્નનો પરસ્પર ઉદ્ભવ થાય છે તેમ વિદ્યા અને અવિદ્યાનો ઉદ્ભવ થાય છે, માટે મુક્તિને સારુ સર્વ પ્રકારે ભજન માનેલું છે.

પ્ર૦—વાદી જો એમ કહે કે એમ ન હોય તો શ્રુતિ અભેદનો કેમ ઉપદેશ કરે છે! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે લૌકિક વસ્તુ યુક્તિથી જણાય છે, બ્રહ્મ તો વૈદિક છે, તેથી વેદપ્રતિપાદિત બ્રહ્મનું જ્ઞાન શબ્દના સાધારણ પ્રકારથી થતું નથી, પરંતુ એ જાણવાને માટે બીજું સાધન છે. એ સાધનમાં પ્રથમ તપ છે અને બીજું સાધન વેદયુક્તિ છે, અને ભગવત્પ્રસાદ એ મુખ્ય કારણ છે. તપ અને વેદાનુકૂળ યુક્તિથી પણ ભગવત્પ્રસન્નતા વગર પ્રમેય (બ્રહ્મ) જાણી શકાતું નથી. કોઈ દેશમાં સત્યયુગમાં પંચાંગસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વાક્યાર્થજ્ઞાનથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. એમ ન હોય તો **कं ब्रह्म खं ब्रह्म** એ ઉપાખ્યાનમાં ઉપદેશમાત્રથી બોધ કેમ થાય, અને હાલના પુરુષોને એનાથી કેમ બોધ થતો નથી? તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાંચે અંગ (જેનું વર્ણન આ પૂર્વે શ્લોક ૪૫ મામાં કરેલું છે.) હોય તો જ વાક્યથી જ્ઞાન થાય છે. આ વખતના પુરુષને પણ જ્ઞાન થાય છે એમ વાદી કહે તો, એના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે જ્ઞાન થયાનાં બે ચિહ્ન છે, તેમાંનું એક પોતાને જણાય છે અને બીજું બીજાઓને જણાય છે; એ બે ચિહ્ન સર્વજ્ઞત્વ અને અલૌકિક તેજ છે. સર્વજ્ઞત્વ પોતાને જ માલૂમ પડે છે.

વળી વાદી એમ કહે કે વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં જ ભક્તિનો ઉપદેશ કહ્યો, તેથી શાસ્ત્ર-પર્યવસાન વિદ્યામાં છે, પણ ભક્તિમાં નથી! એના ખુલાસામાં કહે છે કે ઉપનિષદ્-વાક્ય વડે મહાવાક્યાર્થરૂપ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાથી પણ બ્રહ્મભાવ કે સાયુજ્ય થતું નથી, કેમકે જેમ જાગરણ અને સ્વપ્ન પરસ્પર કાલે કરીને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવને પામે છે તેમ જ વિદ્યા અને અવિદ્યા બંને એકબીજાનું મર્દન કરે છે. વિદ્યાના ઉપમર્દનથી ફરીથી અવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે, માટે ભગવદ્‌ભજનને અભાવે વિદ્યાને માટે કરેલો પ્રયાસ વ્યર્થ છે. એ કારણથી સ્વતંત્ર ભક્તિ અથવા સાયુજ્યને માટે સર્વ પ્રકારે ભજન માનેલું છે.

આ૦—શ્રુતિ અભેદનો ઉપદેશ કરે છે, તેથી અભેદ-ઉપદેશને અનુસરી **तत्त्वमसि** એ વાક્ય જીવની બ્રહ્મતાનો બોધ કરે છે એમ અંગીકાર કરવો જોઈએ! એના ખુલાસામાં કહેવામાં આવે છે કે વૈદિક પ્રમેય જાણવામાં લૌકિક યુક્તિ પ્રયોજનરૂપ નથી, પણ છાંદોગ્ય અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં **पञ्चदशाहानि माऽऽशीः** અને **तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व** એ શ્રુતિઓમાં તપ કહેલું છે તે પૂર્વાંગ છે, અને વેદયુક્તિ શ્વેતકેતુના ઉપખ્યાનમાં **न्यग्रोधफलमाहर** ઇત્યાદિ વડે કહેલી છે. "**यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः**" "**तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्**" એ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવત્પ્રસન્નતા થકી જ તપ અને વેદમાં કહેલી યુક્તિથી બ્રહ્મને જાણી શકાય છે. પુરાણને અનુસરીને દેશકાલ પણ વિદ્યાના હેતુભૂત છે. કોઈ દેશમાં સત્યયુગમાં પંચાંગસંપત્તિથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે.

વાદી પંચાંગ ન માને એને માટે તર્ક કહે છે: જો એમ ન હોય તો ઉપનિષદ્-ઉપાખ્યાનમાં ઉપદેશમાત્રથી બોધ કેમ થાય અને આજના પુરુષોને એ કેમ થતો નથી? માટે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારી શ્રુતિ કેવળ યુક્તિથી બોધ કરતી નથી, પણ બીજી શ્રુતિઓમાં કહેલાં તપ આદિ પાંચે અંગોનો ઉપદેશ કરે છે, કેમકે મંદ અધિકારીનો તું પણ અંગીકાર કરે છે, અને એનું મંદત્વ પાંચ અંગમાંના કોઈપણ અંગના અભાવને લીધે જ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. એ કારણથી પોતાની યુક્તિથી શોધિત વાક્યના શ્રવણમાત્રથી પંચાંગના અભાવે જ્ઞાન થતું નથી.

મૂલમાં **उरुक्लेश** પદ મૂકેલું છે તેનાથી એમ સમજવું કે ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિના સંવાદમાં એકસો ને એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય કહેલું છે તે ક્લેશરૂપ છે, કેમકે આઠ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય રાખવામાં ઘણો ક્લેશ થાય છે.

ઈશ્વરના પ્રસાદ થકી જ્ઞાન થાય છે એમ પૂર્વશ્લોકમાં કહ્યું, તેથી વાદી એમ શંકા કરે કે અભેદ-બુદ્ધિરૂપ વિદ્યામાં શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે, પણ વૃત્તિમાં નથી, કેમકે જ્ઞાન થતાં સુધી જ ભક્તિ કર્તવ્ય છે! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે **जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः** (ગીતા) એ વાક્ય થકી જન્યભાવનું નશ્વરત્વ હોવાથી અને નષ્ટભાવની ઉત્પત્તિ હોવાથી, વિદ્યારૂપ છેલ્લી વૃત્તિના નાશથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે, કેમકે 'ગૌડવાર્તિક'*માં કહ્યું છે કે **अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते**. આ વાક્યમાં પ્રબોધનો અંગીકાર કરેલો છે. જેમ જાગ્રત અવસ્થાના નાશથી નિદ્રાવસ્થા થાય છે તેમ વિદ્યાનો નાશ કરીને અવિદ્યા પાછી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિને માટે ભજન ખોળવા યોગ્ય છે. ભજન પણ એવું જ છે એમ શંકા કરવી નહિ, કેમકે **मायामेतां तरन्ति ते** (ગીતા) એ વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે કારણની નિવૃત્તિ થવાથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, અર્થાત્ માયાને તરી જવા પછી ફરીથી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. એ પ્રકારે **નમન**થી સૂચન કરેલી ભક્તિની આવશ્યકતા બીજી રીતે દૃઢ કરી. ૬૨-૬૪

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ।
सर्वशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥६५॥

---

* શ્રી શંકરાચાર્યના ગુરુના ગુરુ ગૌડપાદાચાર્યે કરેલું વાર્તિક.

શ૦—બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ, વ્યાપક, નાશરહિત, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર, સર્વજ્ઞ, પ્રાકૃત ગુણરહિત છે.

પ્ર૦—એ પ્રકારે જીવપ્રકરણ સમાપ્ત કરીને હવે બ્રહ્મપ્રકરણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મ એ શબ્દ જ્ઞાનક્રિયા ઉભયવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મને બતાવનારો છે, (એ અક્ષરવાચક નથી, પણ પુરુષોત્તમવાચક છે). સર્વ ગુણોનું એક બ્રહ્મને વિશે નિયમન હોવાથી બ્રહ્મપદનો અર્થ વ્યાપક થાય છે. **अविनाशी वारेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा** ૪૦ " અરે ! મૈત્રેયી ! નિશ્ચય આ આત્મા અવિનાશી અને નાશ નહિ થાય એવા ધર્મવાળો છે." આ શ્રુતિ થકી બ્રહ્મ અવ્યય છે. એમાં સ્વરૂપ અને ધર્મ બંનેનું શ્રુતિમાં અનિવાશીપણું કહેલું છે. **यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः** એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિવાળું છે. જો બ્રહ્મ ધર્મ વગરનું હોય તો સર્વને અનુપાસ્ય, અપ્રાપ્ય, અને અફલ થાય. બ્રહ્મ પૂર્ણજ્ઞાનક્રિયાશક્તિયુક્ત હોવાથી સ્વતંત્ર છે. **ચ**કાર વડે **सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः** એ શ્રુતિ થકી બ્રહ્મ સર્વને વશ કરે છે. એ પ્રાકૃત ગુણ થકી રહિત છે. એ પ્રકારે બ્રહ્મના ૭ ધર્મ ૧ ઐશ્વર્ય, ૨ વીર્ય, ૩ યશ, ૪ શ્રી, ૫ જ્ઞાન, અને ૬ વૈરાગ્ય એ ૭ ગુણનું વર્ણન કર્યું.

આ૦—એ પ્રકારે ચિત્પ્રકરણમાં જીવના સ્વરૂપ-વિચારથી ભજન કરવાની આવશ્યકતા બતાવી, હવે ભજનીય સ્વરૂપના વિચારથી ભજનનું નિરૂપણ કરવાને માટે બ્રહ્મપ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** તથા **सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म.** એ શ્રુતિઓમાં કહેલાં લક્ષણ પ્રમાણે બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, તેથી સત્ ચિત્ અને આનંદ સિવાય બીજા પદાર્થનો અભાવ હોવાથી બ્રહ્માદ્વૈત સિદ્ધ થશે. એ પ્રકારે સર્વ શ્રુતિના સમન્વયને માટે પ્રથમ જ સ્વરૂપલક્ષણ કહેલું છે. મૂલમાં **તુ** શબ્દ કહેલો છે તેથી પ્રકરણભેદથી શરીરમાં રહેલો જીવ જ બ્રહ્મ છે, એ સિવાય બીજું બ્રહ્મ નથી, એ શંકાનો નિરાસ કર્યો. ઉપર કહેલો અર્થ સ્ફુટ બતાવવાને માટે કહે છે કે બ્રહ્મ **શબ્દથી** પરબ્રહ્મ સમજવું. ત્યાં વાદી કહે છે કે **अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः** એ શ્રુતિ થકી શરીરાભિમાની જીવ જ બ્રહ્મ હોઈ શકે ! એ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે કહે છે કે **ब्रह्म**પદનો અર્થ વ્યાપક થાય છે. શરીરમાં રહેલા જીવનું અમે અણુત્વ સિદ્ધ કરેલું છે. આ પ્રકારે સ્વરૂપલક્ષણ થકી ભેદ છે. બ્રહ્મ પ્રગટ સચ્ચિદાનંદ છે અને શરીરાભિમાની જીવ તિરોહિતાનંદ છે. આ પ્રકારે તિરોહિત ચિદાનંદવાળા જડ પદાર્થ થકી પણ બ્રહ્મનો ભેદ સમજવો. ગુણોપસંહાર–ન્યાયથી બ્રહ્મને વ્યાપક કહેલું છે, તેથી તે તે વાક્યમાં કહેલા ગુણો બ્રહ્મને વિશે વ્યાપકત્વ કહેવાથી સંક્ષેપમાં આવી જાય છે.

ગુણોપસંહાર ન્યાય સાધનાધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં **सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरण**માં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. એ અધિકરણમાં બ્રહ્મનું અનેકત્વ છે એવી શંકાને, ઉપાસના વાક્યના સંદેહને દૂર કરી, સર્વ વેદાંતનો વિષય એક જ બ્રહ્મ છે એમ કરીને જુદાં જુદાં વાક્યોમાં કહેલા ધર્મ એક જ બ્રહ્મને વિશે છે એમ બતાવ્યું છે. આને "ગુણોપસંહાર–ન્યાય" કહે છે. એ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે કે એક જ બ્રહ્મને વિશે સર્વ ધર્મોની સ્થિતિ છે, તેમજ **बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च ब्रह्म इत्यभिधीयते** એ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મનું મહત્ત્વ હોવાથી તેમજ વર્ધકત્વ હોવાથી એ બ્રહ્મ કહેવાય છે, અને એમાં ઘણા ગુણો છે. એ શ્રુતિથી અલૌકિક સર્વ–ગુણયુક્ત બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. **व्यापक**પદથી ઐશ્વર્યનો બોધ કરવામાં આવ્યો છે, વીર્યના બોધને માટે 'અવિનાશી' અને 'અનુચ્છિત્તિધર્મ' એ પદ કહેલાં છે. જેનો કોઈ દહાડો નાશ નથી તેવા ધર્મો બ્રહ્મમાં છે. આ ઠેકાણે **अनुच्छित्तिधर्मा** પદનો અર્થ અનુચ્છિત્તિધર્મ થકી અભિન્ન બ્રહ્મ છે એમ કરે છે તે ઘટતો નથી, કેમકે **अविनाशी** પદથી જ એ સિદ્ધ થવાથી 'અનુચ્છિત્તિ'પદ વ્યર્થ થાય છે, તેમ 'અનુચ્છિત્તલક્ષણ–ધર્મવાન' એ અર્થ કરવાથી પણ પૂર્વે કહેલો દોષ જ આવે છે. એકદેશી–

મતમાં બ્રહ્મને સર્વ થકી રહિત કહેલું છે એનો આ શ્રુતિ નિરાસ કરે છે. શબ્દાર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ થાય છે, બીજી રીતે અર્થ કરવાથી એ પદ વ્યર્થ થાય છે. વળી એમ ન સમજવું કે આ શ્રુતિ ઉપક્રમાનુસારે જીવપ્રકરણસ્થ હોવાથી જીવના ધર્મની નિત્યતાનો બોધ કરે છે, કેમકે ઉપસંહારમાં **एतावदरे खल्वमृतत्वम** એ શ્રુતિથી અમૃતત્વલક્ષણ બ્રહ્મલિંગથી બ્રહ્મપરત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. જીવમુખ્યપ્રાણલિંગસૂત્રમાં સર્વ શ્રુતિના એકવાકયત્વને માટે એઓનું (શ્રુતિઓનું) બ્રહ્મપરત્વ જ સિદ્ધ છે, માટે કોઈપણ તર્કનો અવકાશ નથી. **यः सर्वज्ञः** એ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધિવાચક **यद्** શબ્દથી યશ બતાવેલો છે. વાદી એમ શંકા કરે કે બ્રહ્મ નિર્ધર્મક હોવાથી ઉપર વર્ણન કર્યા પ્રમાણે એનું સ્વરૂપ ઘટતું નથી ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે બ્રહ્મ જો નિર્ધર્મક હોય તો **यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते** ઇત્યાદિ શ્રુતિવાકયોમાં ધર્મના ઉપદેશપૂર્વક જ ઉપાસના કહેલી છે એનો વિરોધ આવે. જો ધર્મ ન હોય તો ઉપાસ્ય હોઈ શકે નહિ, તેમજ **ब्रह्मविदाप्नोति परम** એ શ્રુતિની વ્યાખ્યાનભૂત ઋચાના **विपश्चित** પદથી બ્રહ્મની સર્વજ્ઞતા કહી છે તે પણ ઘટે નહિ, અને એ પ્રાપ્ય પણ થાય નહિ. ઉપાસના અને પ્રાપ્યત્વને અભાવે એનાથી કાંઈ ફલ પણ સંભવે નહિ અને **फलमत उपपत्तः** એ સૂત્રનો વિરોધ આવે. એ રીતે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક કહેવામાં આવે તો ઉપાસનાશ્રુતિનો, પ્રાપ્યશ્રુતિનો તેમજ ફલબોધક સૂત્રનો વિરોધ આવે. તેથી બ્રહ્મ સધર્મક જ છે.

જે નિરવધિજ્ઞાનક્રિયાશક્તિયુક્ત હોય તે સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. એ વાકયથી કર્તૃત્વ પણ કહેવામાં આવ્યું. સર્વજ્ઞ અને સ્વતંત્ર પદથી જ્ઞાન અને શ્રી કહેવામાં આવ્યાં, કેમકે સર્વ-શક્તિમાન હોય તે જ સ્વતંત્ર હોય, અને એ જ શ્રીયુક્ત કહેવાય. સર્વજ્ઞતામાં જ્ઞાનનો સમાસ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મ **सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः** "સર્વને વશ કરનાર અને નિયમમાં રાખનાર છે." એમ હોવાથી સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે. **एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥** એ શ્રુતિમાં **देव** પદથી **दिव्** ધાતુ બોધિત ૧૦ ગુણો સિદ્ધ થાય છે. તેમ સર્વ પ્રાણીમાત્રને વિશે ગૂઢ, સર્વવ્યાપી, કર્મફલ આપનાર, દ્રષ્ટા આ બધા ગુણો કહીને છેવટ **निर्गुण**પદ મૂકેલું છે, તેથી પ્રાકૃત ગુણનો નિષેધ સમજવો. એ રીતે બ્રહ્મ સત્ત્વ રજ અને તમ એ માયાના ત્રણ ગુણના સંબંધરહિત હોવાથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ગુણો શ્રુતિબોધિત છે. ૬૫

सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।
सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥६६॥
सर्वाधारं वश्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ।
प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम ॥६७॥

શ૦—એ બ્રહ્મ સજાતીય—વિજાતીય—સ્વગત-ભેદરહિત છે, અને નિત્ય સ્વાભાવિક સત્યાદિ હજારો ગુણથી યુક્ત છે, સર્વના આધારભૂત, માયાને વશ રાખનાર, આનંદાકાર, ઉત્તમ અને સર્વ પ્રાપંચિક પદાર્થોના ગુણ થકી વિલક્ષણ છે.

પ્ર૦—વ્યાપક એટલે દેશકાલ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન. જેનું વસ્તુપરિચ્છેદત્વ હોય તેનું વ્યાપકત્વ સંભવતું નથી, માટે ત્રણ પરિચ્છેદનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. સજાતીય જીવ, વિજાતીય જડ, અને સ્વગત અંતર્યામી એ ત્રણેને વિશે ભગવાન અનુસ્યૂત છે, અને એ ત્રણરૂપ પોતે જ થાય છે, તેથી એ

વડે થતા ભેદથી રહિત છે. આ ઠેકાણે એ ત્રણેને વિશે અવતારની પેઠે બુદ્ધિ કરવી. આ પ્રકારે ભાગવતત્વનું પ્રતિપાદન કરીને તંત્રમાં કહેલા ભગવાનના ગુણો કહેવામાં આવે છે. **सत्यं शौच** ૪૦ શ્લોકોમાં ભગવાનના સત્યાદિ ગુણોનું બોધન કરેલું છે. એ ગુણો સ્વાભાવિક છે, સૃષ્ટિપ્રલયાદિકમાં પણ વિદ્યમાન જ રહે છે. પૂર્વે કહેલા સત્યાદિ ગુણ વૈદિક છે એમ બતાવવાને માટે ફરીથી શ્રુતિમાં કહેલા ગુણોનું સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવે છે. **सेतुर्विधरणः** એ શ્રુતિ થકી બ્રહ્મ સર્વના આધારભૂત છે.

ગીતામાં બ્રહ્મને માયાનો સંબંધ કહેલો છે, તેથી બ્રહ્મ માયાને અધીન થાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે મૂલમાં **वश्यमायम्** કહેલું છે. એ વાકયથી બ્રહ્મને અધીન માયા છે એમ બતાવેલું છે. બ્રહ્મ સાકાર એટલે આનંદાકાર અને અક્ષર થકી ઉત્તમ છે. કારણના ધર્મો જ કાર્યમાં હોય છે તોપણ કાર્યગત ગુણોમાં અન્યથા-પ્રતીતિ થાય છે તેની વ્યાવૃત્તિ(ભિન્નતા)ને માટે કહે છે કે પ્રાપંચિક સર્વ પદાર્થ થકી બ્રહ્મ વિલક્ષણ છે.

આ૦—એ પ્રમાણે આરંભશ્લોકમાં કહેલું વેદપ્રસિદ્ધત્વ અને ભાગવતત્વનું નિરૂપણ કરીને ઐશ્વર્ય જણાવવાને માટે **व्यापक**પદનું તાત્પર્ય કહે છે: "પ્રકાશ"માં દેશાદિનું અપરિચ્છિન્નત્વ કહેલું છે તેમાં 'આદિ' શબ્દ વડે કાલ અને વસ્તુ સમજી લેવાં. સકલ મૂર્ત દ્રવ્યનું સંયોગિત્વ વ્યાપકનું લક્ષણ છે એમ કહેવું અમને સંમત નથી, પરંતુ દેશ કાલ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્નપણું જ વ્યાપકત્વ છે. મુંડક ઉપનિષદમાં **सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः** એ શ્રુતિમાં ચેતનત્વ અને નિત્યત્વાદિ વડે સમાન રૂપ કહેલું હોવાથી જીવનું સજાતીયત્વ છે અને જડત્વ અને અનિત્યત્વ વડે જડનું વિજાતીયત્વ છે. અંતર્યામી પ્રકટિત સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવા છતાં પરિચ્છિન્નપણાથી અને નિયતકાર્ય કરવાપણાથી સ્વગત છે. શિંગડાં અને પૂંછડાં વગરની ગાયો એકજાતિ હોવા છતાં એમાં વ્યક્તિભેદ છે; આ ભેદને સ્વજાતીય ભેદ કહે છે. ઘડા અને કપડા વચ્ચેનો ભેદ વિજાતીય ભેદ છે અને ઝાડ અને એના પુષ્પ વચ્ચેનો ભેદ સ્વગત ભેદ છે. સચ્ચિદાનંદ ભગવાનને વિશે સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત ભેદ-રહિતપણું સંભવે છે, કેમકે ચિદ્રૂપથી જીવમાં, સદ્રૂપથી જડમાં, અને આનંદરૂપથી અંતર્યામીમાં એ રહેલા છે. કાર્યદશામાં પણ **आत्मा वा इदं सर्वम्** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને તદનુસારી સૂત્રથી ત્રણ રૂપ કહેલાં છે, તેથી બ્રહ્મ ત્રિવિધ-ભેદરહિત છે એમ સમજવું. એ પ્રકારે **व्यापक**પદથી ઐશ્વર્ય બોધિત કર્યું. જેમ અવતારોમાં ભગવદ્બુદ્ધિ કર્તવ્ય છે તેમજ જડ જીવ અને અંતર્યામી એ ત્રણેમાં પણ ઉત્તરોત્તર અધિક અંશથી ભગવદ્બુદ્ધિ કર્તવ્ય છે. મતાંતરમાં જગતનું અસત્યત્વ કહેલું એનો આગળ નિરાસ કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन** એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે એક જ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, એમાં કાંઈ ભેદ નથી. **मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति** "જે ભેદ જુએ છે તે મૃત્યુ થકી મૃત્યુ પામે છે." એ ભગવાનનું કાર્ય કે કારણ જાણી શકાતું નથી. એ પરમાત્માની તુલ્ય કે એનાથી અધિક કોઈ નથી.

આ પ્રકારે શ્રુતિમાં કહેલા જુદા જુદા ગુણોનું બ્રહ્મને વિશે નિરૂપણ કરી, વૈષ્ણવતંત્ર જેટલા અંશમાં વેદ થકી અવિરુદ્ધ છે તેટલા અંશનો સંગ્રહ કરવાને માટે એમાં કહેલા ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં ધર્મ પ્રત્યે પૃથ્વીએ ભગવાનના ગુણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે:

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमोदमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ।
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यंमार्दवमेव च ।

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः। गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः। एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ॥

એ શ્લોકોમાં કહેલા ગુણોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે : **सत्य** એટલે યથાર્થ ભાષણ. **शौच** એટલે શુદ્ધત્વ. **दया** એટલે પરદુઃખ સહન ન થવું એ. ક્રોધ થતી વખતે ચિત્તને વશ રાખવું એને **क्षान्ति** કહે છે. **त्याग** એટલે પ્રયોજનવાળા પુરુષને જોઈતી વસ્તુ ખુલ્લા હાથથી આપવી એ. **संतोष** એટલે પૂર્ણબુદ્ધિ. **आर्जव** એટલે અવક્રતા. **शम** એટલે મનનું નિશ્ચલપણું. **दम** એટલે બાહ્ય ઇંદ્રિયનું નિશ્ચલપણું. **तप** એટલે સ્વધર્મ. **साम्य** એટલે શત્રુમિત્રાદિનો અભાવ. **तितिक्षा** એટલે પારકા અપરાધનું સહન કરવું. લાભ પ્રાપ્તિમાં આસક્તિના અભાવને **उपरति** કહે છે. શાસ્ત્રવિચારને **श्रुत** કહે છે. આત્માને જાણવો એને **ज्ञान** કહે છે. તૃષ્ણારહિતપણાને **विरक्ति** કહે છે. નિયંતૃપણાને **ऐश्वर्य** કહે છે. સંગ્રામમાં ઉત્સાહને **शौर्य** કહે છે. પ્રભાવને **तेज** કહે છે. દક્ષત્વ અથવા ચાતુર્યને **बल** કહે છે. કર્તવ્ય અર્થનું અનુસંધાન રહે એને **स्मृति** કહે છે. અપરાધીનતાને **स्वातन्त्र्य** કહે છે. ક્રિયાની પૂર્ણતાને **कौशल** કહે છે. સૌંદર્યને **कान्ति** કહે છે. અવ્યાકુળતાને **धैर्य** કહે છે. ચિત્તના અકાઠિન્યને **मार्दव** કહે છે. બીજાના ઉપર જે પ્રતિભા પડે તેને **प्रागल्भ्य** કહે છે. **प्रश्रय** એટલે વિનય. **शील** એટલે સુંદર સ્વભાવ. **सह** એટલે મનનું સામર્થ્ય. **ओज** એટલે ઇંદ્રિયનું સામર્થ્ય. **बल** એટલે શરીરનું સામર્થ્ય. **भग** એટલે સૌભાગ્ય અથવા સુખસ્થાન. ક્ષોભિત ન થવું એને **गाम्भीर्य** કહે છે. અચંચળતાને **स्थैर्य** કહે છે. **आस्तिक्य** એટલે શ્રદ્ધા. **कीर्त्ति** એટલે વર્ણન કરવા યોગ્ય યશ. **मान** એટલે પૂજ્યત્વ. ઉપરના ગુણો હોવા છતાં ગર્વનો અભાવ હોય એને **अनहंकृति** કહે છે. આ અને ભક્તવત્સલત્વાદિ ગુણો ભગવાનમાં નિત્ય છે. અવતારમાં પણ એ ગુણો ભગવાનની સાથે આવિર્ભૂત થાય છે. એ ગુણો જન્ય અથવા પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા હોતા નથી. આ ગુણો વડે કૃષ્ણતત્ત્વનો પ્રકાશ કર્યો.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં **एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय** એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું સર્વ–આધારત્વ કહેલું છે અને **दहराधिकरण**માં એ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. આ પ્રકારે ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. ગીતામાં કહ્યું છે કે **नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः, दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया** એ વચનોમાં માયાનો સંબંધ કહેલો છે, તેથી બ્રહ્મ માયાને અધીન છે એમ કોઈ શંકા કરે તો એ દૂર કરવાને માટે મૂલમાં **वश्यमायम्** પદ મૂકેલું છે. એ પદથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ માયાને અધીન નથી, પણ માયા બ્રહ્મને અધીન છે. સંબંધમાત્રથી એને અધીન થવાતું નથી. જેમ પાશવાળો પુરુષ પાશને અધીન નથી, જેમ મેઘથી વીંટાયેલો સૂર્ય મેઘને અધીન થતો નથી, તેમ માયાના સંબંધથી ભગવાન માયાને અધીન થતા નથી, પણ ઉપર કહેલી **स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः** એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વના અધિપતિ, સર્વને વશ કરનાર, અને સર્વના નિયંતા ભગવાન છે, તેથી માયા પણ એમને જ અધીન છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે માયાના પારતંત્ર્યનો પરિહાર કર્યાં છતાં માયિક આકારની શંકા થાય તેની નિવૃત્તિને માટે **विश्वतश्चक्षुः** એ શ્રુતિમાં કહેલા આકારસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં ભૂમાના સુખરૂપત્વનો નિશ્ચય કરીને દહરવિદ્યામાં **एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यसंकल्पः** એ વાક્યમાં શોક ભૂખ તરસ વગેરે શારીર ધર્મોનો નિષેધ કરેલો છે, માટે એ ધર્મોરહિત શરીર ઉપર કહેલી શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. મુંડક ઉપનિષદની **आनन्दरूपममृतं यद्विभाति** શ્રુતિથી બ્રહ્મનું આનંદરૂપ

સિદ્ધ થાય છે. **स उत्तमः पुरुषः** એ છાંદોગ્યની શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ અક્ષર થકી પણ ઉત્તમ છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે "હું અક્ષરથી ઉત્તમ છું." આમ પૂર્વે કહેલું કૃષ્ણત્વ દૃઢ કર્યું.

પ્રથમ બ્રહ્મને ત્રણ પરિચ્છેદથી રહિત સિદ્ધ કરવાથી જગતનું બ્રહ્મ થકી અભિન્નત્વ સિદ્ધ થયું; એમ થવાથી પ્રાપંચિક જડત્વાદિ ધર્મો બ્રહ્મમાં સિદ્ધ થાય! એ શંકા નિવૃત્ત થવાને માટે કહે છે કે ક્રીડાની ઇચ્છાથી આત્માનંદનું તિરોધાન કર્યાથી ગતિરહિતપણું અને જડત્વાદિ ધર્મો પ્રપંચમાં પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મમાં નથી એમ જણાવવાને માટે મૂલમાં પ્રાપંચિક સર્વ પદાર્થ થકી બ્રહ્મને વિલક્ષણ કહ્યું છે. **दृश्यते** અધિકરણમાં આ વાત સિદ્ધ કરેલી છે. ૬૬-૬૭

जगतः समवायि स्यात्तदेव च निमित्तकम् ।
कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ॥६८॥

શ૦—એ જ બ્રહ્મ જગતનું સમવાયી કારણ છે અને એ જ નિમિત્ત કારણ છે. એ બ્રહ્મ કોઈ વખત પોતાના સ્વરૂપમાં રમે છે અને કોઈ વખત સુખથી પ્રપંચમાં રમે છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે બ્રહ્મના ધર્મને કહીને એનું કાર્ય કહે છે; સર્વ કાર્યરૂપ જગતનું બ્રહ્મ જ સમવાયી કારણ છે. ગાર્ગી બ્રાહ્મણમાં બ્રહ્મને વિશે સર્વ ઓતપ્રોત પ્રસિદ્ધ છે, અને સર્વનું નિમિત્ત કારણ પણ એ બ્રહ્મ જ કહેલું છે, તેમજ કર્તા પણ બ્રહ્મ છે. પ્રપંચના નિર્માણનું એ કારણ છે કે જે વખત પ્રપંચમાં રમણની ઇચ્છા થાય તે વખતે બ્રહ્મ પ્રપંચનો વિસ્તાર કરે છે અને પોતાને વિશે રમણની ઇચ્છા થાય ત્યારે પ્રપંચને પોતાને વિશે લીન કરે છે.

આ૦—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે રૂપ અને નામના વિભેદ વડે ભગવાન જગતરૂપ છે, એ વાક્ય વિસ્તારથી કહી સમાપ્તિ કરવાને માટે સમન્વય અને ઈક્ષિત્યધિકરણમાં સિદ્ધ કરેલો વિષય હવે કહેવામાં આવે છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ગાર્ગી બ્રાહ્મણમાં ગાર્ગીએ પ્રશ્ન કરેલો છે કે આ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કોને વિશે ઓતપ્રોત છે! એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે આકાશને વિશે સર્વ ઓતપ્રોત છે, ત્યારે ગાર્ગીએ પૂછ્યું કે આકાશ કોને વિશે ઓતપ્રોત છે! ત્યારે યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ દીધો કે અક્ષરને વિશે. એ પ્રકારે એ બ્રાહ્મણમાં તંતુપટન્યાયથી જગતનું સમવાયી કારણ બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ પોતાં થકી અભિન્ન કાર્યરૂપ જગતનું ઉપાદાન બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; એમાં બીજા પદાર્થની અપેક્ષા નથી. એ વાત સમન્વય-અધિકરણના "ભાષ્ય"માં પ્રતિપાદિત કરેલી છે.વળી **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्** એ સૂત્ર અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદની શ્રુતિઓ પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. **यस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः** એ શ્રુતિમાં નિમિત્ત કારણ પણ બ્રહ્મને જ કહેલું છે. **स आत्मानं स्वयमकुरुत, स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः** એ શ્રુતિમાં કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરેલું છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં અભિન્નનિમિત્ત-ઉપાદાનવાદ અને કર્તૃત્વનો અંગીકાર કરેલો છે. એમાં શંકા એવી ઊઠે છે કે કાર્યના ઉત્પન્ન કરવા થકી કર્તૃત્વપણું કહેવાય છે, અને જગતરૂપ કાર્ય ભગવાન પ્રકૃતિની પેઠે અન્યને માટે કરે કે પોતાને માટે કરે છે! એમાં પ્રથમ પક્ષ ઘટતો નથી, કેમકે ઉપર સિદ્ધ કરેલા સ્વતંત્ર ઈશ્વરને અન્યને માટે આવા પ્રયાસમાં કાંઈપણ પ્રયોજન હોય નહિ, કેમકે અન્યને માટે આ પ્રયાસ હોય તો પાચકની પેઠે અનીશ્વરતાનો પ્રસંગ આવે. તેમજ બીજો પક્ષ પણ ઘટતો નથી. બ્રહ્મ આપ્તકામ અને આત્મારામ હોવાથી બ્રહ્મને વિશે સૃષ્ટિ કરવાનું પ્રયોજન ઘટતું નથી, માટે આ જગતનું નિમિત્ત કારણ

જીવ છે એમ કહેવું જોઈએ! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે પ્રપંચનિર્માણમાં બ્રહ્મને ક્રીડાની ઇચ્છારૂપ પ્રયોજનશ્રુતિ સિદ્ધ છે. **तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्** બૃહદારણ્યકની એ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિ ઉ[illegible]થવાનું કારણ ક્રીડા જ કહેવામાં આવ્યું છે. "ગૌડવાર્ત્તિક"માં કહ્યું છે કે "કેટલાક ભોગને માટે સૃષ્ટિ છે એમ કહે છે, કેટલાક ક્રીડાને માટે કહે છે. આપ્તકામને સ્પૃહા હોય નહિ, પણ સૃષ્ટિ કરવી એ દેવનો સ્વભાવ છે." એ રીતે પ્રયોજનનો વિકલ્પ કરી સિદ્ધાંત કહેલો છે, એમાં પણ ક્રીડા કરવી એ જ સ્વભાવસિદ્ધ થાય છે, કેમકે દેવમાં **दिव्** ધાતુનો અર્થ ક્રીડાવાચક છે. એવો અર્થ કરવામાં ન આવે તો "**स द्वितीयमैच्छत्**" "**क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते**" એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો વિરોધ આવે. ક્રીડાને માટે સૃષ્ટિ કરવામાં આપ્તકામ શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી, કેમકે બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય છે. સ્પૃહાનો અર્થ ઇચ્છા થાય છે, પણ પરમાત્માની ઇચ્છા લૌકિક ઇચ્છા તુલ્ય નથી, અને સૃષ્ટિ ભગવલ્લીલા છે. **लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्** એ સૂત્રમાં વ્યાસે સૃષ્ટિને ભગવાનની લીલા કહી છે. શ્રીશંકરાચાર્યજીએ કહ્યું છે કે "પરમાર્થચિંતક પુરુષોને સૃષ્ટિમાં આદર નથી." આ કહેવું આપાતરમ્ય છે, કેમકે શુકાદિને એમાં આદર દેખાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં સૃષ્ટિનું વર્ણન શુકદેવજીએ કરેલું છે, તેથી એમાં એમનો આદર સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો મુક્ત પુરુષને એનું ગાન કરવાની જરૂર હોય નહિ. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ કરવાનું પ્રયોજન ક્રીડા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે **नामरूपविभेदेन यः क्रीडति** એ વાક્યનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું. આગળ પણ એનો વિશેષ વિસ્તાર થશે. ૬૮

'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ।
स्यादिद भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः' ॥६९॥

શ૦—જેને વિશે, જે વડે, જેના થકી, જે સંબંધી, જેને અર્થે અને જે જે, જે પ્રકારે જ્યારે થાય છે, તે સર્વ પ્રધાન પુરુષના નિયંતા સાક્ષાત્ ભગવાન છે.

પ્ર૦—કાર્યાદિભાવ કોઈ અન્ય પદાર્થ છે એવી શંકા થાય! ત્યાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. સાતે વિભક્તિના પ્રકારનો અર્થ ભગવાન જ છે; પ્રકૃતિ પુરુષ અને કાલ પણ એ જ છે.

આ૦—ઉપર કહેલો શ્લોક ૧૦ મા સ્કંધના ૮૨ મા અધ્યાયમાંનો છે. સાધનાધ્યાયના બીજા પાદના **उभयव्यपदेश०** સૂત્રમાં અખંડ બ્રહ્મવાદનું સ્વરૂપ જે સિદ્ધ થાય છે તે આ શ્લોકમાં કહેલા પ્રકારનું જ છે. તેથી શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયથી સિદ્ધ હોવાને લીધે સર્વ બ્રહ્મ જ છે; ભેદનો ગંધ પણ નથી. ૬૯

यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशन्न तद् ।
शरीरं च न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ।
सर्ववादानवसर नानावादानुरोधि तद् ॥७०॥
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ।
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥७१॥

શ૦—જે બ્રહ્મ સર્વને વિશે અંદર સ્થિતિ કરતાં છતાં પણ સર્વ કાર્યને પોતાના મધ્યમાં સ્થાપન કરે છે, તોપણ એ કાર્યને પોતે સ્પર્શ કરતા નથી. બ્રહ્મ સર્વને પોતાના શરીરરૂપ માની એમાં પ્રવેશ કરીને પ્રકાશે છે, પણ શરીર એ પ્રકારે એને જાણતું નથી. એ બ્રહ્મ કોઈપણ વાદનો વિષય નથી અને એ સર્વ વાદને અનુસરે છે. એ બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, અને કૂટસ્થ અને ચલ છે, એ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે, અને યુક્તિનો અવિષય છે.

પ્ર૦—એ પ્રકારે પૂર્વસ્થિતિ કહીને પછીની સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે: બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થમાં પોતે સ્થિતિ કરે છે અને એને પોતાના મધ્યમાં સ્થાપન કરે છે. એ પ્રમાણે આધાર અને આધેય ભાવ પોતે થાય છે, તોપણ કોઈ પદાર્થને પોતે સ્પર્શ કરતું નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી એમ થાય છે! તો એ શંકા દૂર કરવાને કહે છે કે સર્વ એને જ્ઞાપક થાય છે, તોપણ એને બ્રહ્મ સ્પર્શ કરતું નથી. ત્યારે એમ શંકા થાય કે ભગવાન આનંદવિધિ હોવાથી શરીર એનો સ્પર્શ કરે! ત્યાં કહે છે કે જે બ્રહ્મ શરીરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રકાશે છે તેને શરીર જાણતું નથી શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે **યः પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્પૃથિવીવ્યાઁમતરો યમયતિ, યસ્ય પૃથિવી શરીરં, યં પૃથિવી ન વેદ, સ આત્મા અન્તર્યામ્યમૃતઃ યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ ॥** જે પરમેશ્વર પૃથ્વીમાં સ્થિતિ કરતા પૃથ્વી થકી ભિન્ન છે, જેનું પૃથ્વી શરીર છે, તેને પૃથ્વી જાણતી નથી" (બૃહદારણ્યક)

શ્રુત્યાદિભેદમાં વિષયનું જુદા જુદા પ્રકારનું પ્રતિપાદન હોવાથી,અન્યોન્ય વિરોધ વડે બ્રહ્મને વિશે કાંઈપણ પ્રમાણ થશે નહિ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે સર્વભવનસામર્થ્ય વડે બ્રહ્મ વિરુદ્ધધર્માશ્રય હોવાથી શ્રુતિઓમાં જુદાં જુદાં વાકયની એકવાકયતા નિરૂપિત કરેલી છે. વાદીનાં વાકયો બ્રહ્મના જુદા જુદા અંશનું પ્રતિપાદન કરનારાં નથી, કેમકે વાદીના હૃદયનો અભિપ્રાય એવો નથી; માટે સર્વ વાદ સ્વભ્રાંતિકલ્પિત હોવાથી વસ્તુસ્પર્શ નહિ કરવાને લીધે, બ્રહ્મ એ વાદનો વિષય થતું નથી. કદાપિ એમ શંકા કરે કે વાદીનું હૃદય જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે સરસ્વતીરૂપ વાકયની એકવાકયતા કેમ ન થાય! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે અનેક પ્રકારના વાદને અનુસરનારું પણ બ્રહ્મ જ છે. એક એક વાદ બ્રહ્મના એક એક ધર્મના પ્રતિપાદક એક એક વાકયનું અંગ છે, એ પ્રકારે ભગવાન સર્વ વાદોને અનુસરે છે.

બ્રહ્મને વિશે વિરુદ્ધ ધર્મો છે એ જણાવવા માટે કહે છે કે બ્રહ્મ અનંતમૂર્ત્તિ છે. વ્યાપકત્વ એકત્વ બતાવે છે અને અનંતમૂર્તિ બહુત્વ બતાવે છે. આ પ્રકારે પરસ્પરવિરુદ્ધ ગુણ કહીને વિરુદ્ધ ક્રિયા કહે છે. બ્રહ્મ કૂટસ્થ (સ્થિર) છે અને ચલાયમાન (ગતિવાળું) પણ છે. મૂલમાં **એવ**કાર છે તે સગુણાદિભેદને જણાવે છે, તેમજ **ચ**કારથી નહિ કહેલા વિરુદ્ધ ધર્મો સમજી લેવા. વાકયની પેઠે બ્રહ્મમાં પણ વિરોધની શંકા થાય તેના સમાધાનને માટે સ્પષ્ટ કહે છે કે જેમ પૃથ્વી સહજવિરુદ્ધ જીવોનો (ઉંદર–બિલાડી વગેરેનો) આધાર છે, તેમ બ્રહ્મ સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આધાર છે. પૃથ્વીમાં જે વિરુદ્ધધર્મોનો આધાર જણાય છે તે કારણનો એટલે બ્રહ્મનો જ છે. વિશેષ વડે લૌકિક યુક્તિનો વિષય બ્રહ્મ નથી, કેમકે એ લૌકિકયુક્તિથી જણાતું નથી.

આ૦—કદાપિ એમ શંકા થાય કે તમે ઉપર કહેલું છે કે સર્વ બ્રહ્મ છે, એ આ વખતના વ્યવહારથી વિરુદ્ધ છે, તેથી એ સિદ્ધ છે એમ શી રીતે જાણી શકાય! સ્મૃતિ વડે જાણી શકાય એમ કહેવામાં આવે તોપણ એ ઘટતું નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષની અપેક્ષાએ શબ્દ દુર્બળ છે, માટે મુખ જેમ ચંદ્ર કહેવાય છે તેમ જગતમાં બ્રહ્મનો ઉપચાર ઉચિત છે; માટે આ બ્રહ્મવાદ યોગ્ય નથી! એ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે કહે છે કે સૃષ્ટિના પૂર્વકાલમાં બ્રહ્મ પોતાના જ સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે અને સૃષ્ટિકાલમાં પોતાના સર્વાત્મત્વનું તિરોધાન કરી નામ–રૂપરહિત પોતે પોતાની ઇચ્છાથી અનેક નામરૂપથી આવિર્ભૂત થાય છે, અને એ પ્રમાણે આવિર્ભૂત થઈને તે તે રૂપમાં તે તે નામનો નિયમ કરે છે. આવિર્ભૂત થવામાં એ **બહુ સ્યાં પ્રજાયેય** શ્રુતિ પ્રમાણ છે. અને **સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિન્ત્ય ધીરો નામાનિ કૃત્વાભિવદન્યદાસ્તે** એ શ્રુતિના તે તે રૂપમાં તે તે નામના નિયમમાં પ્રમાણ છે. **દ્વા સુપર્ણા** શ્રુતિમાં કહ્યા

પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વ શરીરમાં વિદ્યમાન છે; એક છતાં **अगन्धमस्पर्शमरूपमव्ययम्** એ શ્રુતિથી એ કોઈ-પણ વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી; સર્વ બ્રહ્મનું શરીર છે એમ અંતર્યામી-બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. **तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्** એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો સર્વમાં પ્રવેશ કહેલો છે, અને **तमेव भान्तम्** એ શ્રુતિથી બ્રહ્મના પ્રકાશ પછી સર્વનો પ્રકાશ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણભૂત વેદસૃષ્ટિની આદંભદશામાં બ્રહ્મની સ્થિતિ કહે છે, તેમ બ્રહ્મવિદ પુરુષોને પણ એમ ભાસે છે. **या निशा सर्वभूतानाम्** એ ગીતાવાક્યથી જણાય છે કે અજ્ઞાનીને બ્રહ્મનિષ્ઠા રાત્રિરૂપ છે, તેથી એને બ્રહ્મવાદ પ્રતીત થતો નથી; પણ પ્રમાણદૃષ્ટિથી તથા જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી બ્રહ્મવાદ જ સિદ્ધ થાય છે એટલે સૃષ્ટિકાલમાં ભગવાન ચૈતન્ય અને જડ વસ્તુઓને આવિર્ભૂત કરી એમાં અંતર્યામીપણાથી સ્થિતિ કરે છે અને પૂર્વકાલમાં પોતાના સ્વરૂપથી સ્થિતિ કરે છે, આથી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ પણ એકદેશ છે એમ સમજવું.

હવે બાહ્યાદિમતની શંકા ઉઠાવીને એનો પરિહાર કરવામાં આવે છે: **न स्थानतोऽपि** એ ઉભય-લિંગાધિકરણમાં સિદ્ધાંતી અને એકદેશીના મત વડે બે પ્રકારથી સર્વશ્રુતિનો અવિરોધ દેખાડેલો છે. વ્યાસ વેદના સ્થાપનને માટે પ્રવૃત્ત થવાથી વેદમાં અક્ષર માત્રનો પણ બાધ ન થાય એને માટે એમણે (વ્યાસે) બ્રહ્મની બંને રૂપતાનો સ્વીકાર કરેલો છે. ધર્મનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થવાને માટે બ્રહ્મ થકી એના વૈલક્ષણ્યનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. એમ ન કરીએ તો શ્રુતિનો બાધ આવે, અને ધર્મનો અંગીકાર કરીએ તો **एकमेवाद्वितीयम्** એ શ્રુતિનો બાધ આવે; માટે બંનેના સંભવને માટે બ્રહ્મ પૂર્વે નિર્ધર્મક જ છે અને ત્યારપછી ક્રિયાદિરૂપ સ્વધર્મરૂપથી આવિર્ભૂત થાય છે. એ પ્રકારે સર્વભવનસામર્થ્ય વડે વિરોધનો પરિહાર એકદેશીના મતમાં થાય છે. **पूर्ववद्वा । विप्रतिषेधाच्च** એ બે સૂત્ર થકી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વ્યાસે એકદેશી મત બતાવેલો છે. ઉપર કહેલ સૂત્ર પૂર્વ પક્ષરૂપ છે. સિદ્ધાંતમાં **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्**। એ સૂત્રોથી વિરુદ્ધધર્માશ્રય બતાવી વિરોધનો પરિહાર કરેલો છે. આ કારણથી પ્રકારભેદથી પ્રતિપાદન વડે સર્વ વાક્યોનું પ્રામાણ્ય છે, પણ વાદીઓ પ્રકારભેદ બાહ્ય હોવાથી એઓને જાણતા નથી, એ માટે એમનું કહેલું અપ્રમાણ જ છે. કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે વાદીઓ એક એક શ્રુતિને અનુસરે છે, તેથી એમનું કહેવું સત્ય કેમ ન કહેવાય અને એ બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરે છે એમ કેમ ન કહેવાય! ત્યાં કહે છે કે જો એમણે અંધહસ્તીની પેઠે ભગવાનને જ પ્રતિપાદિત કર્યા હોત તો "તર્કપાદ"માં વ્યાસ એમનો મત દૂષિત કરત નહિ; તેથી ભગવાનને પ્રતિ-પાદન કરવાનું એમનું હૃદય નથી. આમ હોવાથી એ વાદીઓના વાદનો વિષય બ્રહ્મ નથી, તેથી એમના વાદ હણાયેલા જ છે.

'ભગવાન સર્વ વાદને અનુસરે છે' એમ 'વિદ્વન્મંડન'ની સમાપ્તિમાં અને 'મધ્વભાષ્ય'ના પ્રથમા-ધ્યાયની સમાપ્તિમાં કહેલું છે.મહોપનિષદમાં પણ **एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्च** "એ શૂન્ય છે, એ તુચ્છ છે, એ અભાવ છે, અવ્યક્ત છે, એ અદૃશ્ય છે, એ અચિંત્ય અને નિર્ગુણ છે" એ પ્રમાણે કહેલું છે. મહાકૂર્મપુરાણમાં પણ કહેલું છે કે

शूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तस्तोदनात् तुच्छमुच्यते ॥
नैव भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अतोऽभावं वदन्त्येनं नाऽदृश्यत्वान्नाश इत्यपि ॥
सर्वेषां तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । सर्वेषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिः ॥

"અદૃશ્ય અને સર્વથી ઉત્તમ વિષ્ણુ પોતે પોતાના સુખથી અન્ય સુખને અલ્પ કરે છે તેથી એને (વિષ્ણુને) શૂન્ય કહે છે. (આ ખરો શબ્દાર્થ છે, પણ શૂન્યવાદી એને શૂન્ય એટલે કાંઈ નથી એમ માને

છે.) પોતે દુષ્ટ પીડા કરે છે અને ઢંકાયેલા છે તેથી એ તુચ્છ કહેવાય છે. ભગવાન કોઈથી દેખી શકાતા નથી તેથી એમને નાશ પણ કહે છે. આ પ્રકારે સર્વ શબ્દો વિષ્ણુને અધીન હોવાથી તે તે શબ્દોથી તે તે વાચ્ય થાય છે, અને સર્વ વ્યવહારવાળાઓ પોતપોતાના વ્યવહારને માટે તે તે શબ્દોનું ગ્રહણ કરે છે." ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અર્થ છે, તોપણ શૂન્યવાદીઓ જગતનું કારણ શૂન્ય માને છે, પણ એમની સરસ્વતી ઉપર કહેલા અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

એમ જ નૈયાયિક અભાવને કારણ માને છે. આ પ્રકારે દુષ્ટ વાદીઓ બ્રહ્મના અદૃશ્યત્વને લીધે અનેક વાદ કરે છે અને તે તે વાદને ભગવાન અનુસરે છે. **यदेकमव्यक्तमनन्तरूप विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्** એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને એક અને અનંતરૂપ કહેલું છે એ વિરુદ્ધ ધર્મ શ્રુતિમાં નિરૂપિત કરેલો છે. તેમજ **तदेजति तन्नेजति** એ શ્રુતિમાં "એ ચાલે છે અને એ ચાલતું નથી" એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ક્રિયા બતાવેલી છે.

બ્રહ્મ સર્વ વાદનો વિષય નથી એમ જે કહ્યું તે બાલબોધને માટે સ્ફુટ કરવામાં આવે છે. મંદ અધિકારી લૌકિક યુક્તિ જાણી શકે છે માટે યુક્તિ બતાવે છે કે જેમ સહજવિરુદ્ધ સર્પમૂષકનો આધાર ભૂમિ છે, જેમ પરસ્પર વિરુદ્ધ નીકળવાની અને પેસવાની ક્રિયાનો આશ્રય કર્મ છે, જેમ જાગ્રત અને સુષુપ્તિ એ બંને વિરુદ્ધ અવસ્થાનો આધાર બુદ્ધિ છે, તેમ બ્રહ્મ પરસ્પર વિરુદ્ધધર્માધાર છે. ત્યાં એમ શંકા થાય કે લૌકિક યુક્તિનો બ્રહ્મ આધાર થાય ત્યારે બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય શું ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે કારણરૂપ બ્રહ્મમાં જે ગુણો છે તે જ કાર્યમાં પ્રતીત થાય છે. વળી એમ શંકા થાય કે બ્રહ્મ એવું છે એમાં શી યુક્તિ ! એના ખુલાસા માટે વસ્તુસ્વભાવ વડે વિરુદ્ધ ધર્માધારત્વનું સમર્થન કરવામાં આવે છે: બ્રહ્મ કોઈ યુક્તિનો વિષય નથી એ દૂષણ નથી, પણ દુર્જ્ઞેય માહાત્મ્યરૂપ ભૂષણ છે. આ હેતુ માટે જ શ્રુતિમાં કહેલું છે કે **एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः** "આટલું એનું માહાત્મ્ય છે, માટે એ પુરુષ મહાન છે." શ્રુતિમાં કહેલું અપરિમિત—મસ્તકત્વ લૌકિકયુક્તિગમ્ય નથી, માટે શબ્દ—પ્રામાણ્યવાદી પુરુષોએ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વેદમાં જેવું કહેલું છે તેવું જ માનવું જોઈએ, તેમ વાદીએ પણ એ જ પ્રકારનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. એમ ન કરે તો જીવને વિશે જન્યજ્ઞાનનું આધારત્વ દેખાવાથી પરમાત્માને વિશે નિત્યજ્ઞાનની અસિદ્ધિ આવે. નિત્યજ્ઞાન અનુમાનથી કરવામાં આવે તોપણ હેતુમાં વિરુદ્ધ ઉપાધિઓનું સ્ફુરણ થયા વગર રહે નહિ, માટે બ્રહ્મ યુક્તિનો વિષય નથી, પરંતુ એ શ્રુતિથી જ જાણવામાં આવે છે. વિરુદ્ધધર્માશ્રય કમળની પેઠે જાણવો. જેમ કમળ મૂળમાં મોટું હોવા છતાં અગ્રભાગમાં સૂક્ષ્મ છે, તેમ ભગવાનને વિશે પણ મહત્ત્વ વિદ્યમાન છતાં કાર્યને વિશે અલ્પત્વ થાય છે, અને અત્યંત હીનકાર્યને વિશે અત્યંત અલ્પત્વ થાય છે. આ વાત દ્વિતીય સ્કંધમાં પુરુષસૂક્ત અધ્યાયનાં સુબોધિનીમાં પ્રતિપાદિત કરેલી છે, એ પ્રકારે ભગવાનના અદ્ભુતકર્મનું સમર્થન કર્યું. ૭૦-૭૧

आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ।
इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याददृश्यं स्वेच्छया तु तद् ॥७२॥

શ૦—આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ વડે બહુરૂપથી બ્રહ્મ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, એ ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી અદૃશ્ય જ છે, અને પોતાની ઇચ્છાથી દૃશ્ય પણ છે.

પ્ર૦ કોઈ એમ શંકા કરે કે અવતારને વિશે શ્રુતિ બ્રહ્મત્વ કહે છે; અવતાર જેમ લૌકિક પ્રમાણનો વિષય થાય છે તેમ બ્રહ્મ લૌકિક યુક્તિનો પણ વિષય થાય ! આ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે આવિર્ભાવ

એટલે અવતાર, અર્થાત્ મત્સ્યાદિરૂપ વડે પ્રાકટ્ય થવું એ, તિરોભાવ એટણે અવતારની સમાપ્તિ. આવિર્ભાવ બહુ પ્રકારના છે. કોઈ વખત ભગવાન સ્થાવર થકી પ્રગટ થાય છે, કોઈ વખત જંગમ થકી પ્રગટ થાય છે, અને કોઈ વખત સ્થાવર જંગમ સિવાય સ્વતઃ પ્રગટ થાય છે. આ બધા પ્રકાર નટની પેઠે મોહ કરનારા છે, તેથી ભગવાન લૌકિક યુક્તિનો વિષય થતા નથી, કેમકે કોઈપણ લૌકિક મત્સ્ય એક દિવસમાં સો યોજન વધી શકતો નથી, તેમ લૌકિક વરાહ ક્ષણવારમાં પર્વતસમાન રૂપવાળો થઈ શકતો નથી, માટે બ્રહ્મને લૌકિક યુક્તિનું વિષયત્વ કહેવું એ ભ્રાંતિ છે. કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે કૃષ્ણાદિ અવતારો સર્વ મનુષ્યોએ દીઠેલા છે, તો તેથી બ્રહ્મ લૌકિક પ્રમાણનો વિષય થયું ! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે ચક્ષુ પોતાના સામર્થ્ય વડે ભગવાનને જોઈ શકતું નથી, પણ 'મને સર્વ જુઓ' એવી ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે જોઈ શકે છે.

આ૦—અવતારદશામાં બ્રહ્મ લૌકિક યુક્તિનો વિષય થાય એ શંકાનો પરિહાર કરવામાં આવે છે. અવતાર એટલે પ્રાકટ્ય, એમાં બહુ પ્રકાર છે. એ પ્રકારો લૌકિક યુક્તિના વિષય થતા નથી. જેમ સ્તંભ થકી નૃસિંહનું પ્રાકટ્ય, જંગમ થકી વામનાદિનું, અને પોતાની મેળે હંસનું, આ પ્રાકટ્યો લૌકિક યુક્તિના વિષય થઈ શકે એમ નથી, કેમકે લૌકિકમાં કોઈ દહાડો સ્તંભમાંથી સિંહ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમજ હંસ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ નટને વિશે આ રાજા, આ ઘોડો, એમ મનુષ્યની બુદ્ધિને મોહ થાય છે, તેમ 'આ મત્સ્ય છે, આ વરાહ છે, આ મનુષ્ય છે' એમ મનુષ્યની બુદ્ધિને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર એ અવતારના પ્રકારો છે. લૌકિક યુક્તિના ઉલ્લંઘનનું ઉદાહરણ એ છે કે મત્સ્ય એક દિવસમાં સો યોજન વૃદ્ધિ પામતો નથી, તેમ લૌકિકમાં વરાહ પર્વતસમાન હોતો નથી, તેમજ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સિંહ અને હંસનું પ્રાકટ્ય લૌકિકમાં હોતું નથી, તેમજ અર્ધમનુષ્યનું પણ હોતું નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ લૌકિક યુક્તિનો વિષય નથી એમ સમર્થન કર્યું, તેમજ લૌકિક પ્રમાણથી પણ બ્રહ્મ જણાતું નથી; જ્યારે ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી આવરણ દૂર કરે છે, ત્યારે જ જણાય છે, પણ લૌકિક પ્રમાણના (ચક્ષુના) સામર્થ્યથી જણાતા નથી. આમાં અપ્રામાણિકત્વ સમજવું નહિ. **यमेवैष** એ શ્રુતિમાં આ વાત સિદ્ધ છે, તેમજ દેવાદિ, તથા લૌકિકવિગ્રહ(શરીર)વાળા યોગીઓ પણ પોતાની ઇચ્છા વડે દેખાય છે. ૭૨

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।
तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥७३॥

શ૦—આનંદરૂપ બ્રહ્મને વિશે જ્યારે શુદ્ધ સત્ત્વનું ફલન (પ્રભા પડવી એ) થાય છે ત્યારે આવિર્ભાવમાં એટલે અવતારમાં મરકત (મણિ)ના સરખું શ્યામ બ્રહ્મ પ્રકાશિત થાય છે.

પ્ર૦—કોઈ શંકા કરે કે રૂપવાળું દ્રવ્ય ચક્ષુનો વિષય છે, તો બ્રહ્મ મહત્ અને અદ્ભુત રૂપવાળું હોવાથી ચક્ષુનો વિષય કેમ ન થાય ! ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મને વિશે આનંદ જ રૂપસ્થાનીય છે. એને વિશે (એ આનંદને વિશે) ભગવાનના આસનત્વ વડે સ્ફુરિત થયેલા દેવતારૂપ શુદ્ધ સત્ત્વનું પ્રતિફલન (પ્રતિબિંબ) થવાથી એ આનંદ નીલ મેઘના જેવો જણાય છે. જેમ સ્ફાટિક શ્વેત પાષાણરૂપ હોવા છતાં પણ જપાકુસુમનું રક્તપણું ગ્રહણ કરીને પાષાણ થકી પોતાનું જુદું રૂપ દેખાડે છે તેમ બ્રહ્મ પણ જગતને વિશે પ્રગટ હોવા છતાં સત્ત્વગુણની શ્યામતા ગ્રહણ કરીને પોતાનું બ્રહ્મત્વ જણાવે છે. સત્ત્વ રજ અને તમોગુણની શ્યામ રક્ત અને શ્વેતતાનો વિષ્ણુ બ્રહ્મા અને શિવના વર્ણથી નિર્ણય થાય છે.

આ૦—વાદીનું સામર્થ્ય કુંઠિત થવાથી ફરીથી શંકા કરે છે કે જેમ દેવાદિ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું રૂપ બીજાને દેખાડે છે અને પોતાની ઇચ્છાથી દષ્ટિનો પ્રતિબંધ કરે તોપણ એ રૂપને વિશે લૌકિક પ્રમાણ નિરાબાધ પહોંચી શકે છે, કેમકે એઓને વિશે રૂપ છે; અવતારદશામાં જ બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી જણાય, પણ અવતારમાં રૂપ હોવાથી લૌકિક પ્રમાણનો વિષય બ્રહ્મ હોઈ શકે! એ શંકાનું સમાધાન કરવાને માટે કહે છે કે પોતાની ઇચ્છાથી આનંદ જ અવતારરૂપે જણાય છે, લૌકિક રૂપ નહિ હોવાથી ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી અવતારકાલમાં પણ બ્રહ્મ અદસ્ય જ છે. જો બ્રહ્મમાં લૌકિક રૂપ હોય તો ઇંદ્રિયોના સામર્થ્યથી જણાય, પણ એ "અરૂપ" શ્રુતિથી ઘટતું નથી, માટે અવતારકાલમાં પણ ચક્ષુ પોતાના સામર્થ્યથી બ્રહ્મને જોઈ શકતું નથી.

જ્યારે એમ શંકા થાય કે જો રૂપ ન હોય તો જેમ દિશાઓનું રૂપ પ્રતીત થતું નથી તેમ બ્રહ્મનું રૂપ પ્રતીત થવું જોઈએ નહિ; માટે બ્રહ્મમાં લૌકિક રૂપ છે એમ કહેવું જોઈએ! એ શંકા નિવૃત્ત કરવાને માટે કહે છે કે વાક્યાંતરાનુસારે બ્રહ્મને વિશે ઔપાધિક રૂપનો સ્વીકાર કરીને પણ અરૂપત્વ જ સિદ્ધ કરે છે. અવતાર એટલે વૈકુંઠસ્થાન થકી અહીં આવવું. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી એને આવવું ઘટતું નથી, માટે જેમને વ્યાપક આત્મવાદીના મતમાં પ્રદેશભેદ વડે ઉપાધિ દ્વારા ગમનાદિની વ્યવસ્થા કરાય છે તેમ જ અવતારમાં પણ પોતાની ઇચ્છાથી સત્ત્વાભિમાની દેવતાની આસનત્વ વડે પોતામાં સ્ફૂર્તિ થવાથી બ્રહ્મના પણ આગમાદિ વડે અવતારનાદિ સિદ્ધ થાય છે, અથવા અનંતરૂપ હોવાથી, અથવા તે તે રૂપનું તે તે સત્ત્વ આસન હોવાથી એ રૂપનું એ પ્રમાણે અવતરવું થાય છે. ભગવાન જેમાં સ્થિતિ કરે છે તેનું પોતાનું અંદર સ્થાપન કરે છે એ અંતર્યામી-બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. એમ હોવાથી સત્ત્વ ગુણમાં ભગવાનની સ્થિતિ હોવાને લીધે તેમજ સત્ત્વગુણ ભગવાનની અંદર હોવાથી લોઢાના ગોળામાં રહેલા અગ્નિની માફક આનંદ જ બહાર રહે છે. એ પ્રકારે ઔપાધિક રૂપના અંગીકારમાં પણ રૂપ માત્રનું ચક્ષુથી દર્શન છે, અને ભગવાનનાં દર્શન તો ઇચ્છા અને આનંદથી છે તેથી લૌકિક ઇંદ્રિયના સામર્થ્યથી અવતારકાલમાં પણ ભગવાનનું દર્શન થતું નથી, કેમકે અવતારમાં મૂલધર્મનું વિદ્યમાનપણું છે. આ કારણથી ભગવાન લૌકિક ઇંદ્રિય તથા યુક્તિના વિષય નથી. લૌકિકમાં પ્રબળ તેજ ચક્ષુનું પ્રતિઘાતક છે, પણ વિષય નથી. એ જ અભિપ્રાયથી કહે છે કે બ્રહ્મ સત્ત્વગુણની શ્યામતા ગ્રહણ કરતું છતાં પોતાના અત્યંત તેજથી પોતાનું બ્રહ્મત્વ પણ જણાવે છે. ગુણની નિયમપૂર્વક શ્યામ, રક્ત અને શ્વેતરૂપતા શી રીતે જાણવી એને માટે કહે છે કે ગુણાવતાર વિષ્ણુ બ્રહ્મા અને શિવસ્વરૂપનાં ધ્યાનબોધક વાક્યોથી તે તે ગુણનો પણ તે તે જ ગુણ છે એમ સમજવું.

अजामेकां એ શ્રુતિમાં તેમજ सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया ભાગવતના એ શ્લોકમાં સત્ત્વગુણનું શ્વેત રૂપ કહેલું છે તે શુદ્ધ સત્ત્વ અને શુદ્ધ તમોગુણનું નથી, પણ મિશ્રિત થયેલા ગુણોનું છે. એમ જો ન હોય તો ધ્યાનવાક્યમાં પણ મહાદેવની નીલકંઠતા ઘટે નહિ. આજ પ્રકારથી શ્રીસુબોધિનીમાં વૈકુંઠના વર્ણનમાં કહેવામાં આવે છે. ૭૩

चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तद् ।
उपाधिकालरूप हि तादृश प्रतिबिम्बते ॥७४॥

શ૦—જે રીતે ગુણાવતારમાં બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે તે રીતે ચાર યુગમાં પણ બ્રહ્મ જુદા જુદા રૂપવાળું જ જણાય છે, કારણ કે જુદા જુદા રૂપવાળું ઉપાધિરૂપ કાલનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

પ્ર૦—કૃતયુગમાં બ્રહ્મ શુકલપક્ષનું અને ચતુર્બાહુવાળું જણાય છે. એમ જણાવવામાં કારણ એ છે કે સત્યાદિયુગાભિમાની દેવતાનું રૂપ બ્રહ્મમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી કાલભેદને લીધે રૂપનો ભેદ થાય છે, અર્થાત્ સત્યયુગમાં કાલનું રૂપ શ્વેત હોય છે એ કારણથી સત્યયુગમાં બ્રહ્મનું રૂપ શ્વેત જણાય છે. તેમજ ત્રેતામાં કાલનો વર્ણ રક્ત, દ્વાપરમાં શ્યામ અને કલિયુગમાં કૃષ્ણ હોય છે, તેથી બ્રહ્મનું રૂપ તે તે યુગમાં તે તે વર્ણનું ભજનારને પ્રતીત થાય છે.

આ૦—ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ભગવાન સત્યયુગમાં શુકલવર્ણ, ત્રેતામાં રક્તવર્ણ, દ્વાપરમાં શ્યામ, અને કલિયુગમાં કૃષ્ણવર્ણના હોય છે. વળી દશમ સ્કંધમાં ગર્ગાચાર્યના વાક્યમાં **शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः** કહ્યું છે, ત્યાં શુકલ રક્ત પીત અને કૃષ્ણ એ ચાર વર્ણ બતાવેલા છે. દ્વાપરયુગની પીતવર્ણતા કહી છે તે દ્વાપરદેવતાનો રૂપભેદ સમજવો. કાલ રૂપ વગરનો છે એમ સમજવું નહિ, કેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કાલના અવયવનું વર્ણન કરેલું છે, તેમજ ઋતુઓનાં પણ વેશ અને વસ્ત્રનું વર્ણન કરેલું છે, અને એ જ પ્રમાણે દરેક યુગનું પણ રૂપ કહી શકાય છે. જો કાલના અવયવ રૂપ વગરના હોય તો દરેક યુગમાં ભગવાનનું વર્ણન બદલાવું ન જોઈએ; માટે કાલવિશેષથી જ રૂપવિશેષ છે. ૭૪

अथवा शून्यवद् गाढ व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ।
प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक्स्पृशेत्परम् ॥७५॥

શ૦—અનવગાહ્ય બ્રહ્મ શૂન્ય અને આકાશની પેઠે લોકદૃષ્ટિથી નીલું પ્રકાશિત થાય છે, બીજે પ્રકારે દૃષ્ટિ પરબ્રહ્મને સ્પર્શ કરી શકતી નથી.

પ્ર૦—મેઘાદિરહિત આકાશદેશમાં નીલત્વ પ્રતીત થાય છે. ચક્ષુ રૂપવાળા દ્રવ્યને ગ્રહણ કરે છે અને દ્રવ્ય ન હોવાથી દૂર જઈ નીલવર્ણ જેવું જુએ છે એટલાથી આકાશ કે અંધકારમાં રૂપ છે એમ સમજવું નહિ. એવી રીતે બ્રહ્મ પણ ગંભીરતા વડે લોકદૃષ્ટિથી નીલ જેવું પ્રતીત થાય છે. પૂર્વપક્ષ કરતાં આ પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે ઇંદ્રિયો બહાર ગમન કરનાર છે, તેથી પરમાત્માને ચક્ષુ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. જો ચક્ષુ સ્પર્શ કરી શકે તો બ્રહ્મનું પરત્વ ઘટે નહિ.

આ૦—સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મ ચક્ષુનો વિષય ન હોય તો રૂપપ્રતીતિની પેઠે આકાર-પ્રતીતિ પણ ઉપાધિથી જ હોવી જોઈએ ! એ શંકાનું વારણ થવા માટે મુખ્ય પક્ષ કહે છે : બ્રહ્મ ચક્ષુનો વિષય નથી એમ ઉપરના શ્લોકોમાં સિદ્ધ કર્યું, અને સ્ફટિક-જપાકુસુમ ન્યાયથી સત્ત્વાદિગુણના ફલન(પ્રતિબિંબ)થી પ્રાકૃત રૂપ પણ પ્રતિપાદિત કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં **आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्** અને **श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये** એ શ્રુતિઓ અનુસારે મૂલ રૂપથી જ અક્ષરમાં પ્રગટ પરબ્રહ્મ કૃષ્ણનું અપ્રાકૃત રૂપ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આકાશમાં નીલિમા પ્રતીત થાય છે તે દેખાવા માત્રથી આકાશનું નીલરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ એનો વસ્તુસ્વભાવ એવો જ હોવાથી અત્યંત દૂર રહેલા પુરુષને એ એવું ભાસે છે, તેમજ બ્રહ્મ પણ **आदित्यवर्णं** એ શ્રુતિમાં કહેલા રૂપવાળું હોવા છતાં પણ અતિ દૂર અક્ષરમાં પ્રગટ હોવાથી અનવગાહ્યતા વડે ભૂમિ આદિમાં સ્થિતિ કરનાર મનુષ્યોને બ્રહ્મ નીલરૂપ જેવું ભાસે છે. જ્યાં પોતાને ગાંભીર્ય પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં બીજા પ્રકારથી દર્શન થાય છે. અવતાર-દશામાં પણ કૃષ્ણની વૈકુંઠમાં જ સ્થિતિ છે, એ વાત ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં **कृष्णद्युमणि०** (કૃષ્ણરૂપી સૂર્ય) એ શ્લોકમાં પ્રતિપાદિત કરેલી છે.

ભગવાન અપ્રાકૃત રૂપવાન છે એ પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મ જો અનવગાહ્ય ન હોય તો લોકદૃષ્ટિથી નીલરૂપ

જણાય નહિ, પરંતુ યથાર્થરૂપ જણાવું જોઈએ. ચક્ષુ જો બ્રહ્મને સ્પર્શ કરે તો બ્રહ્મ ચક્ષુપરાઙ્ કહેવાય નહિ. ચક્ષુ પરાઙ્ હોવાથી બ્રહ્મને સ્પર્શ કરી શકાતું નથી, માટે બ્રહ્મ અપ્રાકૃતરૂપ હોવાથી લોકદષ્ટિથી પ્રકાશિત થતું નથી, પણ આકાશની પેઠે નીલ જેવું ભાસે છે. આ પ્રમાણે અવતારદશામાં બ્રહ્મ લૌકિક પ્રમાણ કે યુક્તિનો વિષય નથી એનું સમર્થન કર્યું. ૭૫

आत्मसृष्टेन वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।
पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत्पुनर्बृहद् ॥७६॥

શ૦—બ્રહ્મના સ્વરૂપની જ સૃષ્ટિ હોવાથી સૃષ્ટિ રચવાથી બ્રહ્મમાં વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યદોષ પણ આવતો નથી. મતાંતરમાં કર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, પણ કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો કર્મ પણ બ્રહ્મ છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે લૌકિક દોષનો પરિહાર કરી સૃષ્ટિ કરવાથી વિષમતા અને નિર્દયપણું પ્રાપ્ત થાય એનો પરિહાર કરે છે: **स आत्मानं स्वयमकुरुत** એ શ્રુતિમાં પોતાના સ્વરૂપથી સૃષ્ટિ હોવાથી જગતમાં અનેક પ્રકારના દેહોને ઉત્પન્ન કરવા છતાં પણ ભગવાન પોતે વિષમ થતા નથી તેમ ક્રૂર કર્મ કરવા છતાં પણ નિર્દય થતા નથી. મૂલમાં **च**કાર થકી બીજા દોષનો પણ પરિહાર સમજી લેવો. મતાંતરમાં વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યનો પરિહાર કરવા માટે કર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. કર્મના સ્વરૂપનો જો વિચાર કરીએ તો, કર્મ બ્રહ્મ થકી અભિન્ન છે તેથી, તેનો તે દોષ કાયમ રહે છે. કર્મને બ્રહ્મના સ્વરૂપ થકી ભિન્ન ગણીએ તો બ્રહ્મ કર્માધીન થવાથી અસ્વતંત્ર થાય છે. કર્મને અધીન જ જો સુખ દુઃખ થતું હોય તો ઈશ્વરકારણતા સંભવે નહિ, અને ગીતાજીમાં **सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं च अभयमेव च** એ શ્લોકથી કહ્યું છે કે સુખ દુઃખ વગેરે મારા થકી જ થાય છે, એ કહેવું સંભવે નહિ. બ્રહ્મ લૌકિક નહિ હોવાથી લોકની પેઠે એમાં દૂષણ સ્થાપવું યુક્ત નથી. માટે આત્મસૃષ્ટિથી જ વિષમતા અને નિર્દયતાનો પરિહાર થાય છે. **वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्** એ સૂત્ર તો લોકબુદ્ધિ અનુસારે છે; એમ ન હોય તો **फलमत उपपत्तेः** "ફલ ઈશ્વર થકી જ ઘટે છે" એ અધિકરણનો વિરોધ આવે.

આ૦—આત્મસૃષ્ટિમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિનું પ્રમાણ કહેલું છે, અને આત્મસૃષ્ટિથી વિષમતા નિર્દયતા અને મૂલમાં **च**કાર થકી પલાયન, અજ્ઞતા, અનીશ્વરત્વાદિ દેખાવારૂપ દોષનો પણ પરિહાર થાય છે, વૈષમ્યાદિદોષના પરિહારમાં મતાંતર એવું છે કે કર્મ જ સુખ દુઃખનો હેતુ છે, એમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર કરવાની જરૂર નથી.

બીજું મતાંતર એવું છે કે કર્મ થકી જીવનું અદષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વના ભોગ્ય અદષ્ટનો નાશ થવાથી પ્રલય થાય છે. ઈશ્વર તે તે કર્માનુસાર સુખ દુઃખ આપે છે. એમ ન હોય તો કર્મ વિના પણ સુખ દુઃખ થાય, માટે જેવું જેનું કર્મ તેવું તેને ફલ આપે છે; તેથી ઈશ્વર વિષમ કે નિર્દય નથી. આ બીજું મતાંતર છે. પ્રથમ મતાંતરનો મૂલથી અનુવાદ કરીને નિરાસ કરે છે: મીમાંસકોએ જે કર્મ સુખ દુઃખાદિકનું હેતુભૂત માનેલું છે તે જડ હોવાથી એનો (કર્મનો) નિયંતા બીજો હોવો જોઈએ, એટલે કર્મ પોતાની મેળે ફલ આપનારું ન હોવું જોઈએ.

જો કર્મ અન્યાધીન ન હોય તો પૂર્વ પૂર્વ કર્મ વડે તે તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ સિદ્ધ થવાથી વિધિનિષેધનું પ્રવર્તકત્વાદિક હણાય અને કેવળ કર્મ બોધકતા માત્ર સંભવે, માટે કર્મ વિધિનિષેધને અધીન છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ. કર્મ વિધિનિષેધને અધીન હોય તો વિધિનિષેધ સર્વસાધારણ હોવાથી સર્વ

ધર્મિષ્ઠ થવા જોઈએ, વિચિત્ર થવા જોઈએ નહિ; કોઈ નરકમાં પણ પડવું ન જોઈએ અને કોઈ પિશાચ પણ થાય નહિ. એમ થવાથી અધર્મના ફલરૂપ દંડનો બોધ કરનાર મન્વાદિસ્મૃતિઓ વૃથા થાય, અને **यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्** એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે, અને જૈમિનિસૂત્રનો સ્મૃતિપાદ વૃથા થાય; માટે કર્મનો નિયામક ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. આ પ્રમાણે પ્રથમ પક્ષનો પરિહાર કરી બીજા પક્ષનો પરિહાર કરવામાં આવે છે.

જો કર્મ અનુસારે ઈશ્વર ફલ આપે તો ઈશ્વર કર્મને અધીન કહેવાય, અને એમ થવાથી ઈશ્વરત્વની હાનિ થાય. કોઈ એમ શંકા કરે કે કર્મ જડ હોવાથી ફલ આપી શકે નહિ, માટે કર્મ અનુસારે ફલ આપવાથી ઈશ્વરના સામર્થ્યની હાનિ કહેવાય નહિ ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે કર્માધીન સુખ દુઃખાદિક હોય તો **स्मृत्यनवकाश** સૂત્રમાં તથા **अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा** એ ગીતા-વાકયમાં ઈશ્વરની કારણતા કહેલી છે તે સંભવે નહિ. તેમજ ભગવાને ગીતામાં **सुखं दुःखं भवोऽभावो** ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં પ્રાણીઓને સુખ દુઃખાદિ પોતા થકી જ થાય છે એમ કહેલું છે એનો વિરોધ આવે, તેમજ **एष उ एव साधु कर्म कारयति** એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ આવે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનિરાકરણમાં કહેલું છે કે જો ઈશ્વર સ્વતંત્ર કર્તા હોય તો કર્મ વિના પણ સૃષ્ટિ કરે. જો કર્મનો ઈશ્વર સહાયભૂત હોય તો ઈશ્વરના ગૌણત્વને લીધે એ કર્મની શક્તિનો બાધ નહિ કરી શકવાથી કર્મ જ કર્તા છે, પણ ઈશ્વર કર્તા નથી એમ ઠરે, કેમકે જો ઈશ્વર સ્વાર્થને માટે જગતના કર્તા હોય તો ઈશ્વરના અકામત્વ અને આપ્તકામત્વનો નાશ થાય, અને **आप्तकाम**-પ્રતિપાદક શ્રુતિનો વિરોધ આવે. અન્યને માટે સૃષ્ટિના કર્તા ઈશ્વર હોય તો, ઈશ્વર દયાળુ હોવાથી, દુઃખમય સૃષ્ટિ સંભવે નહિ, અથવા ઈશ્વરની નિર્દયતા જ સંભવે. ભગવાન સુખ અને દુઃખમય બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ કરે છે તેથી વિષમતા પણ આવે, અને લૌકિક ઈશ્વરની પેઠે સ્વાર્થનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો ઈશ્વરનું અસર્વજ્ઞત્વ અને પ્રાકૃતપણું પણ સંભવે. સર્વ ઠેકાણે નિર્માણ કરવામાં રાગથી પ્રવૃત્તિ જણાય છે, માટે ઈશ્વરને જો કર્તા માનીએ તો ઈશ્વરમાં પણ રાગાપત્તિ આવે, અને એમ હોવાથી નિત્ય-મુક્તતાની હાનિ થાય.

ઉપર કહેલા બધા દોષોના સંભવને લીધે ઈશ્વરથી કર્મફલની સંપત્તિ નથી, પણ કર્મ સ્વતંત્ર ફલ આપનાર છે એમ કપિલે ૧૪ સૂત્રથી કહેલું છે. એ લૌકિક દૂષણ ઈશ્વરમાં ઉચિત નથી, કેમકે વ્યાસે ઈશ્વરની નિર્દોષપૂર્ણગુણતા સિદ્ધ કરેલી છે. ત્યારે કોઈ એમ શંકા કરે કે વ્યાસે **वैषम्य०** એ સૂત્ર કેમ કર્યું ! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહેવામાં આવે છે કે એ સૂત્ર પણ લોકબુદ્ધિ અનુસારે વ્યાસે કરેલું છે. કપિલે કહેલા દોષોનું વ્યાસસૂત્રમાં નિરાકરણ કરેલું છે. પ્રથમ અધ્યાયના આરંભમાં જ ઈશ્વરના કર્તૃત્વાદિક અને સમવાયાદિકત્વનું નિરૂપણ કરીને એ જ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં ફરીથી ઉપસંહાર કરીને કહ્યું છે કે **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्**. એ સૂત્રથી અમારા દર્શનમાં શ્રુતિ જ પ્રધાન છે, પણ યુક્તિ નથી, કેમકે **तर्काप्रतिष्ठानात्** સૂત્રમાં ઋષિઓ સ્વતંત્ર હોવાથી એકે કહેલી યુક્તિનો બીજાએ નહિ સ્વીકાર કરવાથી તર્કની અપ્રતિષ્ઠા છે. શ્રુતિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી **तदैक्षत बहु स्याम् । सोऽकामयत । स आत्मानं स्वयमकुरुत** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અભિન્નનિમિત્તઉપાદાનતા અને કર્તાપણું ઈશ્વરનું જ કહે છે, માટે એ પ્રમાણે અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. જો એમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો કપિલસૂત્રમાં ધારણ કરેલી શ્રુતિઓથી જ કપિલમત વિરુદ્ધ આવે છે, માટે એની કહેલી યુક્તિ આદર કરવા યોગ્ય નથી, એમ વ્યાસે **स्वपक्षदोषाच्च** એ સૂત્રમાં કહેલું છે, અને ત્યાર પછી **सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।** એ સૂત્રો વડે શ્રુતિસિદ્ધ, સર્વ સામર્થ્ય અને વિરુદ્ધ-ધર્માધારત્વથી ઈશ્વરના માહાત્મ્યનું બોધન કરી, કપિલે

કહેલા તમામ દોષોનો નિરાસ કરેલો છે. વૈશેષિકાદિનું • પણ **एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः** એ સૂત્રથી નિરાકરણ કરેલું છે, માટે કોઈ પણ તર્કનો અવસર નથી. ૭૬

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ।
गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः ॥
कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्सगुणत्वं विरुध्यते ॥७७॥

શ૦—એ જ ભગવાન જગત્કર્તા છે તોપણ એ સગુણ નથી. જે દેવતાઓ ગુણાભિમાની કહેલા છે તે ભગવાનના અંશ છે, અને એઓ સગુણ કહેવાય છે. કર્તા સ્વતંત્ર જ થાય છે. સ્વતંત્રતામાં સગુણત્વ વિરુદ્ધ છે.

પ્ર૦—વાદી એમ કહે છે કે ઈશ્વર ગુણને અધીન હોવાથી કર્માનુસારે જ કર્તા હોઈ શકે! એ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે કહે છે કે ઉચ્ચ નીચ સ્વભાવવાળા જગતને જે ઉત્પન્ન કરે છે તે જગત્કર્તા છે, પણ સગુણ નથી. કર્તા (ભગવાન) સગુણ નથી એ સિદ્ધ કરવાને માટે ગુણનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. ગુણ અભિમાનને ઉત્પન્ન કરે છે. જેને દેહ ઇંદ્રિય વગેરેનું અભિમાન ન હોય પણ ગુણનું અભિમાન હોય તોપણ એ સગુણ કહેવાય છે. ગુણો સૃષ્ટિના, એના પાલનના અને લયના હેતુભૂત છે. એ ગુણો અધિષ્ઠાતા દેવતા વગર કાર્ય કરી શકતા નથી, તેથી અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ સગુણ કહેવાય છે, અને એ દેવતાઓ ભગવાનના અંશ છે એમ સ્મૃતિપુરાણથી સિદ્ધ થાય છે. નિયંતા મૂલ કર્તા ભગવાન સગુણ નથી, કારણ કે કર્તા સ્વતંત્ર જ હોઈ શકે.

આ૦—**पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति** એ શ્રુતિમાં કહેલું છે કે પવિત્ર કર્મ કરવાથી પવિત્ર થવાય છે અને પાપકર્મ કરવાથી પાપી થવાય છે; એ શ્રુતિને અનુસારે કર્માધીનત્વ છે; શ્રીમદ્ ભાગવતના **सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते** ઇ૦ શ્લોકમાં ભગવાનનું સગુણત્વ કહેલું છે, તેથી સગુણ અને કર્મસાપેક્ષ કર્તા હોઈ શકે! આ શંકાનો પરિહાર કરવાને કહે છે કે જે પૂર્વે સ્વતંત્ર પ્રતિપાદિત કરેલા છે તે જ કર્તા છે. **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्** એ અધિકરણમાં જીવનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. એ કર્તૃત્વ પોતા થકી છે કે પ્રકૃતિ થકી છે, કે ઈશ્વર થકી છે, એમ સંદેહ થવાથી **परात्तु तच्छ्रुतेः** એ અધિકરણમાં વ્યાસે સિદ્ધાંત કહેલો છે કે કર્તા ઈશ્વર જ છે, જીવનું કર્તૃત્વ પણ એના થકી જ છે, તેમ શ્રુતિ પણ **नान्योतोऽस्ति द्रष्टा** એ થકી બીજાના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરે છે, અને **एष उ एव साधु कर्म कारयति** એ શ્રુતિ બ્રહ્મનું કર્તાપણું અને કરાવવાપણું કહે છે, માટે સર્વકર્તા સર્વભોક્તા સર્વનિયંતા ભગવાન સગુણ કે કર્માધીન નથી. બ્રહ્માદિ પણ એ ભગવાનને જ અધીન છે, કેમકે ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધમાં **सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥** એ શ્લોકમાં બ્રહ્માએ કહેલું છે કે એ ભગવાનની આજ્ઞાથી હું ઉત્પન્ન કરું છું, અને રુદ્ર એને જ અધીન સંહાર કરે છે, અને પુરુષરૂપથી ત્રણ શક્તિને ધારણ કરનારા પરમેશ્વર રક્ષણ કરે છે. આ શ્લોકમાં ત્રણે દેવતાનું ભગવદધીનત્વ બતાવેલું છે. પ્રાકૃત પણ જડ હોવાથી ભગવદધીન જ છે. **कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥** "અધોક્ષજ ભગવાન પોતાની કાલશક્તિ વડે ગુણમયી માયાને વિશે વીર્ય ધારણ કરે છે." આ વાક્યથી પુરુષ પણ ભગવદધીન છે. **कालस्यापि सर्वे निमेषा जज्ञिरे** એ વાક્યથી કાલની પણ ઉત્પત્તિ છે. તેમજ **कालं कर्म स्वभावं च** એ શ્લોકમાં એનું ગ્રહણ કહેવાથી કાલ ભગ-

વાનને અધીન જ છે. એ રીતે સર્વ પરાધીન હોવાથી સ્વતંત્રકર્તૃત્વ ભગવાનને વિશે સિદ્ધ થાય છે. ગુણોના પણ ઉચ્ચ નીચ ભાવમાં અને પૌર્વાપર્યમાં હેતુ અવશ્ય હોવો જોઈએ. ગુણના સ્વભાવની હેતુતા કહી શકાતી નથી. જો એની હેતુતા કહીએ તો એવા સ્વભાવવિશિષ્ટ ગુણથી સર્વ કાર્ય સાંખ્યમતની પેઠે સિદ્ધ થાય અને તેથી અનીશ્વરવાદ જણાય, અને **ईक्षतेः** અધિકરણનો વિરોધ આવે. ઈક્ષણ ગુણને અધીન કહીએ તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે, જ્યારે રજોગુણથી ઈક્ષણ થાય ત્યારે જડ રજોગુણ પોતાને ઉત્પન્ન કરવાને માટે અન્યેક્ષણની (બીજા ઈક્ષણની) અપેક્ષા કરે છે. સ્થિતિ પ્રલયમાં પણ આ જ પ્રકારે થાય. વળી વાયુની પેઠે રજોગુણનો ચલ સ્વભાવ હોવાથી સદા સર્વદા સર્ગ જ રહે, તેથી શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ આવે, માટે મૂલકર્તાનું સગુણત્વ કહેવું અશક્ય છે. જો ઈશ્વર સગુણ ન હોય તો સ્મૃતિપુરાણમાં સગુણ વ્યવહાર કેમ સંભવે! એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે ભગવાનના અંશ બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર સગુણ છે, અને એઓનું સ્મૃતિપુરાણમાં વર્ણન હોવાથી સ્મૃતિપુરાણમાં સગુણવ્યવહાર સંભવે છે; ભગવાન ગુણાભિમાનરહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે.

એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે રજોગુણથી સર્ગને માટે પ્રથમ ભગવાનનો અવતાર બ્રહ્મા થયો, સત્ત્વગુણથી પાલનને માટે વિષ્ણુ–અવતાર થયો, તમોગુણથી લયને માટે રુદ્રાવતાર થયો. એ વાક્યમાં ગુણાવતાર અંશો છે. આ પ્રકારે મન્વાદિસ્મૃતિમાં પણ સમજી લેવું. ભગવાન સર્વાત્મા હોવાથી સગુણ નથી, પણ ગુણના પણ એ જ આત્મા છે. ગુણ જો એમનાથી ભિન્ન હોય તો **ऐतदात्म्यमिदं सर्वं** એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. વળી સર્વના નિયંતા હોવાથી ગુણાત્મા છતાં ગુણને અધીન નથી. જો ગુણ બળવાન હોય તો **सर्वमिदमभ्यात्तः** ઈ૦ શ્રુતિનો વિરોધ આવે; પણ મૂલકર્તા હોવાથી પોતે સગુણનો કર્તા છે, કેમકે શ્રુતિમાં કહેલું છે કે **एकमेवाद्वितीयम्** ।

પ્રથમ એક જ બ્રહ્મ હતું. એ વખતે ગુણની સ્થિતિ શ્રુતિમાં કહેલી નથી. એ પ્રમાણે પ્રમાણથી નિશ્ચય કરીને તર્ક કહેવામાં આવે છે.

જો ભગવાન સગુણ હોય તો પોતે સ્વતંત્ર થઈ શકે નહિ, અને જો સ્વતંત્ર ન હોય તો કર્તા પણ થઈ શકે નહિ, અને જો કર્તા ન થાય તો ગુણને વિશે ઉચ્ચનીચતા પૌર્વાપર્યની સંપત્તિ ન થઈ શકે. વળી જો એ સંપતિ સ્વાભાવિક હોત તો કપિલ અને વ્યાસ પોતપોતાના દર્શનમાં કહેત, પણ એમ નથી, તેથી મૂલ કર્તા નિર્ગુણ જ છે. ૭૭

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ।
कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥७८॥

શ૦—જેની નિર્મલ બુદ્ધિ જતી રહેલી છે તેવા કેટલાક પુરુષો શબ્દના મુખ્ય અર્થનો બાધ કરીને પરબ્રહ્મને વિશે જગતની કારણતા દૂષિત કરે છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે પોતાનો મત સ્થાપિત કરીને પરમતનું નિરાકરણ કરવાને માટે ભગવાનને સગુણ માનનારા પુરુષોનો ઉપહાસ કરે છે. શ્રુતિ એ મુખ્ય અથવા અભિધાવૃત્તિથી પ્રકરણાનુસારે જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરાય તે જ શ્રુત્યર્થ છે, એમાં **सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । भृगुर्वै वारुणिः ।** ઇત્યાદિ સંદિગ્ધ બ્રહ્મપ્રકરણને વિશે કેવળ બ્રહ્મનું જ જગત્કારણત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે, અને એની પેઠે બીજાં સંદિગ્ધ વાક્યોમાં વ્યાસે સૂત્રથી નિર્ણય કરી એમાં પણ કેવળ બ્રહ્મનું જગત્કારણત્વ પ્રવિપાદિત કરેલું છે, પરંતુ જેના થકી નિર્મળ બુદ્ધિ જતી રહેલી છે તેવા કેટલાક પુરુષો વાક્યા-

ભાસ અને યુક્ત્યાભાસને આગળ કરીને શ્રુતિ અને સૂત્રનો બાધ કરી બ્રહ્મની જગત્કારણતા દૂષિત કરે છે. જે બ્રહ્મ શ્રુતિ સૂત્રમાં જગતના કારણરૂપ કહેલું છે તે પુરુષોત્તમ છે.

આ૦—વેદમાં મુખ્ય વૃત્તિ વડે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના તાત્પર્યનિર્ણયથી જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરાય છે તે પ્રકરણના અનુસારે કરેલો અર્થશક્તિ–દાર્ઢ્ય હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતિમાં અભિપ્રેત છે, અને એ જ અર્થ જગતનું કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મને કહે છે, તેમાં છાંદોગ્યના **सदेव सौम्येदमग्र आसीत** એ વાક્યથી વ્યાકૃત, નામરૂપ, દેખાતા જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવ્યાકૃત કેવળ એક જ બ્રહ્મ હતું, એમ કહેલું છે. એ શ્રુતિમાં **अग्र**પદ હોવાથી કાલની સ્થિતિ પૃથક્ હશે ! એમ શંકા થાય તો એનો નિરાસ કરવાને માટે બીજી શ્રુતિ **एकमेवाद्वितीयं** બતાવી છે.

એ શ્રુતિથી કેવળ એક જ બ્રહ્મની સ્થિતિ દેખાડીને **एव** અને **अद्वितीय** પદથી કાલ ગુણ કર્મ સર્વનો નિષેધ કરીને એક જ બ્રહ્મ હતું એમ કહેલું છે. ત્યારપછી **कथमसतः सज्जायेत** એ શ્રુતિથી વૈનાશિકાદિના મતનો નિરાસ કરીને **तदैक्षत** એ શ્રુતિથી ચેતનત્વના બોધનપૂર્વક કેવલ સત્ થકી જ તેજ જલ અને પૃથ્વીની સૃષ્ટિ કહેલી છે, તેથી જગતનું બીજ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. **एव** અને **अद्वितीय** પદથી કૈવલ્ય હોવાથી નિમિત્ત ઉપાદાનનું ઐક્ય અને શુદ્ધત્વ સ્ફુટ થાય છે.

બીજું વાક્ય ઐતરીય ઉપનિષદનું છે. એમાં પણ **आत्मा वा इदम्** એ શ્રુતિથી આરંભ કરીને ઈક્ષણપૂર્વક જલાદિક્રમથી લોક અને લોકપાળની સૃષ્ટિ કહેલી છે, તેથી એમાં પણ કેવળ આત્મા થકી જ પૂર્વની પેઠે સૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. આગળનાં બે વાક્ય તૈત્તિરીય ઉપનિષદનાં છે. એમાં પ્રથમ **ब्रह्मविदाप्नोति परम** એ શ્રુતિથી બ્રહ્મનું નામમાત્રથી નિરૂપણ કરી આગળ **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** એ શ્રુતિથી લક્ષણ કહીને એનું આત્મત્વ કહી **तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः** એ વાક્યથી આત્મા થકી આકાશાદિ ક્રમ વડે સૃષ્ટિ કહેલી છે. આગળ **सोऽकामयत । तदात्मानं स्वयमकुरुत** એ વાક્યથી આત્મા થકી જ સૃષ્ટિ કહેલી છે, પણ બીજે પ્રકારે નથી. બીજા તૈત્તિરીય વાક્યમાં ભૃગુએ પોતાના પિતા વરુણને **ब्रह्माधीहि** એટલે "મને બ્રહ્મ કહો" એમ કહ્યું ત્યારે વરુણે **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते** એ પ્રકારે બ્રહ્મનું લક્ષણ કહી એના જ્ઞાનને માટે તપરૂપી સાધનનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી ભૃગુ પણ તપ કરીને કર્મથી **आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्** એ શ્રુતિથી આનંદ બ્રહ્મ છે એમ જાણવા લાગ્યા, અને છેવટે એ વિદ્યાને ભાર્ગવી વિદ્યા કહી ઉપસંહાર કર્યો. ઉપર કહેલાં તમામ વાક્યોમાં "શબલ" શબ્દ નથી, તેથી એ નિઃસંદિગ્ધ છે. જેમ એ વાક્યોમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય કરનાર બ્રહ્મ હોવાથી બ્રહ્મનું કારણત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે તેમ જ વ્યાસે સંદિગ્ધ વાક્યોનો સંદેહ નિવૃત્ત કરી એ વાક્યોથી પણ શુદ્ધ બ્રહ્મનું કારણત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે. ઉપનિષદ–વાક્યોમાં **अस्य लोकस्य का गतिः । आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । कतमा सा देवता, प्राण इति होवाच ।** એ શ્રુતિઓમાં જગતની ઉત્પત્તિ આકાશ અને પ્રાણ થકી કહેલી છે. એમાં એમ સંદેહ થાય કે આકાશશબ્દ ભૂતવાચક છે ! એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે વ્યાસે **आकाशस्तल्लिङ्गात** એ સૂત્રમાં આકાશને બ્રહ્મવાચક ગણેલું છે, કેમકે જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયાદિ ભૂતાકાશ થકી થવાનો સંભવ નથી, તેમજ **अत एव प्राणः** એ સૂત્રથી પણ શ્રુતિમાં કહેલા **प्राण** શબ્દનો વાચ્યાર્થ બ્રહ્મ છે. લૌકિક રૂઢિથી આકાશ અને પ્રાણ શબ્દો ભૂતવાચક છે તેમ આ શ્રુતિમાં નથી. એવી રીતે શ્રુતિ અને સૂત્ર બંનેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહેલું છે, તે બંનેનો બાધ કરી કેટલાક શુદ્ધ બુદ્ધિરહિત પુરુષો શ્રુતિ અને સૂત્રના અર્થનો બાધ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મના કારણત્વને દૂષિત કરે છે. ૭૮

अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत्किल कारणम् ।
स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥७९॥

૭૦—અનાદિ અવિદ્યાથી બંધાયેલું બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, અને એ બ્રહ્મ પોતાની અવિદ્યાથી સંસારને પામે છે. કલ્પિત ગુરુવાક્યો થકી એઓ મુક્તિ માને છે. આ પ્રમાણે એઓ સર્વને અલીક માને છે.

પ્ર૦—'હું અજ્ઞ છું' એવા અનુભવથી સિદ્ધ થતી ભાવરૂપ અનાદિ અવિદ્યા છે તેનાથી બંધાયેલું ચૈતન્ય એના અધ્યાસ થકી જગતનું કારણ છે, કારણ કે કારણ કાર્યાનુરૂપ હોવું જોઈએ; કાર્ય જડરૂપ જગત હોય અને તુચ્છ સ્વરૂપવાળું છે, માટે એનું કારણ પણ એવું જ હોવું જોઈએ! આવી રીતના યુક્ત્યાભાસ માયાવાદીઓ કરે છે. સિદ્ધાન્ત એવો છે કે **सत्यं चाऽनृतं च सत्यमभवत् । स आत्मानं स्वयमकुरुत । प्रजायेय ।** ઉપરની શ્રુતિઓ કાર્યરૂપ જગતનું બ્રહ્મત્વ નિસંદિગ્ધ રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે. બ્રહ્મવિદ્ પુરુષોના હૃદયમાં કોઈ વખત જગત હેય (ત્યાગ કરવા લાયક) અથવા તુચ્છ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પુરુષને પોતાના અંગમાં પૃથક્ ભાન થવાથી એવી તુચ્છ પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ જગતને બ્રહ્મ થકી જુદું જાણવાથી એવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ જગત થકી અભિન્ન છે. એમ ન હોય તો બીજાદિકનું બ્રહ્મત્વ-કથન મલ-દૃષ્ટાન્તથી બાધિત થાય. એમ થવાથી સર્વ સન્માર્ગનો નાશ થાય. એઓના વાક્યાભાસો શ્રુતિના એકદેશમાંથી ગ્રહણ કરેલા છે. એ વાક્યો :

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । अनृतापिधानाः । वाचारम्भणं विकारः । मायां तु प्रकृतिं विद्यात् । ૮૦

એઓને પદાર્થમાત્ર માયા છે, પરંતુ વાક્યના વિરોધથી એ વાક્યાભાસો વાક્યાર્થમાં યથાર્થ સંભવતા નથી, માટે યથાર્થ અર્થમાં શ્રુતિમાં **माया** શબ્દથી કોઈ ઠેકાણે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ કહેલી છે; કોઈ ઠેકાણે માયાને પ્રથમ અથવા સૂક્ષ્મકાર્ય કહેલું છે. **अनृत**શબ્દથી દેહેન્દ્રિયાદિક કહેલું છે, પણ આ ઠેકાણે આ વાક્યોમાં સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાંતથી જગતનું મિથ્યાત્વ કહેવું શક્ય નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ નાસ્તિકતા છે. અસુરો જગત માયા છે એમ કહે છે. **असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं** "આસુર પુરુષો જગતને અસત્ય, (રજ્જુમાં સર્પની પેઠે) પ્રતિષ્ઠા વગરનું, અને ઇશ્વરરહિત કહે છે." એ વાક્યોથી જગતના મિથ્યાત્વનો બાધ થાય છે. જગતના સત્યત્વને બતાવનાર હજારો વાક્યો છે. **स भूतं स भव्यम् । हरिरेव जगत् ।** એ વાક્યો જગતનું બ્રહ્મત્વ કહે છે.

જેઓ પોતાના ચિત્તના દોષથી જગત દુષ્ટ છે એમ જુએ છે તેઓના સમાધિરહિત હૃદયમાં અવિદ્યાવાદ શાસ્ત્રબાધિત હોવા છતાં પ્રતીત થાય છે. એઓના મતમાં બંધ અને મોક્ષ એવા છે કે ચૈતન્યનિષ્ઠ મલ, આવરણ અને વિક્ષેપરૂપ અનાદિ અવિદ્યાથી આત્માને સંસાર છે, અને કલ્પિત ગુરુના વાક્ય થકી એનો મોક્ષ છે.

આ૦—હવે માયાવાદના મતનો અનુવાદ કરવામાં આવે છે. માયાવાદીઓ ભાવરૂપ અનાદિ અજ્ઞાન માને છે. જો અવિદ્યા સાદિ (આદિ-વાળી) હોય તો સકારણ થાય. ત્યારે અન્ય કારણમાં સાદિત્વ અથવા અનાદિત્વનો અંગીકાર કરવાથી અનવસ્થાવિરોધ આવે, માટે અવિદ્યા જ અનાદિ છે, એ અજ્ઞાનરૂપ છે. એમાં પ્રમાણ એ છે કે 'હું અજ્ઞ' એ પ્રકારે સહુને અનુભવ છે. એમ ન હોય તો શ્રોતજ્ઞાનથી સિદ્ધ ચિદ્રૂપ જીવ શરીરમાં રહી પોતાના અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે એ સંભવે નહિ. એ અવિદ્યા બંધક હોવાથી ભાવરૂપ છે. એ અવિદ્યામાં 'હું' એવો અભિમાનરૂપ અધ્યાસ થવાથી ભાવરૂપ અજ્ઞાનથી બંધન થયેલું સાકાર ચૈતન્ય આ જગતનું કારણ છે. અવિદ્યા અને માયાને એઓ પર્યાય માને છે. કેટલાક શુદ્ધ સત્ત્વ-

પ્રધાન માયા છે એમ કહે છે અને મલિનસત્વપ્રધાન અવિદ્યા છે એમ કહે છે. એઓના મતમાં માયા અને અવિદ્યા બંને અજ્ઞાનરૂપ છે. શ્રીમદાચાર્ય બંને મતને એક કરીને અનુવાદ કરી, એઓના યુક્ત્યાભાસને સંક્ષેપથી કહે છે. જેવું આ જગત જડ હેય અને તુચ્છ નિષ્ઠાવાળું છે તેવું એનું કારણ પણ હોવું જોઈએ— આ કહેવું વેદવિરુદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. વ્યાસદર્શનમાં શ્રુતિ જ મુખ્ય પ્રમાણ છે, યુક્તિ પ્રમાણ નથી. શ્રુતિમાં **सदेव सौम्य** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મનું કારણત્વ કહેલું છે તેમજ **सत्यं चानृतं च** એ શ્રુતિથી કાર્યનું પણ બ્રહ્મત્વ કહેલું છે; માટે પૂર્વે કહેલી યુક્તિ આભાસરૂપ જ છે. એ યુક્તિથી સગુણત્વ થતું નથી. શ્રુતિમાં **सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय** ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જગત વિશે આલોચનારૂપ જ્ઞાનાત્મક તપ કહેલું છે, અને ત્યારપછી સર્વ સૃષ્ટિ, અને એમાં પ્રવેશ કહીને એ જ જગત્કર્તાનું સર્વરૂપે થવું કહેલું છે, અને ઉપસંહારમાં કહેલું છે કે **यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते ।** એ ઉપસંહારથી તંતુપટન્યાયથી જગતમાં બ્રહ્મનો સત્યરૂપે પ્રવેશ છે. વળી બીજી શ્રુતિ **यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च** તથા ભાગવતના **यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु । प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम्** શ્લોકમાં તેમજ **ओतप्रोतमिदं यस्मिस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः** એ સ્મૃતિવાક્યમાં કહેલું છે કે બ્રહ્મ જગતમાં સત્યરૂપે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં જીવરૂપે પ્રવેશ કહેલો નથી, કારણ કે નામરૂપ–વ્યાકરણાત્મક કાર્ય આ ઠેકાણે કહેલું નથી. અને કદાપિ જીવના પ્રવેશનો અંગીકાર કરીએ તોપણ કાર્યના સત્યત્વનો બાધ આવતો નથી, કેમકે શ્રુતિમાં કહેલું છે કે **सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्.** "બ્રહ્મ કાર્યમાં પ્રવેશ કરીને એટલે આત્મરૂપ, અને અનૃત એટલે દેહઇંદ્રિયાદિરૂપ સત્ય થાય છે." જો શ્રુતિ જગતને અસત્ય કહેવા માગતી હોત તો ઉપરની શ્રુતિમાં **सत्यं** અને **अनृतं** એ બે જ પદ મૂકત, પણ ત્રીજું પદ **सत्य** મૂકત નહિ, તેમજ ઉપર લખેલી **यदिदं किंच** એ શ્રુતિમાં સર્વને સત્ય કહેત નહિ; માટે પ્રથમ શ્રુતિ–વાક્યથી નિઃસંદિગ્ધ સત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. બીજા વાક્યમાં **स आत्मानं स्वयमकुरुत** એમ આત્માનું જ કર્મત્વ કહેલું છે, તેથી આત્મા સત્ય હોવાથી જગતનું સત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. ત્રીજા વાક્યમાં **प्रजायेय** એમ કાર્યદશામાં ઉચ્ચ–નીચતા દેખાય છે, તોપણ દોષના અભાવના બોધનને માટે ઉપસર્ગથી પ્રકર્ષ બતાવેલો છે. આ પ્રકારે સ્વતઃપ્રમાણભૂત વેદ જગતનું કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે એમ નિઃસંદિગ્ધ રીતે સિદ્ધ કરે છે, તેથી યુક્ત્યાભાસથી બતાવેલું કારણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

વેદનું સ્વતઃપ્રમાણત્વ **वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि** એ શ્લોકમાં પ્રતિપાદિત કરેલું છે. કાર્યરૂપ જગત હેય અને તુચ્છ હોવાથી એને વિશે કુત્સિત (નીચ) તત્ત્વ જણાય છે, અને બ્રહ્મને વિશે એ નહિ હોવાથી જગતનું બ્રહ્મત્વ બતાવનારી શ્રુતિ ઉપચરિતાર્થ છે ! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે લોકમાં કુત્સિતત્વ પ્રતીત થવા છતાં પણ જેઓએ અવિદ્યાનો નાશ કરેલો છે, જેઓ શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મને જાણે છે તેઓના હૃદયમાં જગતના કુત્સિતત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. એ પ્રમાણે ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે. ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે માયા માત્ર ભેદનો અનુવાદ કરી એનો નિષેધ કરીને મારું પ્રતિપાદન કરવાથી વેદ કૃતકૃત્ય થાય છે. એટલો જ સર્વ વેદનો અર્થ છે, તેથી સર્વનું બ્રહ્મત્વ વડે સમાનત્વ છે અને અભેદ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિતાત્પર્ય જાણનારા બ્રહ્મવિદ પુરુષોને પ્રતીત થાય છે. જેમ કમળાવાળાને પીતપ્રતીતિ થાય છે તેમ અવિદ્યાવાળાને કુત્સિતપ્રતીતિ થાય છે, માટે જગતમાં પ્રતીત થતા કુત્સિત તત્ત્વથી એને હેય અને તુચ્છ માની એના એવા જ કારણની કલ્પના કરવી એ પણ યથાર્થજ્ઞાનનો અભાવ છે.

આ પ્રકારે શાસ્ત્રાર્થનું પ્રતિપાદન કરીને લૌકિક દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે. જે વખતે અવિદ્યાદશામાં શરીર અને આત્માની અભેદપ્રતીતિ હોય છે ત્યારે પોતાના અંગમાં કોઈપણ અંગ કુત્સિત દેખાતું નથી તેમ જ વિદ્દશામાં અભેદ થવાથી જગતમાં કુત્સિતત્વ ભાસતું નથી, પણ જ્યારે આત્મા અને દેહમાં

ભેદની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે આત્મબુદ્ધિનું તિરોધાન થવાથી મમતાના વિદ્યમાનપણાને લીધે પોતાના અંગમાં પણ કુત્સિતત્વ-બુદ્ધિ થાય છે.

બ્રહ્મવિદ પુરુષના હૃદયમાં કાર્યરૂપનો અભેદ છે, અને એને કુત્સિતત્વ ભાસતું નથી. એમાં પ્રમાણ શું એમ પૂછે તો કહે છે કે જો જગતમાં કુત્સિતત્વ થાય અને એમના હૃદયમાં ભાસે તો છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં બીજાદિનું બ્રહ્મત્વ કહેલું છે તે મલ-દષ્ટાંતથી બાધિત થાય. એ શ્રુતિનો સંદર્ભ નીચે પ્રમાણે છે: **तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्** । આ શ્રુતિથી અન્ન થકી ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂતોનાં ત્રિવિધ બીજ કહીને એમાં બ્રહ્મત્વ જણાવવાને માટે **सेयं देवता** ઇત્યાદિથી નામાદિવ્યાકરણ ત્રિવૃત્કરણાદિ વડે ભોજન કરેલા અન્નનો ત્રિધાભાવાદિક કહીને જે સૂક્ષ્મ બીજભૂત સદ્રૂપ છે તેને જણાવતાં છતાં, પાંચમા પ્રપાઠકમાં દષ્ટાંતને માટે વડનું ફલ લાવવાનું કહ્યું, અને બીજમાં વડ રહે છે એમ સમજાવ્યું. પછી છેવટ સર્વ બીજનું બ્રહ્મત્વ એ મલદષ્ટાંતથી બાધિત થાય છે.

ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે **बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्** । "હે અર્જુન, નિત્ય પ્રાણીમાત્રનું બીજ મને જાણ." અહીં બીજનું બ્રહ્મત્વ કહેલું છે.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને વિભૂતિનું નિરૂપણ કરીને કહ્યું છે કે આ બધી વિભૂતિઓ મનના વિકારરૂપ છે. ગીતામાં કહેલી વિભૂતિઓ એના તુલ્ય હોવાથી, બીજરૂપી કાર્યનું બ્રહ્મત્વ ઘટતું નથી! આ કહેવું અજ્ઞાન થકી છે, કેમકે મનોવિકારત્વ છતાં પણ બ્રહ્મરૂપતા જતી નથી. દુરાગ્રહ વડે બીજાના બ્રહ્મત્વને બાધ થવાથી જ્ઞાનોપયોગી દેહનું સંપાદન કરવાને માટે પંચાગ્નિવિદ્યા **विविदिषन्ति** એ શ્રુતિમાં કહેલા જ્ઞાનસાધક યજ્ઞાદિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા પાવનયજ્ઞાદિ એ સર્વ સન્માર્ગનો નાશ થઈ જાય, માટે કુત્સિતત્વ અવિદ્યાવાનના જ હૃદયમાં દેખાય છે. આ પ્રકારે એઓનો યુક્ત્યાભાસ વૈદિક વાક્ય તથા વેદાનુસાર યુક્તિથી દૂષિત છે. હવે વાક્યાભાસોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. "પ્રકાશ"માં બતાવેલાં વાક્યોમાં માયાવાદીએ કરેલો અર્થ શ્રુતિને અનુસરતો નથી, અને કાર્ય કોશમાં માયાના પર્યાયશબ્દો શાંબરી ક્રિયા, દંભ, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ કહેલાં છે. જો એમણે કહેલો **माया** શબ્દનો અર્થ યથાર્થ હોય તો બીજાં વાક્યોમાં વિરોધ આવે નહિ, પણ એ અર્થથી સંગતિ આવે. પ્રથમ વાક્ય એવું છે કે **इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते** । (બૃહદારણ્યક) એ વાક્યમાં માયા વડે ઘણાં રૂપનું દર્શન કહેલું, પણ એ વડે ઘણાં રૂપનું થવું કહેલું નથી, તેથી આ ઠેકાણે **માયા** શબ્દનો અર્થ બુદ્ધિની વૃત્તિ છે. એ ઋચાનો પૂર્વાર્ધ **रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय** । છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે "પરમાત્મા દરેક રૂપ પ્રત્યે તે તે રૂપ થયેલા છે, અને પ્રસિદ્ધ પરમાત્માનું રૂપ આ સર્વ રૂપનો પ્રકાશ કરવાને માટે છે."

આ ઠેકાણે રૂપ રૂપ પ્રત્યે થવામાં અથવા પ્રકાશ કરવામાં **માયા** પદ કહેલું નથી, પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં દેખાવામાં જ **માયા** પદ કહેલું છે તેથી એ ઋચાના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ એવો થાય છે કે "પરમાત્મા બુદ્ધિની અથવા ઇંદ્રિયોની વૃત્તિ વડે બહુરૂપ છે." બહુરૂપ થવામાં પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે એ પૂર્વાર્ધથી સિદ્ધ થાય છે. આ વાક્ય મધુબ્રાહ્મણમાં છે. એમાં આત્માનું પૃથ્વી આદિમાં વિદ્યમાનત્વ તેમજ અમૃતત્વ બ્રહ્મત્વ અને સર્વાત્મકત્વ ઉપક્રમમાં પ્રતિપાદિત કરીને ત્યારપછી અનેક પુરો(દેહો)નું કરવું અને એમાં પ્રવેશ કહીને એ વડે સર્વનું સંવૃતત્વ કહેલું છે. ઘણાં પુરથી ભેદ પ્રાપ્ત થવાથી સર્વરૂપત્વની હાનિ પ્રાપ્ત થાય, એટલા માટે ભેદના નિરાસ વડે સર્વરૂપત્વનું સમર્થન કરવાને માટે **रूपं रूपं** એ મંત્ર કહેલો છે. **अयं वै हरयो यं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च** "આ પરમાત્મા જ દશ ઇંદ્રિયોરૂપ છે, અને અપરિમિતરૂપ, બહુરૂપ અને અનંતરૂપ પણ છે." જેની ઇન્દ્રિય(હર્યાદિ)રૂપતા કહેલી છે તેનું જ **तदेतद् ब्रह्मा-**

पूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् આ શ્રુતિ વડે સ્વરૂપ કહીને **अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः** આ પ્રકારે કહી ઉપસંહાર કરેલો છે, તેમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર વડે બ્રહ્મની સર્વરૂપતાનો માયા વગર બોધ કર્યો છે. અને મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં હર્યાદિ(ઇન્દ્રિયાદિ)રૂપતા પણ માયા વિના જ જણાવેલી છે, અને વારંવાર આત્માની સર્વરૂપતા કહેલી છે. છેવટ **सर्वानुभूः** વડે સર્વરૂપ હોનાર અથવા સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રહ્મને કહેલું હોવાથી માયાવાદીએ કરેલો **माया** શબ્દનો અર્થ વાકયથી વિરુદ્ધ છે. જે અર્થ શ્રુતિવાક્ય સાથે સંગતિથી મળે તે જ શ્રુત્યનુસાર કહેવાય, પરંતુ વિરુદ્ધ અર્થ ત્યનુસાર કહેવાય નહિ.

ચોથું વાક્ય **मायां तु प्रकृतिं विद्यात्** શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં માયાનું પ્રકૃતિત્વ જણાવે છે એનું ભગવાને ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં સત્યત્વ કહેલું છે. પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાન છે, અને પરપુરુષ આધાર છે. કાર્ય અભિવ્યંજક કાલ છે. "પ્રકૃતિ પુરુષ અને કાલ એ ત્રણે રૂપ હું બ્રહ્મ છું' એમ ભગવાને કહેલું છે, તેમજ **प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्** એ સૂત્રાનુસાર બ્રહ્મ થકી અભિન્ન જ પ્રકૃતિ પણ હોવી જોઈએ. જો ભિન્ન હોય તો એ સૂત્રનો તેમજ ભગવદ્વાકયનો વિરોધ આવે, તેમજ **पुरुषं ब्रह्मयोनिम्** એ શ્રુતિથી માયિત્વનું મિથ્યાત્વ હોવામાં બાધ આવે છે, માટે **माया** શબ્દને અસત્-વાચક કહેવામાં આ શ્રુતિનો પણ વિરોધ આવે છે.

બીજું અને ત્રીજું વાક્ય **अनृतापिधानाः । वाचारम्भणं विकारः** છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે, તેમાં પહેલું દહર વિદ્યાનું છે અને બીજું શ્વેતકેતુ વિદ્યાનું છે.

त एते सत्यकामा अनृतापिधानाः એ આખી શ્રુતિ છે. "એ આ સત્યકામો છે તે દેહથી ચોતરાથી ઢંકાયેલા છે." આ ઠેકાણે **अनृत** શબ્દનો અર્થ દેહ છે, કેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં **सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्** એ શ્રુતિથાં સત્ય એટલે આત્મારૂપ અને અનૃત એટલે દેહરૂપ બ્રહ્મ હોતું હવું એમ કહેલું છે, તેથી **अनृत** શબ્દનો આત્મા થકી વિલક્ષણ જડ દેહ અર્થ થાય છે, પણ **अनृत** શબ્દથી મિથ્યાત્વ થતું નથી. વળી મિથ્યાવસ્તુથી કામો ઢંકાવાનો સંભવ નથી, માટે **अनृत** શબ્દનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ અર્થ છે.

(છાંદોગ્ય-૧૧૬) " હે સૌમ્ય, માટીનો એક પિંડ જાણવાથી માટીના બનેલા સર્વ પદાર્થો જાણવામાં આવે છે. વાણીથી બોલાતું નામ વિવિધ પ્રકારે રચાયેલ ઘટાદિ માટીરૂપ હોવાથી સત્ય છે." એ શ્રુતિમાં કાર્ય અને કારણનો અભેદ પ્રતિપાદિત કરેલો છે, પણ મિથ્યાત્વ કહ્યું નથી. જો શ્રુતિને મિથ્યાત્વ અભિપ્રેત (કબૂલ) હોત તો શ્રુતિમાં **मृत्तिका सत्या** એમ કહેત. પરંતુ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે **मृत्तिका इति एवं सत्यम्**, તેથી અર્થ એમ થાય છે કે નામધેયમૃત્તિકા, અર્થાત્ મૃત્તિકાના જુદાં જુદાં નામવાળા ઘાટો મૃત્તિકારૂપ હોવાથી સત્ય છે. આ વાકયનો અર્થ ૮૩ મા શ્લોકની ટીકામાં વિસ્તારથી કરવામાં આવશે. કેટલાક પુરુષોને ભ્રમ થકી જ **माया** શબ્દનો અર્થ મિથ્યા ભાસે છે, તેથી પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અને સગુણ-કર્તૃત્વાદિકવાકયનો અર્થ થતો નથી, તેથી એમ પ્રતીત થતાં અર્થયુક્ત વાકયો વાકયો નથી પણ વાકયાભાસ છે.

વૈદિક નિઘણ્ટુમાં **माया वयुनमभिख्या** એ વચન છે, તેથી વૈદિક કોશને અનુસરી **माया** શબ્દનો અર્થ 'પ્રજ્ઞા' થાય છે. જુદી જુદી ઇંદ્રિયોથી જુદી જુદી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાને લીધે બુદ્ધિનું બહુત્વ છે, માટે આ ઠેકાણે **माया** શબ્દ બહુવચનમાં હોવાથી એનો અર્થ ઇંદ્રિયો થકી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં **मायां तु प्रकृतिं विद्यात्** એ શ્રુતિમાં **माया**-શબ્દ વડે પ્રથમ કાર્ય સમજવું.

यथैतामैश्वरीं मायाम् એ એકાદશ સ્કંધના શ્લોક ઉપરનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદાચાર્યે **माया**ના અનેક અર્થ વિસ્તારથી કહેલા છે તે ત્યાંથી જાણી લેવા.

"પ્રકાશ"માં **आदि** શબ્દ વડે બીજા વાકયાભાસો પણ કહેલા છે તે નીચે પ્રમાણે :

अनृतं वै वाचा वदति, अनृतं मनसा ध्यायति, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं यदिदमुपासते । अतोऽन्यदार्त्तम् । एवमेवैषां स्वात्ऽयतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशाभासेन करोति चाविद्या च स्वयमेव भवति ।

ઉપરનાં વાકયોમાં **अनृत** શબ્દનો અર્થ દેહ સમજવો, તેમજ **नेदं यदिदमुपासते** એ વાકયમાં પણ વાણી વગેરેનું બ્રહ્મત્વ નિષિદ્ધ કરાતું નથી, પરંતુ વેદ્યત્વ જ નિષિદ્ધ કરાય છે. એ જ પ્રકારે **अतोन्यदार्त्तम्** એ સ્થળે ઈશ્વરથી અન્ય જીવ જડનું દુઃખિત્વ કહેલું છે, પણ મિથ્યાત્વ કહેલું નથી. દુઃખ એ આનંદનો તિરોભાવ જ છે. એ તિરોભાવ ભગવત્‌શક્તિરૂપ છે તેથી કોઈપણ પ્રકારનો દોષ આવતો નથી.

"ગૌડવાર્તિક"માં કહ્યું છે કે **स्वप्नमाये यथादृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥** "જેમ સ્વપ્ન માયા અને ગંધર્વનગર ખોટાં છે તેમ આ જગત પણ વિચક્ષણ પુરુષોએ વેદાંતમાં ખોટું જોયેલું છે." ઉપરના વાકયને અનુસરી જગતના મિથ્યાત્વનો કેમ અંગીકાર ન કરાય ? એ શંકાની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે સ્વપ્નાદિના દૃષ્ટાંતથી જગતનું મિથ્યાત્વ કહી શકાતું નથી, કેમકે **असत्यमप्रतिष्ठं ते** ૪૦ ગીતાવાકયનો બાધ આવે છે. એમ હોવાથી સમાધિરહિત પુરુષોને વિશે જ આ મિથ્યાવાદ પ્રસિદ્ધ છે. ગૌડાચાર્ય પૂર્ણ યોગી હતા એમાં કાંઈપણ પ્રમાણ નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ અપૂર્ણ યોગીને પ્રતીત થતું નથી, તેથી જગતને અસત્ય માનવું યોગ્ય નથી.

એ પ્રકારે એકદેશીના મતમાં મનાતા પ્રપંચ અને એના કારણને દૂષિત કરીને, એ મતના બંધ અને મોક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; એ મતમાં જીવ અને બ્રહ્મનો અંશાંશીભાવ માનવામાં આવતો નથી, પરંતુ બ્રહ્મનું નિષ્કલત્વ છતાં પણ જેમ ઘટાદિકથી આકાશનું નાનાત્વ દેખાય છે અને જેમ મલને લીધે જળનું નાનાત્વ દેખાય છે, તેમ બ્રહ્મપ્રદેશને અવિદ્યા લાગુ થતાં નાનાત્વ પ્રતીત થવાથી પોતાને વિશે સંસારિત્વ ભાસે છે, એ બંધ છે. સંસારીને મૂલ અજ્ઞાન અને એના કાર્યની નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે, કેમકે વિસ્મૃતકંઠમણિસ્મરણ ન્યાયથી ગુરુ-ઉપદેશ થકી આત્મસ્વરૂપ જાણવાથી અજ્ઞાન અને એના કાર્યની નિવૃત્તિ થાય છે. ૭૯

एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ।
उपेक्ष्य भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ।
कलौ तदादरो मुख्यः फलं वै मुख्यतस्तमः ॥८०॥

શ૦—આ પ્રકારે સર્વ માહાત્મ્યનો નાશ કરનારું પ્રતારણા*શાસ્ત્ર શ્રુતિ અને સ્મૃતિ થકી વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવદ્‌ભક્તોએ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. કલિયુગમાં એનો આદર મુખ્ય છે, અને ભગવદ્-વૈમુખ્ય થકી ભાવી ફલ નરક છે.

પ્ર૦—કોઈ એમ કહે છે કે માયાવાદને અનુસરતો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ હોય તો એમાં શો દોષ છે ! એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહે છે કે જેમ મનુષ્યો ભગવદ્વિમુખ થાય તેવો એમાં ઉપાય રચેલો છે, અને એમાં કાંઈ જાણવા યોગ્ય વસ્તુ નથી. સર્વેશ્વર, સર્વકર્તા, સર્વ કારણના કારણરૂપ ઇત્યાદિ વચનોમાં જે ભગવન્માહાત્મ્યનું પ્રતિપાદન કરેલું છે તેનો એ શાસ્ત્રાર્થ નાશ કરે છે, માટે એ શાસ્ત્રાર્થ બધો લખી

---

* ઠગવું અથવા છેતરવું એને 'પ્રતારણા' કહે છે.

અને એનું ખંડન કરવું એ યોગ્ય નથી, કારણ કે અસત્‌-ભાવના વડે પોતાની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં એ પ્રતારણા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, માટે ભગવદ્‌ભક્તોએ એની અત્યંત ઉપેક્ષા કરવી, તેમજ, **आनन्दात् ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।** ઇત્યાદિ હજારો શ્રુતિસ્મૃતિવાકયોથી માયાવાદ વિરુદ્ધ છે. જે શ્રુતિસ્મૃતિ થકી વિરુદ્ધ હોય તેમાં આદર કેમ થાય ? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે કલિયુગમાં પુરુષો ભગવદ્વિમુખ હોવાથી એમાં એઓનો આદર થાય છે, અને એ થકી ભાવી ફલ તમ (નરક) છે.

આ૦—ગમે તે પ્રકારે મોક્ષ સાધનીય હોવાથી એકદેશીના મતના શાસ્ત્રાર્થમાં શો દોષ આવે ? ત્યાં કહે છે કે એ એકદેશીય મતમાં કાંઈપણ જાણવાને યોગ્ય નથી, પણ એ ભક્તિમાર્ગવિરોધી હોવાથી **ईश्वरे तदधीने च** એ વાકયાનુસારે એની ઉપેક્ષા કરવી જ યોગ્ય છે, કેમકે શ્રુતિમાં કહેલું છે કે આનંદ થકી જ નિશ્ચય પ્રાણીમાત્ર (બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત) ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્રુતિ-સંદર્ભમાં **माया** પદ નહિ હોવાથી જગતનું ઉપાદાન શબલ બ્રહ્મ અથવા **माया** છે એ કહેવું વિરુદ્ધ છે. તેમજ **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** એ સૂત્ર થકી અવિકૃતપરિણામવાદ શ્રુતિ અનુસારે અંગીકાર કરવાને યોગ્ય છે. જો એમ ન કરે તો અભિન્નનિમિત્ત-ઉપાદાનવાદ ઘટે નહિ. કદાપિ એમ શંકા થાય કે શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોય તો એમાં લોકનો આદર ન થવો જોઈએ ! એ શંકાના ખુલાસાને માટે કહે છે કે કલિકાલ જ આદરનું કારણ છે. ઘણા લોકનો એમાં આદર છે એટલા જ કારણથી એ શ્રુતિ થકી અવિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાય નહિ, એમાં પણ કલિયુગ ભગવદ્‌ભજનમાં આદરજનક હોવા છતાં પણ ભગવદ્‌વૈમુખ્ય જ એ શાસ્ત્રમાં આદરનો હેતુ છે, અને ભગવદિચ્છાથી એનું ભાવી ફલ તમ છે.

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः। मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति। એ વાકયોથી ભગવાનની એવું ફલ આપવાની ઇચ્છા હોવાથી ભગવદ્‌વૈમુખ્ય વડે કલિ પણ એમાં જ આદર ઉત્પન્ન કરે છે. ૮૦

ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्विनिरूपितम्।
तदन्यथैव संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥८१॥

શ૦—અવિદ્યાનું જ્ઞાનનાશ્યત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જગતના માયિકત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે, (એ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે) વિદ્યા અને અવિદ્યાના નિરૂપણથી જગતના માયિકત્વ વગર પણ એ (અવિદ્યાનું જ્ઞાનનાશત્વ) સિદ્ધ થાય છે.

પ્ર૦—કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાત્મજ્ઞાન થકી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, અને જ્ઞાન અજ્ઞાનનું નાશક હોવાથી, સકાર્ય અવિદ્યાનો નાશ કરવાને માટે જગતનું માયિકત્વ પ્રતિપાદિત કરાય છે ! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહેવામાં આવે છે કે જગતના માયિકત્વ વિના પણ એ સિદ્ધ થઈ શકે છે. બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રપંચનો વિલય અપેક્ષિત નથી. એમ હોય તો પ્રલયની પેઠે એમાં સર્વનો અનાદર થાય. આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે એ વાત વિદ્યા અને અવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર સાધનશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી એને માટે પ્રપંચનો લય કહેવો યોગ્ય નથી. આ ઠેકાણે **विद्यां चाविद्यां च** એ શ્રુતિ પ્રમાણભૂત છે. હૃદયમાં ભગવાન પ્રકાશમાન મોક્ષ આપે, એમાં પ્રપંચનો લય કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી.

આ૦—જગતના માયિકત્વમાં એકદેશીએ નિશ્ચય કરેલું બીજ દૂષિત કરવાને માટે હવે કહેવામાં આવે છે : એકદેશી મતવાળા એમ માને છે કે જગતનું કારણ અવિદ્યાસહિત બ્રહ્મ છે. એ થકી ઉત્પન્ન થયેલા અવિદ્યા-

સહિત જગતનો લય થાય ત્યારે જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આવા હેતુથી જગતનું માયિકત્વ કહેલું છે ! એ કહેવું યોગ્ય નથી; જ્ઞાન સ્વકાર્ય અવિદ્યાનું નાશક છે, અને એ થકી મુક્તિ થાય છે. જગતનું માયિકત્વ સિદ્ધ ન કરવામાં આવે તોપણ જ્ઞાન અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, અને અવિદ્યાનો નાશ થતાં મુક્તિ થાય છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અહંતા-મમતાત્મક સંસારનું બીજ અવિદ્યા હોવાથી, કારણસહિત સંસારનો જ્ઞાન થકી નાશ થાય છે. એ વિદ્યા અને અવિદ્યાના નાશકનાશ્યભાવ વડે નિરૂપણ કરનારાં સાધન શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. વિદ્યાનિરૂપક શાસ્ત્રોમાં **यो देवानां प्रत्यबुध्यत** એ વાક્યથી સર્વભાવ કહેવાય છે, પરંતુ એમાં જગતનો લય કહ્યો નથી એ કારણથી મોક્ષને માટે પ્રપંચલયનું પ્રયોજન નથી. એમાં નીચેની શ્રુતિ પ્રમાણ છે : **विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते।** "બંધ અને મોક્ષ આપનારી વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને બ્રહ્મ થકી અભિન્ન જાણે એ પુરુષ અવિદ્યા જાણવાથી (અત્યંત વિસ્મરણાત્મક) મૃત્યુને તરીને (ભગવત્સાક્ષાત્કાર રૂપ વિદ્યાથી મોક્ષ પામે છે)."

ઉપરની શ્રુતિમાં પ્રપંચનો લય કરવાનું કાંઈપણ કહ્યું નથી, તેમ વિદ્યા એટલે જ્ઞાન અને અવિદ્યા એટલે કર્મ બંનેને જે જાણે છે તે પુરુષ કર્મની સાથે વિદ્યમાન મૃત્યુને તરીને જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં પણ કર્મનું ત્યાજ્યત્વ આવે છે, પરંતુ પ્રપંચનો લય આવતો નથી, આ પ્રકારે હોવાથી મોક્ષને માટે પ્રપંચના લયની જરૂર નહિ હોવાને લીધે જગતનું માયિકત્વ સંભવતું નથી. ૮૧

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ।
तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम् ।
नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ॥८२॥

શ૦—પુરાણમાં માયિકત્વનું જે કથન દેખાય છે તે સૃષ્ટિભેદમાં ઇન્દ્રજાલપક્ષથી મતાંતર છે એમ સમજવું; શ્રુતિમાં કોઈ ઠેકાણે જગતનું માયિકત્વ નથી.

પ્ર૦—પુરાણમાં પ્રપંચનું માયિકત્વ સંભળાય છે : **विद्धि मायामनोमयम् । त्वय्युद्धवाश्रयति ।** ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જગતનું માયિકત્વ પ્રતીત થવાથી બુદ્ધિ-સૌકર્યને માટે માયાવાદનો અંગીકાર કરવો જોઈએ ! એ શંકાના ખુલાસામાં કહે છે કે પૂર્વે સૃષ્ટિના ભેદ નિરૂપિત કર્યા એમાં ઐન્દ્રજાલપક્ષનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એ જ પક્ષનું પુરાણમાં વૈરાગ્યને માટે નિરૂપણ કરાય છે, પણ એ કથન વસ્તુનું નિરૂપક નથી, કેમકે એ મતાંતર છે, અને અસુરને વ્યામોહજનક છે. પુરાણ ભગવલ્લીલાપ્રતિપાદક હોવાથી ભગવચ્ચરિત્રની પેઠે એ દૈત્યોને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે.

જો જ્ઞાન અથવા કર્મને માટે જગતનું માયિકત્વ શ્રુતિસંમત હોય તો એમાંથી એક કાંડમાં કોઈ ઠેકાણે કહ્યું હોત. વેદની ૧૧ શાખાઓ હાલમાં ઉપલબ્ધ છે તેમાં કોઈ સ્થળે જગતનું માયિકત્વ દેખાતું નથી.

આ૦—દૂષણને માટે ફરીથી માયાવાદનું ઉત્થાપન કરવામાં આવે છે: **यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ॥** (ભા. ૧૧-૭) **त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायान्तराऽऽपतति नाद्यपवर्गयोर्यत् । जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ।** "મન વચન ચક્ષુ અને શ્રવણ વડે જેનું આ ગ્રહણ થાય છે તે નશ્વર (નાશવંત) અને માયામનોમય જાણ, તેમજ હે ઉદ્ધવ ! તારે વિશે જે ત્રણ પ્રકારના વિકાર છે તે માયા છે, કેમકે એ આદિ અને અંતમાં નથી, પણ મધ્યમાં પડે છે.

આ જન્માદિક આ દેહને જ છે તે તારા નથી. અસત્ વસ્તુના આદિ અને અંતમાં જે હોય છે તે મધ્યમાં છે."

પૂર્વપક્ષ—બ્રહ્મવાદમાં અદ્વૈતને માટે જગતની જગત-રૂપથી પારમાર્થિક સત્યતાનું અનેક પ્રકારની યુક્તિ, શ્રુતિ અને સૂત્રાદિકથી નિરાકરણ કરીને એની બ્રહ્મરૂપથી પારમાર્થિક સત્યતા નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય છે. એમ કરવાથી અદ્વૈત શ્રુતિઓનો અર્થ સંભવે છે. માયાવાદમાં તો જગતના સત્યત્વનું નિરાકરણ કરીને અદ્વૈત માનવામાં આવે છે. એમ હોવાથી એ વાદ લાઘવ થાય છે (ટૂંકામાં સમજાય છે), માટે બુદ્ધિ-સૌકર્ય થકી એ વાદ સ્વીકારવો યોગ્ય છે, તેમજ

यो विद्याच्चतुरो वेदान् सांगोपनिषदो द्विजः। न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥

"અંગ અને ઉપનિષદો સહિત ચાર વેદ જાણે, પણ જે પુરુષપુરાણને ન જાણે તે વિચક્ષણ થતો નથી. ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદને વૃદ્ધિ પમાડવી. અલ્પશ્રુત થકી વેદ ભય પામે છે કે મને આ પુરુષ પ્રહાર કરશે." એ વાકયોથી પુરાણ અનુસારે શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવું એ બુદ્ધિનું એક સૌકર્ય છે. જગત જન્-નાદિક છ વિકારવાળું હોવાથી અને અસકલ (અપૂર્ણ) હોવાથી સર્વની દશ્યતાથી બ્રહ્મત્વ કહી શકાતું નથી, પણ 'ગૌડવાર્તિક'ના 'વૈતથ્યાદિ'–પ્રકરણમાં કહેલી રીતિથી માયિકત્વ કહેવું શકય છે, અને એ બુદ્ધિમાં શીઘ્ર આરોહિત થાય છે, માટે માયાવાદનો અંગીકાર કરવો યોગ્ય છે.

માયાવાદ તથા બીજા વાદો દૂષિત છે એમ સમજાવવાને માટે બીજા વાદોની સાથે માયાવાદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહેવામાં આવે છે. સર્વ પ્રપંચ ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળો છે એમ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી નિશ્ચય થાય છે. એમાં કેટલાક વૈનાશિક કહે છે કે જગત એની મેળે અથવા આકસ્મિક થાય છે, કેટલાક કહે છે કે સ્વભાવ થકી થાય છે, કેટલાક અલીક (શૂન્ય) થકી થાય છે એમ કહે છે, કેટલાક હેતુ વગર થાય છે એમ કહે છે. આ સર્વ વાદમાં કાર્યનું નિયતાવધિકત્વદર્શન (નિયમથી અમુક વખત સુધી દેખાવું એ) દૂષણ છે, કેમકે સ્વ, સ્વભાવ, અલીક, અને હેતુનો અભાવ એ સદાસર્વદા વિદ્યમાન હોવાથી, માટી થકી ઘટ અને તંતુ થકી પટ એવો નિયમ હોવો ન જોઈએ. સ્વતઃ ઉત્પત્તિ થાય તો પોતાનું પૂર્વ વિદ્યમાનત્વ હોવું જોઈએ અને એમ હોવાથી ઉત્પત્તિ કહેવી એ અશકય છે. સિદ્ધની ઉત્પત્તિ કહેવી એ યોગ્ય હોવાથી એનું અનાદિત્વ કહેવું જોઈએ, અને એમ હોવાથી સ્વતઃ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરવી એ યુક્ત નથી. એમ કહેવામાં આવે તો સાદિત્વનું સંપાદન થતાં સ્વરૂપચ્યુતિ થાય, અને સ્વરૂપચ્યુતિ થવાથી અન્ય આદિની અપેક્ષાને લીધે સ્વતઃ ઉત્પત્તિરૂપ સિદ્ધાન્તની હાનિ આવે; એટલા માટે આકસ્મિકવાદ યુક્તિબાધિત છે.

એ જ પ્રકારે વૈશેષિકાદિસંમત હેતુવાદ પણ એવો જ છે. એઓ પ્રથમ અસત્ થકી ઉત્પત્તિમાં હેતુ-અધીનતા વડે ઘટાદિકની સત્તા માને છે. એમાં જો ઘટાદિ પૂર્વ અસત્ હોય તો પ્રાગભાવદશામાં ખપુષ્પતુલ્ય થાય અને એમ હોવાથી એ ખપુષ્પની પેઠે ઉત્પન્ન ન થાય, અથવા ઉત્પન્ન થાય તો સર્વ થકી ઉત્પન્ન થાય; વડના બીજમાંથી આંબો પણ ઉત્પન્ન થાય. ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે ગોમય થકી વીંછીની ઉત્પત્તિ દેખાય છે, માટે એ દોષ સમજવો નહિ- પણ એ સંભવતું નથી. પાષાણાદિકમાં જેમ અનુદ્‌ભૂત ગંધાદિનું વિદ્યમાનત્વ છે તેમ જ ગોમયમાં વૃશ્ચિકની અનુદ્‌ભૂત સત્તા હોવી જોઈએ. એમ ન હોય તો મયૂર થકી પણ વીંછીની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. એમ પણ ન સમજવું કે ઉપાદાનનિષ્ઠ કાર્યને પ્રાગભાવનું નિયામકત્વ હોવાથી ઉપર કહેલો દોષ આવતો નથી, કેમકે કારણાવસ્થાથી અતિરિક્ત પ્રાગભાવ કરવો એ અશકય છે. "સર્વનિર્ણય"માં પ્રાગભાવનું સંપૂર્ણ ખંડન કરવામાં આવશે.

એ જ પ્રમાણે કાર્ય–કારણભાવનું પ્રાગભાવમાં નિયામકત્વ છે એ પણ સંભવતું નથી, કેમકે કાર્યકારણભાવ એ સ્વરૂપનો હોવાથી કાર્યના અભાવમાં પ્રાગભાવની સત્તા નિરૂપિત કરી શકાતી નથી. ભિન્ન પ્રાગભાવ માને તો કાર્યની ઉત્પત્તિ વગર એનું ગ્રહણ નહિ થવાથી, અને ઉત્પત્તિ પછી સત્કાર્યવાદ જ સુખે નિરૂપણ કરવા યોગ્ય હોવાથી, પ્રાગભાવ આદર યોગ્ય થતો નથી. ઈશ્વરઈચ્છા પ્રાગભાવમાં નિયામક છે એમ પણ સમજવું નહિ, કેમકે એ (ઈશ્વરઈચ્છા) નિત્ય હોવાથી સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે.

એમ અદષ્ટ પણ નિયામક નથી. બ્રહ્મવાદમાં અદષ્ટ પણ દૂષ્ય છે. ઉત્પત્તિ એટલે આદ્યક્ષણસંબંધ દ્વિનિષ્ઠ હોવો જોઈએ. એમાં આદિક્ષણમાં ઘટનો અભાવ હોવાથી ઘટ થયે આદિક્ષણનો નાશ થવાથી એ આદિક્ષણસંબંધ કહેવો શક્ય નથી. એ આદિક્ષણ અનિત્ય હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. આદિક્ષણસંબંધ એ જ ઉત્પત્તિ–પદનો અર્થ થાય તો આત્માશ્રયદોષ આવે છે. આદિક્ષણસંબંધ ઉત્પત્તિ-પદાર્થથી ભિન્ન હોય તો અપ્રામાણિક અનવસ્થા આવે, માટે એ પણ ઘટતું નથી. એવી જ રીતે નાશમાં પણ નાશપ્રતિયોગીનો નિરાધારત્વ પ્રસંગ આવવાથી એનું (નાશનું) નિરૂપણ થઈ શકતું નથી; માટે આરંભવાદ પણ યુક્તિથી બાધિત છે.

પરિણામવાદ બે પ્રકારનો છે : મીમાંસક પ્રવાહના અનાદિત્વનું ગ્રહણ કરીને પરિણામ માને છે તે પ્રથમ છે. નિત્યપ્રકૃતિ પુરુષના સંબંધથી પરિણામ પામે છે એમ સાંખ્યમતવાળા માને છે. એઓ પ્રવાહનું સાદિત્વ માને છે. એમાં પ્રથમ વાદનો વિચાર કરતાં એ સંભવતો નથી, કેમકે સત્કાર્ય–વાદાનુસારે કારણને વિશે કાર્યની સત્તાનો અવશ્ય અંગીકાર કરવો જોઈએ. એમ થવાથી પૂર્વાપરભાવના અભાવ વડે કાર્યકારણભાવની અનિર્વાચ્યતાથી અવ્યવસ્થાનો પ્રસંગ આવે. કાર્યનું વિદ્યમાનત્વ હોવાથી પણ નિમિત્ત વશ થકી બહિર્ભવમાં પ્રતીતિવિશેષનું ગ્રહણ કરીને કાર્યનું સાદિત્વ થવાથી કાર્યકારણભાવ સુખથી સિદ્ધ થઇ શકે છે; માટે અવ્યવસ્થા આવતી નથી એમ પણ સમજવું નહિ : એક ફલ થકી અનેક બીજની ઉત્પત્તિ થવાથી અને એ બીજ થકી અનેક ફલની ઉત્પત્તિ થવાને લીધે, એક ફલમાં એટલાં બીજ અને અનેક ફલનું વિદ્યમાનત્વ હોવાથી, તે તે ફલત્વ અને તે તે બીજત્વથી કાર્ય–કારણભાવમાં નિયામકના અભાવને લીધે, ક્રમની અસંગતિ વડે એકની અનેકતા અને સૂક્ષ્મની સ્થૂલતા કહેવી અશક્ય હોવાથી કાર્યકારણભાવની સિદ્ધિ ઘટતી નથી. જો બીજ અને ફલની હેતુ–હેતુમત્તા હોય તો એના નિર્વાહને માટે પૂર્વાપરભાવ અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ, નહિ તો ગાયના ડાબા અને જમણા શિંગડાની પેઠે હેતુહેતુમત્તા ઘટે નહિ, અને પૂર્વાપરભાવનો અંગીકાર કરવાથી ફલ પાકયા પછી બીજ દેખાવાથી ફલથી અને બીજથી કાર્યકારણ ભાવનો નિશ્ચય થાય છે, પણ બીજ અને ફલથી થતો નથી. તેમજ બીજ રોપ્યા પછી ફલનો સંભવ હોવાથી બીજ અને ફલનો પણ હેતુહેતુમદ્ભાવ પ્રસિદ્ધ જ છે. એ પ્રકારે જ્યારે અંગીકાર કરાય ત્યારે ક્રમનું વિપરીતપણું આવે, અને અન્યોન્યાશ્રયથી અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થાય. ઇષ્ટાપત્તિ કહેવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ બાધ આવે છે ને શક્ય ન થવાથી શક્તની શક્તિનો બાધ પણ થાય છે, અને એમ થવાથી કાર્યની અનુત્પત્તિ અથવા અસત્કાર્યવાદ થાય. વળી સહજશક્તિના અભાવથી કાર્યકારણભાવના અભાવ વડે કારણાદિપદમાં પદશક્તિ પણ સંભવે નહિ, અને એમ થવાથી લૌકિકવૈદિક વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પ્રયોજનના અભાવને લીધે આધેય (અવિધેય) શક્તિ પણ વૃથા થાય, અને શક્તિ જાણવાને માટે પણ અશક્ય થાય. એના મનમાં ઈશ્વરનો અંગીકાર નહિ હોવાથી નિયમન પણ સંભવતું નથી. બીજ અંકુરની પેઠે ફલ–હેતુપ્રવાહ પ્રવાહ હોવાથી અનાદિ છે ! આ અનુમાન પણ સંભવતું નથી, કેમકે હેતુ સાધ્યતુલ્ય છે. તેથી અનાદિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. હેતુનું સાધ્યતુલ્યત્વ દેખીતું જ છે.

જ્યારે ગોધૂમ બીજનો નાશ થાય છે ત્યારે વેણુ (વાંસ) ગોધૂમનાં બીજ વડે ગોધૂમની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યારે કેળનો નાશ થાય છે ત્યારે દહન થયેલા વાંસના ભોથામાંથી કેળ ફૂટે છે, અને જ્યારે શેરડીના બીજનો નાશ થાય છે ત્યારે કાશ થકી શેલડીની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ એ ગોધૂમ, કેળ અને શેરડી થકી વાંસ કે કાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેથી હેતુત્વનો સંદેહ થાય છે. વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું ગ્રહણુ કરીને સંદેહની નિવૃત્તિ થાય છે એમ સંભવતું નથી, કેમકે જે ક્ષુદ્ર નદીના પ્રવાહમાં અનાદિત્વનો અભાવ છે તેમાં વર્ષાઋતુને વિશે પ્રવાહ દેખાવાથી પ્રવાહનો અભાવ કહી શકાતો નથી. અન્યથા–અનુપપત્તિથી એમ અંગીકાર કરે તો બીજા વાદમાં પણ તુલ્યતા આવવાથી અવ્યવસ્થાનો પ્રસંગ તો રહે છે. વળી જો એમ કહે કે ઉત્પત્તિ એટલે બહિર્ભાવ નહિ, પરંતુ અવસ્થાન્તર છે, જેમ માટીનું ઘટરૂપ થવામાં મૃદવસ્થા જાય છે અને પિંડઅવસ્થા થાય છે અને પિંડઅવસ્થા જાય છે અને ઘટઅવસ્થા થાય છે એ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, અને પટને વિશે તંતુઅવસ્થાના ઉપમર્દનથી પટઅવસ્થાની પ્રતીતિ થાય છે, તેથી અવસ્થા-વિશેષસબંધ એ જ ઉત્પત્તિ છે, અને એમ થવાથી કાર્યનો કારણ થકી અભેદ હોવાને લીધે સ્વરૂપના અનાદિત્વનો અંગીકાર કરાય છે! એ કહેવું પણ અસંગત છે. એમ હોય તો પુત્રને વિશે પિતાનું અવસ્થાન્ત-રત્વ થાય, અને એમ થવાથી પિંડ અવસ્થાની પેઠે પિતાનો નાશ થાય. તંતુની પેઠે નાશનો અંગીકાર ન કરે તો સર્વ સ્વરૂપથી પિતા પુત્રરૂપે થવો જોઈએ, પણ એમ નથી, માટે પિતાનો પુત્ર અંશ જ છે. એ જ પ્રકારે બીજ પણ અંશ જ છે, પણ અવસ્થાંતર નથી; એમ હોવાથી સામાન્ય થકી વિભાગ દ્વારા હેતુત્વ માત્ર ફલમાં સિદ્ધ થાય છે, તેમ સ્વરૂપનું અનાદિત્વ પણ નથી. પૂર્વ અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોવાથી એમ સંભવે નહિ. પિતા પોતે નાશ નહિ પામતાં પુત્ર પ્રત્યે વિભાગથી હેતુ છે, પણ સંયોગથી હેતુ નથી, તેમજ ફલ પણ હેતુ થાય છે, અને અવયવસંયોગ થકી અવયવીની ઉત્પત્તિ થાય એવા સિદ્ધાંતની હાનિથી ઉત્તરાવસ્થતારૂપતા કહેવી અશક્ય જ છે. ભાવરૂપ સંસારપ્રવાહનું અનાદિત્વ સ્વીકારવામાં અનિર્મોક્ષપ્રસંગ આવે, કેમકે અનાદિ હોય તો અનંત હોય એવો નિયમ છે, આત્માને વિશે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. એમ હોવાથી મીમાંસકપ્રતિપન્ન પરિણામવાદ યુક્તિસહ નથી.

હવે સાંખ્યપ્રતિપન્ન પ્રકૃતિપરિણામવાદનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંતી પૂછે છે કે મહદાદિ તૃણપર્યંત પ્રકૃતિપરિણામ છે, એ મહદાદિભાવ પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલો પછી ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્પન્ન થાય છે! એમાં પ્રથમ પક્ષ સંભવતો નથી, કેમકે સ્વભાવત્યાગથી અજાતત્વનો ભંગ થાય. જે અજાત છે તે અમૃત છે, એ નિયમને લીધે એનો નાશ પણ થવો જોઈએ. એમ ન હોય તો પ્રકૃતિ પુરુષનું પણ મરણધર્મિત્વ થાય. વાદી એમ કહે કે જે અજાત છે તે અમૃત છે, એ નિયમ પ્રકૃતિપુરુષને જ લાગુ પડે છે, સામાન્યમાં લાગુ પડતો નથી! એ કહેવું અસંભવિત છે. એમ સ્વકારવામાં સ્વીકાર સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી. એ જ પ્રમાણે અજત્વ અને અવિ-કારિત્વ પણ ઘટતું નથી, કેમકે અજા (નહિ ઉત્પન્ન થનારી) પ્રકૃતિનું વિકારિત્વ થવાથી પુરુષને વિશે અવિકારિત્વ પણ અસંગત છે. કદાપિ વાદી એમ કહે કે પ્રકૃતિનો વિકારિત્વ સ્વભાવ છે, પુરુષનો અવિકા-રિત્વ સ્વભાવ છે, તેથી બંનેનું અજત્વ છતાં પણ સ્વભાવભેદ થકી દોષ આવતો નથી! આ કહેવું પણ શક્ય નથી.

સાંસિદ્ધિક, સ્વાભાવિક, સહજ, અને અકૃત પ્રકૃતિના સ્વભાવનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી, એવું યોગી, અગ્નિ, પક્ષી, જલને વિશે જોવામાં આવે છે. પોતાના પ્રકૃતિરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિ મહદાદિરૂપે થવાથી પ્રકૃતિના પ્રકૃતિત્વની હાનિ અને વિકૃતિત્વની આપત્તિ આવે. પ્રકૃતિના ત્યાગનો અંગીકાર કરવામાં

ન આવે તો સૃષ્ટિના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે. કદાપિ એમ કહે કે પ્રકૃતિ અમૃત છે તોપણ એ અંશ થકી વિકાર પામે છે. એનો ચલ સ્વભાવ છે એમ કહે એ પણ સંભવતું નથી, કેમકે ક્રમ અથવા એક વખતે સર્વાંશવિકાર થવાથી પ્રકૃતિત્વભાવની હાનિ થાય જ અને ચલ સ્વભાવનો ત્યાગ નહિ હોવાથી પ્રલયના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવે. વળી પ્રકૃતિપરિણામવાદમાં કાર્ય કારણ થકી અભિન્ન હોવાથી કારણનો કાર્ય થકી અભેદ એ પ્રકારે થવાથી કાર્યરૂપથી જનન થવામાં પ્રકૃતિના અજત્વનો ભંગ થાય અને કાર્યનું અજત્વ થાય. અંશ થકી વિકારને વિશે વિભાગ વડે ઉત્પતિ છે એમ સ્વીકારવામાં ઉપમર્દન કરી કાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં નિત્યનો ભંગ આવે. વળી અજના જન્મનો અંગીકાર કરવો એવું દૃષ્ટાંત કોઈ ઠેકાણે મળી આવતું નથી. ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્પન્ન થાય છે એ પક્ષ પ્રવાહના અનાદિત્વપક્ષમાં કહેલા દૂષણથી દૂષિત છે; માટે પ્રકૃતિપરિણામવાદ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યુક્તિસહ નથી.

આ પ્રકારે બધા વાદ ક્ષીણ થતાં માત્ર માયાવાદ બાકી રહે છે. માયાવાદી એમ માને છે કે સત્‌નો જ માયા વડે જન્મ છે. એ જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વપ્નદૃષ્ટાંતથી દૃઢ કરે છે, તેથી સ્વાપ્નિક પદાર્થોના મિથ્યાત્વનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરાય છે. સ્વાપ્નિક સર્વે ભાવભેદો શરીરસંવૃત હોવાથી શરીરની અંદર રહેલા છે. જેનાથી જે સંવૃત હોય તે ઘરમાં રહેલા ઘડાની પેઠે એની અંદર હોય છે, અથવા જે શરીર-સંવૃત છે તે નાડીની પેઠે શરીરની અંદર છે. એ પ્રકારે સ્વાપ્નિક પદાર્થોની શરીરાંતસ્થસ્થિતિ તર્કથી સિદ્ધ થાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સ્વાપ્નિક પદાર્થો શરીરની અંદર બાહ્ય મહત્ત્વાદિ વડે ભાસમાન થાય છે, સ્વપ્ન શરીરની અંદર સિદ્ધ કરવામાં હેતુની અસિદ્ધિ છે, અથવા હેતુ સાધ્યતુલ્ય થાય છે, તો એ કહેવું સંભવતું નથી. સ્વાપ્નિક પદાર્થો બાહ્ય નથી, પણ અદીર્ઘ કાલદર્શન હોવાથી મનોરથની પેઠે અંદર છે, એમ દૃશ્યમાન દેશ ગમનથી અનપેક્ષ લૌકિક દર્શન હોવાથી પણ અંદર છે. જો ગમન કરીને સ્વપ્નમાં દીઠેલો દેશ જુએ અને જાગ્રત થઇને ત્યાં સ્થિતિ કરે તો સ્વપ્ન બહાર છે એમ કહેવાય, પણ એમ નથી. વળી બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે સ્વપ્નમાં રથ નથી, રથનો સંયોગ નથી, તેમ રથનો માર્ગ નથી, તોપણ સ્વપ્નમાં રથ, રથનો યોગ, અને માર્ગ સરજાય છે. જો સ્વપ્ન બહાર હોય તો શ્રુતિમાં એનો અભાવ કહેત નહિ, તેમજ સ્ત્રીની સંઘાતે રમતો પુરુષ જાગ્રત થઈ એ સ્ત્રીને જુએ, પણ એ જોતો નથી, માટે સ્વાપ્નિક પદાર્થો અંદર જ છે. તેમજ ચિંતામણિ થકી પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સ્વપ્નમાં ઉપાદાન વગર બાહ્ય સત્ય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય, એ પણ સંભવતું નથી, કેમકે એ પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે. ચિંતામણિની સૃષ્ટિ સ્વાપ્નિક સૃષ્ટિ જેવી નથી, કેમકે વડના બીજની પેઠે એમાં અમૂર્ત સકળ પદાર્થના અંગીકારમાં બાધ આવતો નથી, તેમ ચિંતામણિની સૃષ્ટિનો જેમ જાગ્રતમાં અનુભવ થાય છે તેમ સ્વાપ્નિક સૃષ્ટિનો થતો નથી, માટે મિથ્યાભૂત સ્વાપ્નિક પદાર્થો બાહ્ય-ધર્મત્વ વડે પ્રતીયમાન થાય છે, છતાં એ અંદર દેખાય છે. જે બાહ્ય પ્રતીત થતાં દેખાય નહિ તે હથેલીમાં જોયેલા માયિક ગજની પેઠે અસત્ય છે. સંધ્યા–અધિકરણ થકી પણ સ્વાપ્નિક સૃષ્ટિ માયિકી જ છે. દૃશ્યમાન સ્થૂલ પદાર્થ અંદર સમાવાને માટે અશક્ય છે, તેથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ મિથ્યા કહેવાવાને યોગ્ય છે. એ પ્રકારે સ્વાપ્નિક પદાર્થ મિથ્યા સિદ્ધ થવાથી, જેમ સ્વપ્નામાં દેખેલા હોવાથી ઘોડા મનુષ્ય વગેરે મિથ્યા છે તેમ મનથી ધ્યાન કરેલા હાથી વગેરે એવા જ સમજવા. મનમાં ધ્યાન કરેલા હાથીનો વર્તમાનની પેઠે અનુભવ થવા છતાં પણ, આદિ અંતમાં વિદ્યમાન નહિ હોવાથી, અસત્ય છે. જે આદિ અંતમાં વિદ્યમાન ન હોય તે સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા છે. જે આદિ અંતમાં વિદ્યમાન છે તે સ્વમત–પ્રતિપન્ન નિત્ય વસ્તુની પેઠે સત્ય છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદિત થયું. એ પ્રકારે સ્વપ્નનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થવાથી એના

દૃષ્ટાંતથી જગતનું મિથ્યાત્વ માયાવાદી સિદ્ધ કરે છે. વિવાદાસ્પદ વર્તમાનત્વ વડે અનુભવ કરાતા પદાર્થો આદિ અંતમાં અસત્ય હોવાથી ઘટાદિની પેઠે સત્ય છે એમ સમજવું નહિ.

વિવાદાસ્પદ ઘટાદિ પણ અસત્યતુલ્ય હોવાથી ઐન્દ્રજાલિકની પેઠે અસત્ય છે, એમ ઘટાદિનું પણ હેતુપૂર્વ અસત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેમજ વિવાદાસ્પદ પદાર્થો અર્થક્રિયા કકનારા હોવાથી સત્ય છે એમ પણ સમજવું નહિ. અસત્પદાર્થો પણ અર્થક્રિયાકારી સ્વાપ્નિક પ્રમદા-સ્પર્શની પેઠે હોઈ શકે છે.

એ પ્રકારે પ્રપંચસત્તાસાધક હેતુઓનું આભાસત્વ સિદ્ધ થવાથી અસત્ ગગનકુસુમાદિનો તત્ત્વ અને માયા થકી જન્મ દેખાતો નથી, તેથી સત્નો જ માયા થકી જન્મ હોવો જોઈએ. અભેદશ્રુતિ અનુસારે એ સર્વ બ્રહ્મ જ સમજવું. એમ હોવાથી બ્રહ્મ જ પ્રપંચ-આકારથી માયા થકી વિવર્ત થાય છે. એ પ્રકારે માયાવાદ સિદ્ધ થયો. એમાં પૂર્વે લાઘવ અને બુદ્ધિસૌકર્ય કહ્યાં છે તેને દૃઢ કરવાને માટે પૂર્વે કહેલાં પુરાણવાક્યો પ્રમાણભૂત છે, એટલે મનઆદિ વડે ગ્રહણ થતું આ જગત નશ્વર હોવાથી માયા-મનોમય છે. આ વાત ઉપર કહેલા પહેલા શ્લોકથી સિદ્ધ થઈ, અને વિકારતું માયામયત્વ આદિ અંતમાં અસત્ હોવાથી છે એ બીજા શ્લોકથી સિદ્ધ કર્યું, તેમજ એકાદશ સ્કંધના બારમા અધ્યાય અને તેરમા અધ્યાયમાં પણ એવાં વાક્યો છે.

ઉત્તરપક્ષ--એવાં વાક્યો પુરાણમાં કહેવાનું તાત્પર્ય તથા એનું સ્વરૂપ કહે છે : ઉપર કહેલાં વાક્યોથી માયાવાદ સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે પૂર્વે વેદમાં કહેલા સૃષ્ટિના ૭ ભેદ બતાવેલા છે તેમાંનો ઐંદ્રજાલિક પક્ષ પુરાણમાં વૈરાગ્યને માટે કહેલો છે. આ હેતુથી અન્ય તાત્પર્યને માટે એ ઐંદ્રજાલિક સૃષ્ટિ કહેવામાં આવ્યાથી એ વસ્તુ સ્વરૂપ બતાવતી નથી, તેમ 'ઉત્તરનૃસિંહતાપિની'માં પણ એવો જ પક્ષ એટલે ઐંદ્રજાલિક પક્ષ કહેલો છે, અને એ વાદ એ ઉપનિષદ ઉપર 'દીપિકા' નામની અમે કરેલી ટીકામાં બતાવ્યો છે. વળી પુરાણમાં એ ઐંદ્રાલિકપક્ષ મતાંતર છે. એમાં **असत्यमप्रतिष्ठं ते** એ ગીતાવાક્યનું પ્રમાણ પૂર્વે કહેલું છે. જેમ છાંદોગ્યમાં ઇંદ્રપ્રજાપતિના સંવાદમાં **स एष आत्मा** એ પ્રજાપતિના વાક્યથી વિરોચન અને એના અનુચર અસુરોને દેહાત્મવાદનો શ્રૌતત્વાદિ ભ્રમજનક મોહ છે તેમ જ પુરાણમાં પણ દૈત્યના મોહને માટે મતાંતર કહેલું છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે જેમ શ્રુતિમાં છે તેમ પુરાણમાં કહેવાને માટે શકય નથી, કેમકે પુરાણો વેદના અર્થની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરાવનાર છે, તેથી પુરાણમાં એવો મોહ સંભવતો નથી ! ત્યાં કહે છે કે જેમ શાલ્વે રચેલી માયાથી વસુદેવના વધના દર્શન વડે ભગવચ્ચરિત્ર જેમ મોહક છે તેમ ભગવલ્લીલાનું પ્રતિપાદન કરનાર પુરાણો પણ આસુરોને મોહજનક છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે પુરાણમાં કહેલો ઐંદ્રજાલિક પક્ષ મતાંતર છે એમાં પ્રમાણ શું ! ત્યાં કહે છે કે શ્રુતિઓમાં જ્ઞાન અથવા કર્મને માટે માયિકપક્ષનું નિરૂપણ કરેલું નથી. તેમ 'ઉત્તરનૃસિંહતાપિની'માં પણ જે વર્ણન કરેલું છે તે સર્વાત્મપક્ષસ્થિરીકરણને માટે છે, પણ જગતના માયિકત્વને માટે નથી, કેમકે ઉપસંહાર એવો કરેલો છે કે દ્વૈતસિદ્ધિ નથી; માટે અદ્વય આત્મા છે : **न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरिति तस्मादद्वय एवात्मा**. તેમજ એમાં કહેલું છે કે માયા આ પ્રમાણે દેખાડે છે. એમ હોવાથી માયા વિચિત્રપણું દેખાડનારી છે, પણ એ કરનારી નથી. હાલમાં વેદની ૧૧ શાખાઓ દેખાય છે તે શાખાઓમાં માયાવાદ પ્રતીત થતો નથી. * ૮૨

वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ।
न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगतो व्यासगौरवात् ॥८३॥

---

* આ શાખાઓનાં નામ મૂળમાં કહેલાં છે.

શ૦—(છાંદોગ્યમાં કહેલાં) વાચારંભણ વાક્યો બ્રહ્મ થકી અભિન્ન બોધ કરે છે, તેથી એ જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદિત કરતાં નથી. વ્યાસનું ગૌરવ હોવાથી બ્રહ્મ થકી જગતને અભિન્ન માનવું એ યોગ્ય છે.

પ્ર૦—કદાપિ એમ શંકા થાય કે સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં જ્ઞાનકાંડમાં વાચારંભણ વાક્યો જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે! ત્યાં કહે છે કે એ વાક્યો જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદિત કરતાં નથી, પણ જગતનું બ્રહ્મ થકી અભિન્નત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. એના ઉપક્રમમાં **यथैकेन मृत्पिण्डेन** એ દૃષ્ટાંતથી એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા છે, દૃષ્ટાંતમાં કાર્ય અને કારણ બંનેનું પ્રત્યક્ષત્વ છે. દાર્ષ્ટાંતિકમાં કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે અને કારણ શ્રુતિસિદ્ધ છે. કારણતાનો પ્રકાર પણ શ્રુતસિદ્ધ છે. એમાં કાર્ય અને કારણનો અભેદ બોધન કરવાને યોગ્ય છે, નહિ તો એકવિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન પ્રકારભેદના અજ્ઞાન થકી ન થાય,—માટે કાર્યપ્રકાર વ્યવહારને માટે વાણીથી ઘટપટ એ પ્રકારે સંકેત કરેલા છે, પણ એ રૂપ વડે એનું વસ્તુત્વ નથી. એમ હોય તો એક-વિજ્ઞાનથી સર્વવિજ્ઞાન ન થાય. સત્યતા તો કારણત્વ વડે છે, માટે કાર્યોનું કારણ થકી અનન્યત્વ શ્રુતિએ બોધન કરાય છે, પણ શુક્તિરજતની પેઠે મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરાતું નથી. જો એમ ન હોત તો શુક્તિ રજતનું જ દૃષ્ટાંત કરત. 'ગૌડવાર્ત્તિક'માં કહ્યા પ્રમાણે ભ્રમો અનંત હોવાથી સાદૃશ્યભ્રમ પણ સંભવતો નથી. માટે વાચારંભણવાક્યો મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી. એવી જ રીતે સૂત્રકાર **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** એ સૂત્રથી બ્રહ્મ થકી જગતનું અભિન્નત્વ જ કહે છે. ત્યાં કોઈ એમ શંકા કરે કે વ્યાસ મહાન છે તેમ શંકરાદિ મહાન છે, તો શાંકર મત થકી વિરોધનિર્ણય કેમ થઈ શકે! ત્યાં કહે છે કે વ્યાસ અમારા ગુરુ છે, વ્યાસના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધનો અમે અંગીકાર કરતા નથી.

આ૦—**यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।** આવાં બે વાક્યો છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે તેમાં એક ઉપાદાનવાળા કાર્યના એક-દેશનું ઉદાહરણ ગ્રહણ કરીને એ એકદેશમાં જે વિકારત્વરૂપ ધર્મ નિશ્ચિત કરેલો છે તે જાતનાં બીજા કાર્યોમાં પણ જણાવવાથી સામાન્ય થાય છે તેથી સામાન્ય લક્ષણથી સાદૃશ્યની પેઠે નિરૂપણ કરેલું છે. કારણરૂપ વડે સત્યતા કહેવાથી ઘટરૂપી કાર્યનું મૃત્તિકારૂપ કારણ જ્ઞાન કહેવાય છે. વિશેષમાં એ છે કે શ્રુતિમાં કહેલા દૃષ્ટાંતમાં કાર્ય કારણ બંનેનું પ્રત્યક્ષત્વ છે અને દાર્ષ્ટાંતિકમાં કાર્ય જગત પ્રત્યક્ષ છે અને કારણ (બ્રહ્મ) શ્રુતિસિદ્ધ છે, તે બંનેનો અભેદ જ આ વાક્યમાં બોધન કરવાને યોગ્ય છે. જો અભેદ બોધનીય ન થાય તો એકવિજ્ઞાન વડે સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કહેલી છે તે સિદ્ધ થાય નહિ; માટે કાર્ય-પ્રકારની વ્યવહારાર્થતા **विकारो व्यवहारार्थो यदा तैजसपार्थिवाः ।** એ એકાદશ સ્કંધના વાક્યાનુસારે છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે **वाचारंभण** વાક્ય બ્રહ્મ થકી જગતના અનન્યત્વનો બોધ કરે છે, પણ શુક્તિ રજતની પેઠે મિથ્યાત્વનો બોધ કરતું નથી. દુરાગ્રહથી 'ગૌડવાર્ત્તિક'ને અનુસરીને સાંપ્રદાયિકના અભિમાનથી રજ્જુસર્પ, તૈલધારા, મૃગતૃષ્ણાના દૃષ્ટાન્ત વડે જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારનારા પ્રત્યે કહે છે કે 'ગૌડવાર્ત્તિક'માં કહેલું સાદૃશ્ય સંભવતું નથી, કેમકે એમાં અનેક ભ્રમ કહેલા છે, અને સત્ય અને અનૃત એ બંને પદાર્થો ભિન્ન હોવાથી એનું દૃષ્ટાંત આ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે, તેથી 'ગૌડવાર્ત્તિક'માં કહેલી રીતિથી જગતના મિથ્યાત્વનો આગ્રહ દુષ્ટ છે. આ વિષયવાક્યમાં સૂત્રકારની પણ સંમતિ કહે છે : **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** એ સૂત્રમાં વ્યાસજી પણ બ્રહ્મ થકી જગતરૂપી કાર્યનું અનન્યત્વ જ કહે છે. કેટલાએક સૂત્રમાં ભેદનો નિષેધ કરાય છે પણ અભેદબોધન કરાતું નથી એમ કહે છે, એ પણ શ્રુતિમાં કહેલા

દૃષ્ટાન્તથી વિરુદ્ધ છે. ભેદનો નિષેધ કરવાથી અભેદ જ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષનું ચૈતન્ય, રાહુનું શિર, ઇત્યાદિ વાકયમાં નામ જ માત્ર પૃથક્ જણાય છે. એમ જાણવાથી અભેદ જ સિદ્ધ થાય છે, પણ ભેદ માત્રનો નિરાસ થતો નથી. જો ભેદનો નિરાસ કરીને વાકય નિવૃત્ત થતું હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે ચૈતન્ય ને રાહુ કોઈને પ્રતીત થવા જોઈએ નહિ. પતંજલિના મતમાં પણ **शब्दज्ञानानुपातिवस्तुशून्यो विकल्पः** એ સૂત્રમાં એવો જ અભેદ કહેલો છે તેનું જેમ અવસ્તુત્વ છે તેમજ રજ્જુસર્પ મૃગતૃષ્ણાજલ ઇત્યાદિકમાં નિષેધમાત્રમાં પર્યવસાન છે તે એના સ્વરૂપનું મિથ્યાત્વ હોવાથી છે, પણ આ શ્રુતિવાકયમાં એમ નથી, પરંતુ કાર્યકારણનો અભેદ જ આ વાકય પ્રતિપાદિત કરે છે, કેમકે અબાધિત પ્રતીતિ સિદ્ધ છે, તેમ શ્રુત્યંતરમાં પણ ઋષિ વામદેવ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જોતા છતાં જગતને બ્રહ્મનો અભેદ જ જાણતા હતા એમ કહેલું છે. ઉપર બતાવેલી શ્રુતિ પણ જે વિક્રિયા છે તેની જ નામધેયતાનું વિધાન કરે છે, પણ કાર્યની વાઙ્માત્રતાનું વિધાન કરતી નથી. જો શ્રુતિ એમ વિધાન કરતી હોત તો **वाचारम्भणं विकारः** એટલું જ કહેત, પણ નામધેયપદ વધારે કહેત નહિ, માટે વાક્સંકેતનું જ અનૃતત્વ ફલિત થાય છે, પણ સ્વરૂપકારણ થકી અભિન્ન જ છે. એ કારણથી દેખાતું નષ્ટસ્વરૂપત્વ જ્ઞાનીને નહિ પ્રતીત થતું એવું સૃષ્ટ્યંતર (ઐન્દ્રજાલિક સૃષ્ટિ) માં છે, પણ આ શ્રુતિમાં નથી. દાર્ષ્ટાન્તિકવાકયમાં પણ **ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्** એમ કહીને **तत्** શબ્દથી સર્વનો પરામર્શ કરી, સર્વનું સત્યત્વ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત કરે છે, અને જે સ્વરૂપ સર્વ સત્ય કહ્યું તેનું સ્વરૂપ **स आत्मा** એ વાકયથી બતાવ્યું. જડની પેઠે જીવનું પણ **तत्त्वमसि**થી તત્સ્વરૂપત્વ કહેલું છે. **तत्त्वमसि** વાકયમાં જીવનું અંશત્વ કહેલું છે. જો જીવનું પરબ્રહ્માત્મકત્વ શ્રુતિમાં અભિપ્રેત હોત તો **स आत्मा त्वमसि** એમ કહેત, પણ એમ ન કહેતાં **तत्त्वमसि** કહેલું છે, તેથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અંશત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. દાર્ષ્ટાંતિકમાં ગણ મિથ્યાત્વ અભિપ્રેત નથી. અનેકાંતવાદી પુરુષોને જ ખોટા સંકલ્પથી બંધનાદિક ભયંકર લાગે છે, પરંતુ એકાંતવાદીઓને એમ નથી. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ત્રણ રૂપ સત્ય છે, તેથી કાર્યનું મિથ્યાત્વ સંભવતું નથી, માટે નામરૂપ જીવ વ્યાકરણાદિકનું અવિદ્યાત્મકત્વ અંગીકાર કરીને નામરૂપના સંબંધ થકી ઈશ્વરનું એવું જ કારણત્વાદિ સમર્થન કરવું એ સ્વબુદ્ધિકલ્પિત છે. એ નિપુણ બુદ્ધિવાળા પુરુષોએ વિચારણીય છે. શ્રુતિ તો **आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म** કહે છે; અર્થાત્ નામરૂપના કર્તા ઈશ્વર છે એમ કહે છે, પણ એ અવિદ્યાકૃત છે એમ કહેતી નથી. કાર્યની બ્રહ્મરૂપતા **तत्त्वमसि** આદિશ્લોકમાં વિશેષ વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. જેમ આત્મએકત્વનું દર્શન અભય છે તેમ જ સર્વ જગત અને બ્રહ્મના અભેદદર્શનનું ફલ શ્રુતિમાં કહેલું છે એ બાબતની શ્રુતિ **य एवं वेद ब्रह्माहमस्मीति स इदं सर्वं भवति, तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां संभवति ॥**

"હું બ્રહ્મ છું એ પ્રકારનું એ આ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાન જે જાણે છે તે આ સર્વરૂપ થાય છે, અને દેવ પણ એના ઐશ્વર્યના બાધને માટે સમર્થ થતા નથી. એ દેવનો પણ આત્મા થાય છે. શ્રુતિમાં આત્મ-એકત્વનું ફલ બતાવેલું છે, તેમજ **य एवं वेद प्रतितिष्ठति** જે એ પ્રમાણે જાણે છે તે જ સ્થૈર્ય પામે છે. આ પ્રમાણે જગત અને બ્રહ્મના અભેદનું ફલ કહેલું છે. વિશેષ "ભાષ્યમાં" પ્રતિપાદિત કરેલું છે. ઉપનિષદનો વિચાર કરનાર અમો સર્વના વ્યાસ ગુરુ છે માટે, એમના કરેલા સૂત્ર અનુસારે જ ઉપનિષદનો અર્થ અમે સ્વીકારીએ છીએ. ૮૩.

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेत् श्रुतिः सृष्ट्यादिरूपिणी ।
अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तद् ॥८४॥

શ૦—સૃષ્ટ્યાદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ જ્ઞાનને માટે અર્થવાદ છે એમ કહે તો વિધિ ને માહાત્મ્યને વિશે એનો નહિ અંગીકાર કરવાથી એ કહેવું સંભવિત નથી.

પ્ર૦—કદાપિ એમ શંકા કરે કે સર્વનો વિચાર મહાન છે, એમાં સૂત્રને વિશે કહેલા અથવા નહિ કહેલા, અથવા બે વાર કહેલા વિચારનું પણ વક્તવ્ય હોવાથી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કેમ નિર્ણય થઈ શકે; સૃષ્ટ્યાદિવાકયો અર્થવાદરૂપ છે, એ વાકયોનું સ્તુતિ કરવાપણું મુખ્ય છે; સૃષ્ટ્યાદિવાકયોને વિશે તાત્પર્યનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનનું જ ફલ સાધકત્વ છે, માટે ક્રિયાની પેઠે જ્ઞાનનું પણ અર્થવાદવાકયને વિશે પ્રયોજન નહિ હોવાથી કાર્યની અપેક્ષાએ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં વિવર્તનું જ પ્રયોજકત્વ હોવાથી જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારવું એ યોગ્ય છે। આ શંકાનો નિરાસ કરવાને માટે કહે છે કે મિથ્યાવાદીના મતમાં સૃષ્ટ્યાદિવાકયોની સાથે મહાવાકયનો એકાર્થતા હોય તો એમ સંભવે છે, પણ એકવાકયતા થતી નથી. બંને કાંડનો વિચાર કરતાં પૂર્વકાંડમાં અર્થવાદોની વિધિના સંઘાતે એકવાકયતા થાય છે તેમ ઉત્તરકાંડમાં પણ બ્રહ્મવાદીના મતમાં સૃષ્ટ્યાદિવાકયોની માહાત્મ્ય-જ્ઞાનની સાથે એકવાકયતા થાય છે. અન્યના મતમાં તો વેદાંતને વિશે માહાત્મ્યજ્ઞાનનો ઉપયોગ નથી તેમ વિધિનો પણ ઉપયોગ નથી, માટે એકવાકયતાના અભાવથી ઉપર કહેલો અર્થ સ્વીકારી શકાતો નથી.

આ૦—પૂર્વપક્ષ--વેદાધ્યયનવિધિ અર્થજ્ઞાનને માટે વિચારનું સૂચન કરે છે, માટે વિધિબોધિત હોવાથી મનનરૂપ વડે વિચાર મહાન છે. વિચાર કરવાથી પ્રાચીન પુરુષો જેમ શ્રુતિનો વિચાર કરતા હતા તેમ આધુનિક પુરુષોને સૂત્ર વિચારવા યોગ્ય છે, અને સૂત્રોમાં ઉક્ત અનુક્ત અથવા દુરુક્ત વિચાર આવશ્યક હોવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિશ્ચયનો નિર્ણય કેમ થાય ? એમ હોવાથી **त्वदन्यत्व** પદ **आनंदमय**ની પેઠે દુરુક્ત અર્થવાદરૂપ છે તેથી શ્રુત્યર્થનો નિશ્ચય થાય નહિ, પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષના વિચારથી જ નિશ્ચય થાય છે. એમ હોવાથી સૂત્રને અન્યથા કરીને વિચારથી જે સિદ્ધ થાય તેનું પ્રતિપાદન કરાય છે. અપરોક્ષજ્ઞાનનું ફલસાધકત્વ હોવાથી પરિણામ કરતાં વિવર્ત સ્વીકારવું યોગ્ય છે, કેમકે પરિણામનો અંગીકાર કરીએ તો વિકૃતત્વ અને કૃત્સ્નપ્રસક્ત્યાદિ દોષ આવવાથી એનો નિરાસ કરવાથી કાર્યનો બોધ બહુ વિલંબથી થાય છે. તેમજ સૃષ્ટ્યાદિવાકયો અર્થવાદરૂપ છે. એઓનું સ્તાવકત્વ મુખ્ય હોવાથી સૃષ્ટ્યાદિમાં તાત્પર્ય નહિ હોવાને લીધે, તેમજ અર્થવાદવાકયમાં પ્રયોજનના અભાવને લીધે, જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારવું એ જ યોગ્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ--આ પ્રકારે પરમતનું વર્ણન કરીને એને દૂષિત કરે છે: સૃષ્ટ્યાદિવાકયોનું સ્તાવકત્વ સંભવતું નથી, **अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति ह्येकवाक्यलक्षणम्।** "વિભાગમાં આકાંક્ષાસહિત વાકય હોય તોપણ, એ વાકયનું એક પ્રયોજન હોવાથી એ એક જ વાકય કહેવાય", જેમ પૂર્વકાંડમાં **वायव्यं श्वेतं** એ વાકયમાં વિધિને અર્થવાદનું ઐશ્વર્યરૂપ એક જ પ્રયોજન છે. વિધિ પ્રવૃત્તિને માટે પ્રશંસારૂપ સહાયની અપેક્ષા કરે છે, કેમકે એના વગર વિધિ પ્રવર્ત્તન કરવાને સમર્થ થતો નથી, તેમ પ્રશંસાવાકય પણ પોતાના સ્વવિષયત્વને માટે વિધિબોધિત કર્મની અપેક્ષા કરે છે.

આ પ્રકારે બે વાકયો વિભાગ થવાથી પરસ્પર આકાંક્ષાવાળાં છે. એ કારણથી પૂર્વકાંડમાં સર્વ ઠેકાણે વિધિ અને અર્થવાદની એકવાકયતા થાય છે. ઉત્તરકાંડમાં સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મ પ્રતિપાદ્ય છે, એમાં સૃષ્ટ્યાદિવાકયો માહાત્મ્યજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપકાર કરે છે. એમ હોવાથી જેમ વિધિવાકય પોતાના વિષયરૂપ પ્રવર્તનની સિદ્ધિને માટે અર્થવાદની આકાંક્ષાવાળું છે તેમ જ જ્ઞાનવાકય પણ સ્વવિષયરૂપ જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે સૃષ્ટ્યાદિવાકયોની આકાંક્ષાવાળું છે. એમ ન હોય તો અનુમાનથી આત્મસત્તાના પૃથક્

જ્ઞાન વડે આત્માની વિવિક્તતા અને નિત્યાદિ સિદ્ધ થવાથી, ઉપનિષત્પ્રતિપાદ્ય પુરુષજ્ઞાનને માટે કોઈપણ પ્રયત્ન કરે નહિ. જેમ પૂર્વકાંડમાં અતિ બહિર્મુખ પુરુષોને **कारीर्यादि** વાક્યો વડે વેદાર્થમાં અભિમુખ કરીને રુચિને માટે લૌકિક બીજાં ફલ કહીને નિત્યકર્મનું આત્મસુખ જ મુખ્ય ફલ શ્રુતિ બતાવે છે એ જ પ્રયોજન છે તેમ જ ઉત્તરકાંડમાં પણ વેદાંતાર્થમાં અભિમુખ કરીને પ્રરોચનને માટે પ્રતિષ્ઠાદિરૂપ બીજાં ફલ કહીને પ્રધાન વિદ્યાનું ફલ પરપ્રાપ્તિ અથવા બ્રહ્મભાવ જ મુખ્ય ફલ બતાવે છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મવાદીના મતમાં એક જ પ્રયોજન છે, માટે મહાવાક્યની સૃષ્ટિવાક્યની સાથે એકવાક્યતા થાય છે. માયાવાદીના મતમાં તો કેવળ જ્ઞાનના ફલસાધનત્વ વડે સૃષ્ટ્યાદિવાક્યોનું પણ વ્યર્થપણું થવાથી, સ્તાવકત્વ પણ અસંભવિત હોવાથી, એકવાક્યતા સંભવતી નથી. ૮૪

अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुनो न हि ।
दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति चेत् तन्न युज्यते ॥८५॥

શ૦—બ્રહ્મની દૃઢ પ્રતીતિ સિદ્ધ થવાને માટે સૃષ્ટિકર્તૃત્વાદિકનો આરોપ અપવાદને માટે છે, પણ વસ્તુતા થકી બ્રહ્મમાં સૃષ્ટિકર્તૃત્વ નથી (એવું માયાવાદીનું કહેવું છે) એ ઘટતું નથી.

પ્ર૦—વાદી કહે છે કે એકવાક્યતામાં અધ્યારોપ અપવાદ સંભવે છે. પૂર્વ શ્રુતિથી પ્રથમ જગતનું જનન કહીને બ્રહ્મને વિશે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કરીને તદ્દ્વારા શાખારુંધતીન્યાયથી સોપાધિક બ્રહ્મમાં બુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. પછી પૂર્વે કહેલાનો ત્યાગ કરીને કર્તૃત્વાદિરહિત બ્રહ્મનો પશ્ચાદ્-બોધ કરાય છે, માટે કર્તૃત્વાદિકનો આરોપ અપવાદને માટે છે અને એનું પ્રયોજન બ્રહ્મને વિશે દૃઢ પ્રતીતિ સિદ્ધ થવી એ છે, પણ વસ્તુતા થકી બ્રહ્મને વિશે કર્તૃત્વ નથી! વાદીનું આ કહેવું યુક્ત નથી.

આ૦—જેમ અપવાદને માટે વંધ્યાપુત્રનું કહેવું થાય તોપણ એમાં પ્રતીતિ થતી નથી તેવી જ રીતે અપવાદને માટે વાઙ્માત્ર કહેલું જગત પ્રતીત થાય નહિ; માટે વાદીનું કહેવું યુક્ત નથી. ૮૫

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ।
इन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥८६॥

શ૦—કાર્યના પ્રત્યક્ષ દર્શન થકી શ્રુતિના મુખ્ય અર્થનું બાધન નથી. ઐંદ્રજાલિકપક્ષમાં પણ નટની પેઠે એનું જ (બ્રહ્મનું જ) કર્તૃત્વ છે.

પ્ર૦—અપવાદને માટે જગતનું કહેવું હોય તો જગતની સત્યપ્રતીતિ થવી ન જોઈએ. જગત-પ્રતીતિ વેદસિદ્ધ નથી કે પ્રથમ વેદ એનો બોધ કરે અને પછી એનો નિષેધ કરે, પણ જગત-પ્રતીતિ લોકસિદ્ધ જ છે. એમ હોવાથી વેદ જગતના કર્તાનું જ વર્ણન કરે છે. જગતનો અનુવાદ કરીને એનું કર્તૃત્વબોધન કરીને જો નિષેધ કરે તો, કાર્ય વિદ્યમાન હોવાથી અને બીજા કર્તા નહિ હોવાને લીધે, જગતનો નિષેધ કરનારી શ્રુતિ બાધિતવિષય થાય. અન્યથા-અનુપપત્તિ સર્વ કરતાં બળવાન છે, અર્થાત્ જો બ્રહ્મ કર્તા ન હોય તો જગતની પ્રતીતિ હોવી ન જોઈએ. વેદ પણ ભ્રાંતિકલ્પિત છે એમ માયાવાદી કહે છે એ મોટું સાહસ છે, કેમકે એનો કોઈ અસ્મદાદિ કર્તા નથી. જો એમ ન હોય તો પારંપર્ય ઘટે નહિ. **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्** એ વ્યાસસૂત્રનો પણ વિરોધ આવે છે, કેમકે એ સૂત્રમાં કહેલું છે કે જગત સ્વપ્નાદિથી ભિન્નધર્મવાળું હોવાથી સ્વપ્નાદિ જેવું નથી, માટે પ્રપંચપ્રતીતિનું વિદ્યમાનત્વ હોવાથી શ્રુતિના મુખ્યાર્થનો બાધ થતો નથી, તોપણ કદાપિ માયાસહિતના કર્તૃત્વનો અંગીકાર કરો તો તમારા

મતમાં પ્રપંચનું માયિકત્વ સંભવે, એમાં લૌકિક માયાવી પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતનું ગ્રહણ કરો તો એનું કર્તૃત્વ પણ નટને વિશે છે જ, તેમ ઐંદ્રજાલિક પક્ષમાં પણ બ્રહ્મને વિશે જ કર્તૃત્વ ઘટે છે. એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિથી તેમજ વ્યાસસૂત્ર અને શ્રુતિ વડે જગતનું મિથ્યાત્વ સંભવતુ નથી.

આ૦--અગ્નિસંબંધી પુરોડાશ પંચકપાલ ઉપર ચડેલો થાય છે એ પ્રતીતિ જેમ શ્રુતિસિદ્ધ છે તેમ જગતપ્રસિદ્ધ શ્રુતિસિદ્ધિ નથી, પણ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, અને એમ હોવાથી જ્યારે શ્રુતિ કર્તાનો નિષેધ કરે તો કાર્ય વિદ્યમાન હોવાથી એનો કોઈપણ કર્તા તો હોવો જ જોઈએ; બ્રહ્મને વિશે કર્તૃત્વ બાધિત થવાથી જગતના વિદ્યમાનત્વ વડે એ શ્રુતિ જ બાધિતવિષય થઈ જાય છે, કેમકે કર્તૃત્વનો નિષેધ થતાં એના કાર્યનો પણ નિષેધ થવો જોઈએ, પણ એમ થતું નથી. આ પ્રયાસ વાદીના નિગ્રહને માટે નથી, પણ શ્રુત્યર્થ-પ્રતિપાદનને જ માટે છે. જેમ લૌકિકવ્યવહાર ભ્રાંતિકલ્પિત છે તેમ વેદાંતવાક્ય પણ અસત્ય કહેવું એ બાહ્યતુલ્યતા સંપાદન કરનાર હોવાથી મોટું સાહસ છે. વેદને ભ્રાંતિકલ્પિત કહેવાથી, વેદ અપૌરુષેય છે એ માનેલો તમારો સિદ્ધાંત રદ થાય છે. 'પ્રકાશ'માં બતાવેલું વ્યાસસૂત્ર 'ગૌડવાર્તિક'નું પણ વિરુદ્ધત્વ બતાવે છે. આ પ્રકારે પરમતનો નિરાસ કર્યો. વળી એના મતનો સ્વીકાર કરીને પણ એના મતનો નિરાસ કરવામાં આવે છે. ઐંદ્રજાલિક પક્ષમાં પણ કર્તાપણું બ્રહ્મનું જ છે, આથી એમ સમજવું કે બ્રહ્મવાદમાં અંતરાસૃષ્ટિનો સ્વીકાર કર્યો છે તોપણ એ માયાવાદીના સ્વીકારતુલ્ય નથી, કેમકે માયાવાદી માયાનું કર્તૃત્વ માને છે અને બ્રહ્મવાદમાં બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ છે. ૮૬

मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ।
मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥८७॥

શ૦—જો જગતને માયિક માનીએ તો સ્વપ્નમાં દીઠેલા હાથીની પેઠે મુક્તિ અત્યંત નષ્ટ થાય છે માયા અથવા જીવનું કર્તૃત્વ શ્રુતિ અને સૂત્રથી નિષિદ્ધ કરાયેલું છે. (અર્થાત્ આ જગત માયાએ કરેલું નથી તેમ જીવે કરેલું નથી એમ શ્રુતિ કહે છે.) ૮૭

પ્ર૦—સમગ્ર જગતનું જો કલ્પિતપણું માનીએ તો એમાં રહેલા મનુષ્યાદિકનો મુક્તિને માટે પ્રયાસ કરવો વ્યર્થ થાય છે. માયામાં પ્રતીત થતાં પારેવાં (કબૂતર) કોઈ દહાડો છૂટતાં નથી, તેમ જ સ્વપ્નામાં દીઠેલા હાથી છોડી શકાતા નથી, માટે સમગ્ર જગતના સાક્ષી ભગવાન જ એમની માયામાંથી મુક્ત થાય, પણ મનુષ્ય ભગવાનની માયાથી કલ્પાયેલું હોવાથી એમાંથી મુક્ત થાય નહિ, અને એમ હોવાથી પારલૌકિક પ્રયાસ કરવો વ્યર્થ થાય. માયાવાદમાં બે પક્ષ છે: એક પક્ષમાં નટની પેઠે અજ્ઞાત બ્રહ્મ જગતનું કારણ કહેલું છે, અને બીજા પક્ષમાં જીવની અજ્ઞાનતાને જગતનું કારણ કહેલું છે, અને બીજા પક્ષમાં જો જીવને અજ્ઞાનકલ્પિત જગત હોય તો એ કહેવું માત્ર પ્રતારણા છે, એમાં પણ મુક્તિને માટે પ્રયાસ કરેલો વ્યર્થ થાય છે. ગુરુ વગેરેના દૂષણ થકી માયાવાદ પુરુષાર્થમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો વિઘાતક છે, માટે સર્વને વ્યામોહ કરનાર એ વાદ માનવા યોગ્ય નથી. વાદી કહે છે કે આ જગતને કરનાર માયા છે, અથવા માયાથી ઉપહિત જીવ છે, ઈશ્વર બિંબરૂપ છે, માટે શ્રુતિમાં એના કર્તૃત્વનો બાધ કરાય છે. **कथमसतः सज्जायेत । स ईक्षांचक्रे । ईक्षतेर्नाशब्दम् । कामाच्च नानुमानापेक्षा नेतरोऽनुपपत्तेः ।** ઉપર કહેલાં શ્રુતિ અને સૂત્રોથી પ્રકૃતિ અને જીવના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરાય છે.

આ૦--જગતને પોતાના અજ્ઞાનનું કલ્પિત કહેવું એ નીચેની શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. **सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्** ૯૦ "પરમાત્માએ જેવી રીતે પૂર્વે જગત કર્યું હતું તેવી રીતે સૂર્ય ચંદ્રમાદિક

ઉત્પન્ન કર્યું. સૃષ્ટિમાં જીવતું અનિષ્ટ થતું જોવામાં આવે છે. જો જીવ જ સૃષ્ટિનો કર્તા હોય તો પોતાનું અનિષ્ટ થાય એવી સૃષ્ટિ કરે નહિ. માટે સ્વઅજ્ઞાનકલ્પિત જગત છે એમ કહેવું એ મૂર્ખોને છેતરવાને માટે છે. તેમજ જો ભગવાન માયાથી કલ્પિત હોય તો મુક્તિ દૂષિત થાય છે. આ બે મતમાંથી એક મત વાચસ્પતિનો છે. (જગતને સ્વઅજ્ઞાનકલ્પિત કહેવું એ વાચસ્પતિનો મત છે) અને જગત ઈશ્વરની માયાયે રચેલું છે એ મત શ્રીશંકરાચાર્યનો છે. પંચદશીકાર અને સાંખ્યનો મત બતાવીને એને દૂષિત કરવામાં આવે છે. પંચદશીકાર એમ માને છે કે જેમ ચંદ્રનું બિંબ જળ વડે કંપાદિયુક્ત જણાય છે અને ચાલતાં વાદળાંથી ચંદ્ર ચાલતો જણાય છે તેમ જ માયા વડે બ્રહ્મ આ જગતને કરતું હોય એમ જણાય છે, પણ જગતને કરનાર માયા છે. એ પંચદશીકારનો મત તથા સાંખ્યમત શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે **कथमसतः सज्जायेत** વગેરે શ્રુતિઓમાં માયાના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરેલો છે, તેમજ **ईक्षतेर्नाशब्दम्** એ સૂત્રમાં જડ પ્રકૃતિનું ઈક્ષણ કે કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. **नेतरोऽनुपपत्तेः** એ સૂત્રથી જીવનું કર્તૃત્વ સંભવતું નથી, કેમકે શરીરાદિકની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જીવને કર્તાપણું ઘટતું નથી; માટે બંને મત શ્રુતિસંમત નથી. ૮૭

अकर्तृत्वं च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ।
विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यकस्य वारणम् ॥८८॥

શ૦—બ્રહ્મનું અકર્તૃત્વ જે કહ્યું છે તે બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્મના બોધને માટે માહાત્મ્ય જણાવવાને સારુ છે; માટે યુક્તિથી એકનું વારણ કરવું એ યોગ્ય નથી.

શ૦—**अस्थूलादि** વાક્યથી બ્રહ્મને વિશે કર્તાપણાનો નિષેધ થાય છે, તેમજ નિરંજન શ્રુતિ પણ બ્રહ્મને નિષ્ક્રિય કહે છે, તેમજ **अकर्त्ता भोक्ता च** એ શ્રુતિ તથા **अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते** એ ગીતાવાક્ય પણ બ્રહ્મને નિષ્ક્રિય જણાવે છે, અને ઉપરના ગીતાવાક્યથી કર્તૃત્વ ભ્રાંતિથી છે એમ કહે છે, માટે અમે બ્રહ્મના કર્તૃત્વનો અંગીકાર કરતા નથી, એમ વાદી કહે છે! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે બ્રહ્મને વિશે અલૌકિકકર્તૃત્વ છે, અને જે અકર્તૃત્વ કહેલું છે તે લૌકિકકર્તૃત્વના નિષેધને માટે છે, નહિ તો **अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।** એમાં કહેલું કર્તૃત્વ વિરુદ્ધ થાય; માટે કોઈએ કહેલું છે કે અનાપ્ત પુરુષનું કહેવું પ્રમાણ નથી, અને અજ્ઞ પુરુષની કોઈ ઠેકાણે આપ્તતા નથી. જેને અદૃશ્યનું જ્ઞાન હોય તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. એ કારણથી માહાત્મ્ય જણાવવાને માટે જ અકર્તૃત્વકથન છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે **पुरुष एवेदं सर्वम्। उतामृतत्वस्येशानः। एतावानस्य महिमा।** આ શ્રુતિઓમાં સર્વ પુરુષરૂપ કહેલું છે અને મોક્ષનું નિયામકત્વ કહેલું છે, એ શ્રુતિઓમાં જગદ્રૂપત્વ અને મોક્ષનું નિયામકત્વ એ જેમ મહિમારૂપ છે તેમ અકર્તૃત્વ પણ મહિમારૂપ છે. જેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મનું બોધન કરાય તે જ મહાન છે. માટે બંને ધર્મો સત્ય છે. એમ ન હોય તો નટની પેઠે એક ધર્મ હોય તો માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય નહિ; માટે યુક્તિથી એક ધર્મનો બાધ કરવો એ યુક્ત નથી.

આ૦—અકર્તૃત્વ શ્રુતિસંમત છે એ શંકાનો પરિહાર કરવામાં આવે છે. **निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्** એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને નિષ્ક્રિય કહેલું છે, તેમ ગીતામાં પણ **अहंकारविमूढात्मा** એ વાક્યમાં કર્તૃત્વનો નિષેધ કરેલો છે, પરંતુ વિચાર કરીએ તો ગીતાનું વાક્ય જીવપર છે, પરબ્રહ્મ-પર નથી, અર્થાત્ જીવ અહંકારથી મૂલ થઈને કર્તાપણું માને છે, માટે એ વાક્ય પ્રમાણ નથી. આ વાક્યના સંબંધમાં 'કુસુમાંજલિ'માં ઉદયનાચાર્યે કહ્યું છે કે અનાપ્ત પુરુષનું કહેવું પ્રમાણ નથી, અને યથાદૃષ્ટાર્થવાદી આપ્ત હોવાથી અજ્ઞ પુરુષની કદાપિ આપ્તતા થતી નથી. જે અદૃશ્યને જાણે તે જ સર્વજ્ઞ

આપ્ત કહેવાય, માટે મૂઢનું અકર્તૃત્વ હોવાથી સર્વજ્ઞતાથી ભગવાનને વિશે જ કર્તૃત્વ સિદ્ધ થાય છે. માટે જ ગીતામાં ઉપરના વાક્ય પછી **अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा** એ વાક્યમાં બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ કહેલું છે. એમ શ્રુતિમાં પણ પૂર્વે **अस्थूलादि** વાક્યથી લૌકિકકર્તૃત્વનો નિષેધ કરીને **एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः** એ શ્રુતિમાં એ બ્રહ્મના પ્રશાસનમાં સ્વર્ગ પૃથ્વી સ્થિતિ કરે છે. ઉપર બતાવેલી શ્રુતિથી પ્રશાસનપણું (અધીન રાખવાપણું) બતાવેલું છે. બ્રહ્મનું અલૌકિક સામર્થ્ય જ શ્રુતિસંમત છે. પુરુષસૂક્તમાં સર્વનું પુરુષત્વ બતાવીને મોક્ષનું નિયામકત્વ કહેલું છે અને પૃથ્વીની સાથે એનો અતિરોભાવ કહેલો છે. એ પછી કહ્યું છે કે "આવો એ પરમાત્માનો મહિમા છે, માટે પુરુષ સર્વોત્તમ છે." એ પુરુષસૂક્તની શ્રુતિઓમાં જેમ સર્વાત્મકત્વ અને મોક્ષનિયામકત્વના જ્ઞાપનને માટે છે તેમ અકર્તૃત્વકથન પણ માહાત્મ્યના જ્ઞાપનને માટે છે. ૮૮

मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ।
तस्मादविद्यामात्रत्वकथनं मोहनाय हि ।८९॥

શ૦—પુરાણમાં જગતનું માયિકત્વ વૈરાગ્યને માટે કહેવાય છે, માટે જગતને અવિદ્યામાત્રનું કાર્ય કહેવું એ મોહ કરવાને માટે છે.

પ્ર૦—પુરાણ મિત્રતુલ્ય હોવાથી, લોકરીતિથી બોધ કરતાં કોઈ વખત જગતનું માયિકત્વ કહે છે. પુરાણનો આવા પ્રકારનો બોધ લૌકિક આસક્તિની નિવૃત્તિને માટે છે. બીજાં પ્રકરણોના અનુસારથી એ પ્રકારે નિશ્ચય થાય છે; માટે એકદેશી મતથી જગતને માયિક કહેવું એ પ્રતારણા છે.

આ૦—વેદોપબૃંહક પુરાણમાં પ્રપંચનું માયિકત્વ કહેલું છે એ કેમ સંભવે છે ? એ શંકા દૂર કરવાને માટે એનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે: પુરાણ મિત્રતુલ્ય હોવાથી અન્ય તાત્પર્યથી પણ બોધ કરે છે. જેમ મિત્ર પોતાના પ્રિયને કહે કે વિષભોજન કર, શત્રુને ઘેર ભોજન કરવા ન જા. આ કહેવાનું તાત્પર્ય વિષભોજનનાં નથી, પણ ભોજનવર્જનમાં છે, તેમ પુરાણ કોઈ વખત લૌકિક આસક્તિની નિવૃત્તિને માટે જગતનું માયિકત્વ વૈરાગ્યને માટે કહે છે; પરંતુ એ કહેવું માયિકત્વનો બોધ કરવાને માટે નથી, પણ વૈરાગ્યનો બોધ કરવાને માટે છે, કેમકે

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् ॥ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ॥ ભાગ૦
तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ વિષ્ણુ પુ૦

જ્યાં વૈરાગ્યનો બોધ ન હોય અને જ્યાં યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ બતાવવું હોય ત્યાં પુરાણો ઉપરનાં વાક્યો પ્રમાણે બોધ કરે છે. એ વાક્યોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે: "વિશ્વ નિશ્ચય બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, અને એ વિષ્ણુના સામર્થ્ય વડે રહેલું છે, અને આ વિશ્વ જેવું અત્યારે છે તેવું જ પૂર્વે હતું, અને પછી પણ આવું ને આવું છે." આ શ્લોકમાં જગતનું સ્વરૂપ સર્વદા એકરૂપ હોવાથી નિત્ય બતાવ્યું છે. બીજા શ્લોકમાં પણ એ જ પ્રમાણે બતાવે છે. એનો અર્થ: "આ સત્ય જગતનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ છે અને આધાર એ પ્રકૃતિથી પર એવો પુરુષ છે, અને અભિવ્યંજક (વ્યક્તિમાં લાવનાર) કાળ છે, તે ત્રણે બ્રહ્મ સ્વરૂપ હું છું."

તેમજ વિષ્ણુપુરાણમાં અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે "હે મુનિવર, આ સમગ્ર જગત અક્ષય અને

નિત્ય છે. એ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવથી જન્મ નાશ અને ભેદવાળું જણાય છે, પરંતુ એ સ્વરૂપ થકી નિત્ય છે."

એની રીતે વસ્તુબોધમાં પુરાણો જગતને નિત્ય કહે છે, તેથી માયિક કહેવાનું તાત્પર્ય ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વૈરાગ્યને માટે જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

એ પુરાણનાં વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે: **सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः । पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विषज्जेत वै पुनः ॥** "જ્ઞાન (શાસ્ત્રજન્ય બોધ) અને વિજ્ઞાન (યથાર્થ અનુભવ) આ બન્ને વડે જેને નિશ્ચય થયેલો છે તેવો શાન્ત પુરુષ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું સારું ઇચ્છનાર આ બધું વિશ્વ મદાત્મક (બ્રહ્મરૂપ, કેમકે આ વાક્ય ભગવાનનું છે.) જોતો છતો ફરીથી કોઈ દહાડો આસક્તિ પામતો નથી." આ શ્લોકમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો અને જે શાંત પુરુષ કહેલો છે તે ઉત્તમ અધિકારી છે. એ જગતને બ્રહ્મરૂપ જુએ છે એમ કહે છે, પણ માયારૂપ જુએ છે એમ કહેતું નથી, તેથી ઉત્તમ અધિકારીની દૃષ્ટિથી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તે યથાર્થ હોવું જોઈએ; માટે રાગવાળા હીન અધિકારીને જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે અંતરાસૃષ્ટિનાં વાક્ય જે જે સ્થળોમાં છે તે તે વાક્યો વસ્તુસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારાં નથી, પણ અન્ય તાત્પર્ય બતાવનારાં છે, એમ જાણવું. માટે શ્રૌતસિદ્ધાંતમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ હોવાથી, અને પુરાણોનાં કહેલાં વાક્યોનું અન્ય તાત્પર્ય હોવાથી, અને અવાંતર પ્રકરણનું અનુસંધાન નહિ કરવાને લીધે, એકદેશમાત્રથી જગતનું જે માયિકત્વ કહે છે તે પ્રતારણા છે. ૮૯

'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम्' ॥९०॥

શ૦—એ આસુર પુરુષો જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ (રજ્જુમાં સર્પની પેઠે), અનીશ્વર, સ્ત્રી પુરુષના સંયોગથી થયેલું અને કામ પ્રયોનજવાળું કહે છે, બીજું શું છે?

પ્ર૦—આ વિષયમાં સંમતિરૂપ આ ભગવદ્‌વાક્ય (ગીતાનું) કહેવામાં આવે છે. જગતનું મિથ્યાત્વ અને અસત્યત્વ અથવા માયિકત્વનો બોધ કરવો, એ આસુર મત છે એમ ભગવદ્‌વાક્યથી નિશ્ચય થાય છે.

આ૦—ઉપર જે પ્રતારણા કહેવામાં આવી તેના પ્રમાણમાં ભગવદ્વાક્ય કહેવામાં આવે છે. આસુરો જગતને અસત્ય અપ્રતિષ્ઠિ અને અનીશ્વર કહે છે; પરંતુ સત્યનું કાર્ય જગત સત્ય બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અને ઈશ્વરથી નિયમિત છે આ પ્રકારનો સિદ્ધાંત છે તે એઓ કહેતા નથી; પણ એઓ એમ કહે છે કે સર્વ જગત કામ થકી સ્ત્રી પુરુષના પરસ્પર સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલું દેખાય છે, બીજું શું હોઈ શકે? આ શ્લોકમાં આસુર મત કહેલો છે- જે જેવું જુએ તે તેવું કહે છે. આસુર પુરુષો માયાની ઉપાસના કરે છે તેથી એવું એ નિરૂપણ કરે છે, માટે એઓનો મત આસુર છે. ૯૦

अखण्डाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ।
ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥९१॥

શ૦—અખંડ અદ્વૈતભાનમાં તો સર્વ બ્રહ્મ જ છે, પણ ભેદજ્ઞાન નથી. જ્ઞાન થકી ભેદબુદ્ધિનો બાધ થાય છે, પણ સ્વરૂપ થકી પ્રપંચનો બાધ થતો નથી.

પ્ર૦—બ્રહ્મવાદમાં પણ **वाचारंभण** વ્યાક્યાનુસાર ભેદોના અસત્યત્વનો અંગીકાર કરવો જોઈએ! આ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વેદાંતના બોધનના બે પ્રકાર છે: **बहु स्याम् प्रजायेय** એ વાક્યાનુ-

સારે ઉચ્ચ—નીચત્વને ભગવાન જ પ્રાપ્ત થયેલ છે. એ પ્રકારથી વિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ બ્રહ્મજ્ઞાન વિરુદ્ધ નથી. બીજા પ્રકારમાં વિકારો વાણીથી જ આરબ્ધ છે. એ પ્રકારે કાર્યાંશનો અનાદર કરીને વસ્તુસ્વરૂપના વિચારથી, આવિર્ભાવ તિરોભાવ પૃથક્ કરીને, જગત સન્માત્ર છે એમ ઉપનિષદો બોધ કરે છે, તેથી પ્રથમ પક્ષ તો નિસંદિગ્ધ છે. બીજા પક્ષમાં પણ દૂષણ નથી, કેમકે સત્તામાત્ર જગત કહેવાય છે તેથી એનું મિથ્યાત્વ નથી. જ્યારે અખંડ અદ્વૈતભાન થાય છે ત્યારે સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપે આ જગતનું ગ્રહણ કરે છે, (જેમ સુવર્ણનો ગ્રાહક સુવર્ણના ઘાટનું ગ્રહણ કરે તેમ.) એ વખતે અવાંતરવિકલ્પ(ભેદ)વિષયિણી બુદ્ધિનો બાધ થાય છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપનો બાધ થતો નથી.

આ૦—એ પ્રકારે પ્રપંચનું સ્વરૂપથી સત્યત્વ સ્થાપિત કરીને ભેદરૂપ વડે પણ સત્યત્વનું સ્થાપન કરવાને માટે કહે છે : **बहु स्याम्** એ શ્રુતિથી બહુભવન સિદ્ધ થાય છે અને **प्रजायेय** એ શ્રુતિથી આકાર સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી, જેમ વાચારંભણ વાક્યાનુસાર વિકલ્પોનું વાઙ્માત્રત્વ છે તેમ **प्रजायेय** એ વાકયાનુસારે ભગવદ્રૂપત્વ પણ શ્રૌત છે. એ પ્રકારે હોવાથી મુખ્યાધિકારીને વિકલ્પબુદ્ધિમાં પણ બ્રહ્મજ્ઞાન વિરુદ્ધ નથી. મંદ અને મધ્યમ અધિકારીને માટે બીજો પક્ષ છે. એમાં પણ જેમ સુવર્ણની અપેક્ષાવાળો સુવર્ણના ઘાટ કડાં કુંડળ આદિને સુવર્ણથી જ ગ્રહણ કરે છે, પણ કડાં કુંડળાદિરૂપથી ગ્રહણ કરતો નથી; તેમ જગતમાં ભેદબુદ્ધિનો જ બાધ છે, પણ સ્વરૂપનો બાધ નથી; માટે એવા ભાનના અનુસારે પણ પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી. આ પ્રકારે 'ગૌડવાર્તિક'ને અનુસરી જેઓ દુરાગ્રહથી પ્રપંચને મિથ્યા કહે છે તેઓને ઉત્તર આપ્યો. ૯૧

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ।
वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥ ९२ ॥

શ૦—કોઈ સ્થળે બ્રહ્મોપાદાન થકી ભિન્નત્વ સંભવતું નથી. ભેદ વાચારંભણમાત્ર હોવાથી કોનાથી ઉત્પન્ન થાય ?

પ્ર૦—પ્રત્યક્ષ દેખાવા થકી ઘટ પટનું અદ્વૈત સિદ્ધ થતું નથી, માટે દ્વૈતનો અંગીકાર કરવો જોઈએ ! એ શંકાના નિરાસને માટે કહે છે કે કુંડળ અને કડાંનું એક ઉપાદાન હોવાથી એનો ભેદ સર્વ પ્રકારે સંભવતો નથી. ધર્મરૂપત્વ કહીએ તો એક વસ્તુના બે ધર્મ છે, કેમકે એ બંનેના ઉપાદાનનો અભેદ છે, માટે ભેદ યુક્તિસહ નથી. અજ્ઞાની પુરુષનું પ્રત્યક્ષ તો અભેદમાં છે, પણ દ્વિચંદ્રની પેઠે એ ભેદનું ગ્રહણ કરે છે. મહત્પુરુષનું પ્રત્યક્ષ ભેદનું ગ્રહણ કરતું નથી, માટે શ્રુતિ–પ્રમાણાનુસારે પદાર્થોનું વાચારંભણ માત્ર જાણી, સર્વને વિશે બ્રહ્મભાવ થવાથી ભેદ કોઈ પણ સાધનથી ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે ભેદાનુસાર બ્રહ્મવાદનું નિરાકરણ કરવું નહિ.

આ૦-- ઘટપટનું અદ્વૈત સંભવતું નથી એ જે કહ્યું તે ઉપાદાનદ્વૈત થકી કહ્યું કે ધર્મદ્વૈત થકી કહ્યું કે પ્રમાણવેદ થકી કહ્યું ? એમાં પ્રથમ ઉપાદાનનું દ્વૈતપણું સંભવતું નથી, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું જ ઉપાદાનત્વ કહેલું છે. **यतो वा इमानि** એ શ્રુતિમાં અને **प्रकृति** એ સૂત્રમાં ઉપાદાન બ્રહ્મને જ કહેલું છે. લોકમાં પણ સુવર્ણના વિકારમાં જણાતા દ્વૈતનો અનાદાર કરીને, સોનાના પ્રયોજનવાળા પુરુષો જુદા જુદા ઘાટનું સુવર્ણ વડે ગ્રહણ કરે છે. સર્વ પ્રકારે કારણભેદથી જ ભેદનો નિશ્ચય થાય છે. શ્રુતિમાં લોહના દૃષ્ટાંતથી એક જ ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મને બતાવેલું છે, માટે ઉપાદાનદ્વૈત નહિ હોવાથી દ્વૈત થતું નથી. ઘટપટ સ્થળમાં તો વ્યાવહારિક ઉપાદાનકૃત ભેદ સત્ય નથી. તેમજ સ્વરૂપધર્મ દ્વૈત થકી દ્વૈત સંભવતું નથી, કેમકે સ્વરૂપનું ઐક્ય સિદ્ધ થવાથી ધર્મદ્વૈત ભેદ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. જો એમ ન હોય તો સંકેલવાથી એક વસ્ત્રનાં

એ સ્વરૂપ કહેવાય, પણ એમ કહેવાતું નથી. એમ બેસવાથી અને ઊઠવાથી પુરુષભેદ પણ કહેવાય. જ્યારે એમ છે ત્યારે એક કાળમાં સાથે સ્થિતિ નહિ હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો જ્યારે આશ્રયભેદ કરી શકતા નથી ત્યારે સાથે સ્થિતિથી અવિરુદ્ધ પદાર્થો સર્વ પ્રકારે ભેદ કરી શકે નહિ, એ પ્રસિદ્ધ છે. એ કારણથી જ રૂપરસ વડે ઘટ ભેદ પામતો નથી. એક કાળમાં એક ઠેકાણે સાથે નહિ સ્થિતિ કરનારા નિષ્ક્રમણ પ્રવેશન આદિ ધર્મો પ્રતિયોગીના ભેદને ગ્રહણ કરીને આશ્રયને ભિન્ન કરી શકતા નથી, એ ગમનક્રિયામાં સર્વ જનોને અનુભવસિદ્ધ છે. બ્રહ્મ તો એકત્વ વડે મહામહિમાવાળું હોવાથી બીજાં પ્રતિયોગીનો અભાવ છતાં પણ ધર્મોથી ભેદ પામતું નથી, એ વાત પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ તો એ ધર્મોનો પણ સ્વરૂપભેદ નથી, કેમકે પ્રતિયોગીભેદ ગ્રહણ કરીને ભિન્નની પેઠે જણાતું એવું નિષ્ક્રમણ અને• પ્રવેશન પ્રમાણના અભાવને લીધે ભિન્ન હોઈ શકતું નથી, માટે ભેદ વાસ્તવ નથી. **प्रज्ञायेय** એ શ્રુતિમાં કહેલી ઈચ્છા સર્વ ધર્મોનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ બતાવે છે, પણ ધર્મોનો ભેદ બતાવતી નથી. માટે જ "પ્રકાશ"માં કહેલું છે કે ઉપાદાનના અભેદ થકી ભેદ યુક્તિસહ નથી.

ત્રીજા પક્ષથી પણ પ્રમાણભેદ થકો ભેદ સંભવતો નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ભ્રાંત હોવાથી તેમજ પ્રત્યક્ષમૂલક અનુમાનાદિ પ્રમાણ પણ એવાં જ હોવાને લીધે, શ્રુતિસિદ્ધ અને તદનુસારે બ્રહ્મવિદ પુરુષને જે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય તે અંગીકાર કરવાને યોગ્ય છે. તેથી લોકોમાં પ્રતીયમાન રૂપ વડે પદાર્થોનું વાચારંભણ માત્રત્વ છે; માટે કોઈપણ પ્રકારે બ્રહ્મવાદનું નિરાકરણ થતું નથી.

એ પ્રકારે માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને, ભેદવાદી માધ્વ અને મીમાંસંકાદિના મતનું ખંડન કર્યું. ૯૨

सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ।
अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ ९३ ॥

શ૦—સાંખ્ય બહુ પ્રકારનો કહેલો છે, એઓના મધ્યે એક સાંખ્ય સત્પુરુષોને પ્રમાણ ગણવા યોગ્ય છે, એ સાંખ્યમાં ૨૮ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ હરિ છે.

પ્ર૦—આ પ્રકારે માયાવાદનું નિરાકરણ કરીને સાંખ્યનું નિરાકરણ કરવાને માટે કહે છે: બ્રહ્મવાદમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનું પ્રકાશન અથવા ગણના કરવા થકી સાંખ્ય કહેવાય છે. એ મત બ્રહ્મવાદમાં જ પ્રવેશ કરે છે. જે મતો વેદ થકી સ્વતંત્ર છે તે અપ્રામાણિક છે. જેમાં અઠ્ઠાવીશ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ હરિ છે તે સાંખ્ય સત્પુરુષને પ્રમાણસિદ્ધ છે.

આ૦—એ પ્રમાણે ભગવાન વ્યાસનો બ્રહ્મવાદ–રૂપ મત સ્થાપન કર્યો. સૂત્રમાં મતાંતરના નિરાકરણમાં સાંખ્યયોગનું પણ નિરાકરણ કરેલું છે, તેથી ભગવાને ગીતાજીમાં માનેલા સાંખ્યયોગનું નિરાકરણ થાય. એના નિરાકરણને માટે પ્રમાણભૂત સાંખ્યને જુદો કહી બતાવે છે. જે પ્રકારનો સાંખ્ય ભાગવતના દ્વિતીય અને તૃતીય સ્કંધમાં સિદ્ધ છે અને જે ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહેલો છે તે પ્રકારનો સાંખ્ય મન્વાદિ સત્પુરુષને પ્રમાણભૂત છે. ૯૩

अन्ये सूत्रे निषिध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ।
यस्मिन्ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मबोधकः ॥ ९४ ॥

શ૦—બીજા સાંખ્યોનો વ્યાસસૂત્રમાં નિષેધ કરેલો છે. જે યોગમાં ભગવદ્ધ્યાન છે, અથવા જે નિર્બીજ છતાં આત્મબોધક છે તે એક યોગ સત્પુરુષને આદર કરવા યોગ્ય છે.

પ્ર૦--अन्येषां चानुपलब्धेः એ સૂત્રમાં બીજાં સાંખ્યોનો નિષેધ કરેલો છે. મહત્તત્વ કે પ્રકૃતિ જગતમાં પ્રતીત થતાં નથી. વળી નિત્ય અને નિરવયવ પ્રકૃતિ કેમ પરિણામ પામે ? માટે સ્વભાવવાદમાં જ પ્રકૃતિવાદ પણ પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રકારે બીજું દૂષણ "ભાષ્ય"માં વિસ્તાર થકી કહેલું છે.

ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. એ ભગવદ્ધ્યાનને માટે ભક્તિનું અંગ છે. એ યોગ પ્રામાણિક છે. જે સ્વતંત્રતા વડે ફલસાધક કહેલો છે તથા જે સ્વતંત્રતાથી જ સિદ્ધિનો હેતુ જ્ઞાનાત્મા યોગ છે, તેમજ બીજા દેહ ઇન્દ્રિયોના સાધક છે તેઓનો સૂત્રમાં નિષેધ કરાય છે. ભગવદ્ધ્યાનના અભાવમાં પણ જે યોગ આત્મજ્ઞાનના અંગભૂત છે તે પ્રામાણિક છે. **एतेन योगः प्रत्युक्तः** એ સૂત્રમાં વ્યાસે બીજા યોગોનું નિરાકરણ કરેલું છે.

આ૦—નિરીશ્વર કાપિલાદિયોગનું સૂત્રોમાં નિરાકરણ કરેલું છે, કેમકે પ્રકૃતિ અથવા મહત્તત્ત્વ કારણત્વ વડે વેદમાં પ્રતીત થતાં નથી. કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે ઉપલબ્ધ થતાં નથી એમ છતાં કાર્યના અનુમાનથી કારણભૂત પ્રકૃતિ અથવા મહત્તત્ત્વનું અનુમાન કરવું જોઈએ; સાવયવ સ્થૂલ ભૂતનું કાર્યત્વ હોવાથી એ વડે એના કારણભૂત તન્માત્રાનું અનુમાન કરીને, અને એ વડે બે પ્રકારની ઇંદ્રિયોથી અહંકારનું અનુમાન કરીને, અહંકારથી મહત્તત્ત્વનું અનુમાન કરવું જોઈએ; મહત્તત્ત્વથી પ્રકૃતિનું અનુમાન થઈ શકે છે ! એ શંકાનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ કાર્યથી સૂક્ષ્મ કારણનું અનુમાનથી સાધન થઈ શકે છે, પણ સૂક્ષ્મ અનુમાનનો વિષય નહિ હોવાથી એનાથી કારણનું અનુમાન કરવું દુર્ઘટ છે. કોઈપણ પ્રકારથી પ્રત્યક્ષ કાર્યથી કારણમાત્રનું અનુમાન કરાય, પણ એ કારણ સામાન્ય જ સિદ્ધ થઈ શકે, વિશેષ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. એમ હોવાથી અહંકાર થકી એઓની ઉત્પત્તિ શ્રુતિ સૂત્ર થકી સિદ્ધ થતી નથી, તેમ અહંકારની ઉત્પત્તિ મહત્તત્ત્વથી સિદ્ધ થતી નથી. પ્રત્યગ્જ્ઞાનનું આત્મવિષયત્વ હોવાથી અહંકાર અને આત્માનું તેથી પૃથક્કરણ થઈ શકે નહિ. કદાપિ એમ પૃથકત્વ સિદ્ધ થતાં પણ કારણતાપર્યવસાન આત્માને વિશે જ શક્ય વચન છે, ને બુદ્ધિનો જન્ય જ્ઞાનમાં અથવા મનમાં અંતર્ભાવ છે, તેથી કોઈપણ પ્રકારે પ્રકૃતિ અને મહત્તત્ત્વની કારણતા શ્રુતિ સૂત્ર થકી સિદ્ધ થતી નથી. નિત્યત્વ અને નિરવયવત્વ પુરુષતત્ત્વને વિશે પણ તુલ્ય હોવાથી, પુરુષનું પરિણામ સંભવતું નથી. પ્રકૃતિનું જ પરિણામ થાય છે એમ કહીએ તો એમાં બીજ ખોળીએ તો સ્વભાવ જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ કારણથી સ્વભાવવાદમાં કહેલાં દૂષણ એમાં (પ્રકૃતિવાદમાં) આવે છે. પાતંજલ સૂત્રમાં સ્વતંત્ર–ફલ–સાધકત્વથી જે યોગ કહેલો છે તે યોગ અપ્રામાણિક છે; જે યોગ પુરાણાદિકમાં કહેલો છે તે પ્રામાણિક છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિલંબ કરનાર સિદ્ધિજનક યોગને પુરાણમાં તુચ્છતાથી પ્રતિપાદિત કરેલો છે. જ્ઞાનાત્માદિયોગ કાપાલિકમતમાં અને તંત્ર (વામમાં) સિદ્ધ છે. એ બધા યોગો અપ્રામાણિક છે. યોગ સબીજ અને નિર્બીજ એ પ્રકારનો છે, અને એ જ ' સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત' પદ વડે કહેવાય છે. એમાં સંશયવિપર્યયરાહિત્યપૂર્વક સારી રીતે જાણી શકાય તેનું નામ 'સંપ્રજ્ઞાતયોગ' કહેવાય છે. એમાં ભાવનીય વિષયોનું અનિત્યત્વ હોવાથી, એ સર્વને છોડીને, જેમાં ભગવાનના સ્થૂલરૂપનું ધ્યાન છે તે અનિષિદ્ધ યોગ છે. જેમાં ધ્યેય રૂપનું ભાન નથી તેનું નામ 'નિર્બીજયોગ' છે. એ જ્ઞાનનું અંગ હોવાથી પ્રામાણિક છે. આ પ્રમાણે ચતુર્લક્ષણી મીમાંસામાં સમન્વય અને અવિરોધનું જેટલું તાત્પર્ય છે તેટલાનો આ ગ્રંથથી સંગ્રહ કર્યો. ૯૪

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा।
एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९५ ॥

શ૦— વૈરાગ્ય જ્ઞાન યોગ તપ અને પ્રેમ આ પાંચ અંગ સહિત ભગવાનને ભજવાથી પુરુષ ફલ પામે છે, અથવા એ પાંચમાંના એક પણ દૃઢ અંગથી ભજે તોપણુ સિદ્ધિ પામે છે.

પ્ર૦—એ પ્રકારે પરમતના નિરાકરણુપૂર્વક પોતાના મતનું (બ્રહ્મવાદનું) સ્થાન કરીને નિરૂપણુ કરેલા વાદનો ભક્તિમાં ઉપયોગ કહે છે. અંગયુક્ત પુરુષે ભગવાનને ભજવા જોઈએ. એમાં પ્રથમ અંગ વૈરાગ્ય છે. જો વૈરાગ્ય ન હોય તો ભગવાનના આવેશના અભાવે ભજનની સિદ્ધિ થાય નહિ. બીજું અંગ જ્ઞાન છે. એનાથી સર્વ પદાર્થોનું તથા ભગવાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. એના અભાવથી નિશ્ચયના અભાવને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થાય નહિ. યોગ પણુ ભજનનું અંગ છે. યોગ વગર મનનું ચાંચલ્ય થવાથી ભજન થતું નથી. તેમજ પ્રેમ પણુ ભજનનું અંગ છે. એના વગર ભજન સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ થતું નથી. તેમ ભજનાનંદની અભિવ્યક્તિ પ્રેમ વગર થતી નથી. તેમજ તપ પણુ ભજનનું એક અંગ છે. તપના અભાવે દેહાદિકમાં રમણુ થકી ભજન સિદ્ધ થતું નથી. તપ વડે દેહ ઇંદ્રિયાદિકનો મળ નીકળી જાય છે. એ પાંચે અંગ એકસાથે હોવાં દુર્લભ છે, માટે ગૌણુપક્ષ કહેતામાં આવે છે. એક પણુ દૃઢ અંગથી સમર્થ શ્રીકૃષ્ણુને ભજે તો ભજનાર મોક્ષ પામે છે.

આ૦— સર્વનું (આ ગ્રંથનું) પ્રયોજન કહેતાં છતાં, સાધન અને ફલ આખ્યાયનો અર્થ હવે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવે છે. સાંખ્ય અને યોગમાં સત્પુરુષનો આદર એટલા કારણુથી થાય છે કે એ ભક્તિનાં અંગ છે. એ પાંચ અંગોમાં વૈરાગ્ય અને યોગ ફલમાં ઉપકારી છે, જ્ઞાન અને તપ ભક્તિના સ્વરૂપમાં ઉપકારક છે, પ્રેમ સ્વરૂપનો ઉત્કર્ષ જણુાવનાર છે. આ પ્રકારે પાંચ અંગનો ઉપયોગ સમજવો. એમાં ખટ્વાંગ આદિ રાજાઓનાં ઉદાહરણુ સમજી લેવાં. ૯૫

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदिताः।
मनसः शुद्धिसिद्धयर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ॥ ९६ ॥

શ૦—મનની શુદ્ધિને માટે જગતના લયના પ્રકાર જ્ઞાનમાં ઘણાં કહેલા છે અને એક સાંખ્યાનુસારે કહેલો છે.

પ્ર૦—એ રીતે ઉત્પત્તિપ્રકારની પરમતનું નિરાકરણુ કરી સ્વમતનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું. દ્રવ્ય કાલ અને ગુણુથી ત્રણુ પ્રકારે જ જગતનો પ્રલય થાય છે, તેથી પ્રલયના પ્રકારથી પણુ પરમતનું નિરાકરણુ કરવાને માટે કહે છે: જ્ઞાનમાર્ગમાં જગતના લયના પ્રકાર ઘણા કહેલા છે તે બધા પ્રકરણુના અભાવને લીધે મનની શુદ્ધિને માટે જાણુવા. પ્રલય મુખ્યત્વે કરીને ત્રણુ પ્રકારનો છે: કાળથી નિત્ય પ્રલય છે, સંકર્ષણુ મુખાગ્નિરૂપ દ્રવ્યથી નૈમિત્તિક પ્રલય થાય છે, અને ગુણુથી પ્રાકૃતિક પ્રલય થાય છે. એ ત્રણે પ્રકારાંતરને પામેલા, ભાવનાથી સાધિત, આત્યંતિક શબ્દવાચ્ય થાય છે, પરંતુ આત્યંતિક પ્રલય પૃથક્ નથી. અહંતા મમતાનો નાશ થવાથી જ વિષયોના નાશનો ઉપચાર થાય છે, તેથી આત્યંતિક પ્રલયની જુદી કલ્પના કરવામાં પ્રમાણુનો અભાવ છે. ભાવનાથી લયનું ફલ મનની શુદ્ધિ છે, તેમ સાંખ્યાનુસારે જે પ્રલય બતાવેલો છે તે પણુ પ્રાકૃનિક હોઈ મનની શુદ્ધિને માટે છે. જે લય મનની શુદ્ધિને માટે છે તેને આત્યંતિક લય કહેવામાં આવે છે.

આ૦—મતાંતરમાં જગતના પ્રલયનો ચાર પ્રકારે અંગીકાર કરાય છે. એમાં ચોથો આત્યંતિક પ્રલય છે. એ જ્ઞાનથી થાય છે. એમ હોવાથી જ્ઞાનથી જ્યારે લય થાય ત્યારે પ્રપંચનું જ્ઞાનનાશ્યત્વ થવાથી આવિદ્યકત્વ (માયિકત્વ) સિદ્ધ થાય, એવું એ મતવાળાનું માનવું શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે, તેથી એ અંશને દૂષિત કરવાને માટે કહે છે: જ્ઞાનમાં જે લયપ્રકાર કહેલા છે તે ભાવના માત્ર થકી મનને વિશે ભાવનીય

છે, અને બધા પરસ્પર આકાંક્ષારહિત હોવાથી મનની શુદ્ધિને માટે સમજવા. શ્રુતિમાં લય માત્ર કહેલો છે, પણ એ ત્રણ પ્રકારનો છે કે ચાર પ્રકારનો એ કહેલું નથી, તોપણ પુરાણમાં **कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः** "આ જગતનો કાલ દ્રવ્ય અને ગુણથી ત્રણ પ્રકારનો પ્રલય છે" એમાં કાળથી પ્રલય છે તે 'નિત્યપ્રલય' કહેવાય છે, એ વિશે દ્વાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે કે બ્રહ્માદિભૂતોનાં નિત્ય નિરંતર સૂક્ષ્મજ્ઞ પુરુષો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જુએ છે. આ પ્રલય કાળથી 'નિત્યપ્રલય' કહેવાય છે, તેમજ બ્રહ્માના દિવસને અંતે પ્રલય છે તે બ્રહ્માની રાત્રિ કહેવાય છે. એમાં ત્રણ લોકનો પ્રલય થાય છે. આને "નૈમિત્તિક-પ્રલય" કહે છે. એ વખતે ત્રણ લોક સંકર્ષણના મુખાગ્નિથી દહન પામે છે. આ પ્રલય દ્રવ્યથી છે. એમાં સંકર્ષણના મુખના અગ્નિની સાથે બીજાં દ્રવ્યનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું, એટલે યોગાદિ વડે દેહનો દાહ કલેદ શોષથી જે લય થાય, અથવા છેદાદિથી દેહનો જે લય થાય તેને પણ "નૈમિત્તિક" લય જ સમજવો. બ્રહ્માના બે પરાર્ધ જવાથી સાત પ્રકૃતિઓનો લય થાય તેને 'પ્રાકૃતિક લય' કહે છે. એ લયમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિની શક્તિઓ, કાલે ચલાયમાન કરેલી, પરવશ થયે લય પામે છે. આ લય ગુણથી છે અને એ પ્રાકૃતિક કહેવાય છે. આ લય પૂર્વ ૨૪ મી કારિકામાં કહેલો છે. કદાપિ એમાં શંકા કરવામાં આવે કે દ્વાદશ સ્કંધમાં ચાર પ્રકારનો લય (નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક, અને આત્યંતિક) કહેલો છે, તેથી ચોથા લયનો તમે કેમ અંગીકાર કરતા નથી ! એના ખુલાસામાં કહે છે કે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના લય જ ભાવનાથી આત્યંતિક કહેવાય છે, પરંતુ આત્યંતિક લય પૃથક્ નથી. આત્યંતિક લયમાં અહંતા અને મમતાનો જ નાશ થાય છે અને એમ થવાથી વિષયોના નાશનો ઉપચાર કહેવાય છે. એ વિશે દ્વાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે જ્યારે વિવેકરૂપી ખડ્ગથી માયામય અહંકારરૂપ આત્મબંધનનું છેદન કરીને આત્માના અનુભવથી સ્થિતિ કરે ત્યારે એને આત્યંતિક અંગપ્રલય કહે છે. એ વાક્યમાં આત્માધ્યાસરૂપ અહંકારના છેદનપૂર્વક સ્થિતિ કહેલી છે, અને એનું જ અંગ સંપ્લવત્વ છે, માટે એમાં માયામય અહંકાર-નો જ નાશ છે. ભાવનાથી મનઃશુદ્ધિરૂપ ફલ થાય છે, પણ દેહનો નાશ થતો નથી, તેથી પ્રપંચનું જ્ઞાનનાશ્યત્વ સંભવતું નથી. સાંખ્યાનુસાર મનની શુદ્ધિને માટે જે લય ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ૨૪મા અધ્યાયમાં કહેલો છે તેમાં પણ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમની નિવૃત્તિરૂપ ફલ કહેલું છે; તેથી મનની શુદ્ધિ એ જ લયનું પ્રયોજન છે, પણ શરીરનો લય નથી. જો એમ હોય તો તો જે વખતે લયની ભાવના કરે તે વખતે જ શરીરનો પાત થાય, માટે અહંતા મમતાનો જ લય છે એમ જાણવું, કેમકે ઉપક્રમમાં કહ્યું છે કે **यद्विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद्वैकल्पिकं भ्रमम्** "જે જાણીને પુરુષ તત્કાલ ભેદ થકી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમનો ત્યાગ કરે છે."એ જ પ્રમાણે ઉપસંહારમાં પણ એમ જ કહેલું છે, માટે સંઘાતના લયની ભાવનાથી મનઃશુદ્ધિ જ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે, પણ તેથી માયાવાદ સિદ્ધ થતો નથી. એ વાત ૨૪ મી કારિકામાં કહેવામાં આવી છે, અને અન્ય સ્થળોમાં પણ એનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે પ્રકારાંતરે પ્રાપ્ત પ્રાકૃતિકલયનું આત્યંતિકત્વ કહ્યું તેમજ નિત્ય અને નૈમિત્તિકનું પણ, લયની ભાવનાથી, આત્યંતિકત્વ સમજી લેવું. **नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवति च** "હે ઉદ્ધવ ! પ્રાણીમાત્ર નિત્ય નિરંતર ઉત્પન્ન થાય છે, અને નાશ પામે છે." આ વાક્યમાં નિત્યપ્રલયની ભાવના કહેલી છે. ૯૬

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ।
गोविन्दासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥ ९७ ॥

૨૧૦—એ જ પ્રકારે ઇંદ્રિયોનો દેવતાત્વભાવનાથી દેવભાવ પમાડવામાં લય થાય છે. ગોવિંદની સેવા અથવા પ્રાણની ઉપાસના થકી ઇંદ્રિયોનું દેવતાત્વ થાય છે, બીજા પ્રકારે થતું નથી.

પ્ર૦—હવે લયનો બીજો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. **वाचमग्नौ सवक्तव्याम्** । (ભાગ ૭-૧૨-૨૬) "વકતવ્યસહિત વાણીનો અગ્નિમાં લય કરવો." એ પ્રકારે ઇંદ્રિયોનું દેવતાત્વ કરવાથી લય થાય છે. એનો પ્રકાર એવો છે કે ગોવિંદની સેવા અથવા પ્રાણની ઉપાસના વડે ઇંદ્રિયોનું દેવતાત્વ થાય છે. આ લય રૂપાંતરને સંપાદન કરનાર કાર્યરૂપ છે, તેથી એ ઉત્પત્તિરૂપ જ છે, પણ લય નથી.

આ૦—ઉપર કહેલું વાકય શ્રીમદ્‌ભાગવતના સપ્તમ સ્કંધમાં ૧૨ મા અધ્યાયમાં કહેલા યતિધર્મમાં છે. ત્યાં વૈરાગ્યનું પ્રકરણ છે, પણ સૃષ્ટિનું પ્રકરણ નથી, તેથી આ લય ઉપરથી પણ જગતનું માયિકત્વ સંભવતું નથી. ત્યાં કદાપિ એમ શંકા કરવામાં આવે કે પૂર્વે આ પ્રકાર કહેવામાં આવેલો છે અને શ્રુતિમાં મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરવાનું કહેલું છે। એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે દેવતાત્વની ભાવનાથી ઇંદ્રિયોનું આધિદૈવિકત્વ થવાથી આ લય થતો નથી, પરંતુ સેવા વડે દેવભાવ થવાથી દેવના અંશમાં એઓનો લય થતાં દેહનો લય કહેલો છે. આ ઠેકાણે પણ સેવાભાવથી લયનો અભાવ છતાં પણ, ભાવનામાત્રથી લીનવત્ પ્રતિભાન છે તેથી, વિરોધ નથી. તેમજ ત્રણ લય થકી જુદો કોઈ લયનો પ્રકાર નથી, કેમકે કીડો જેમ ભ્રમરનું ધ્યાન કરતાં પૂર્વના રૂપનો ત્યાગ નહિ કરતાં ભ્રમર થઈ જાય છે (જુઓ શ્રીમદ્‌ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનો **कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्**) તેવી જ રીતે ભાવના કરવાથી રૂપાંતરની પ્રાપ્તિ થવાથી પૂર્વરૂપનો લય થાય છે. પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી આ લયનું પણ આત્યંતિકત્વ સમજવું. ૯૭

अद्वयात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहमोचकम् ।
वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥ ९८ ॥

શ૦—અદ્વયઆત્માના દૃઢ જ્ઞાનથી ઘરને છોડાવનારું વૈરાગ્ય થાય છે તેને માટે મનઆદિકમાં વાગાદિ ઇદ્રિયોના લયો છે.

પ્ર૦—**वाचं जुहाव मनसि** ઇત્યાદિ વાકયથી દેહાદિસંઘાતના લયની ભાવનાથી અદ્વયઆત્મજ્ઞાન દૃઢ થાય છે, અને એથી વૈરાગ્ય થાય છે. રાગાભાવનો સંન્યાસમાં ઉપયોગ છે, માટે એ સ્થળે કારણમાં લય કહ્યો નથી.

આ૦—આ પ્રકાર ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં યુધિષ્ઠિર રાજાના મહાપ્રસ્થાનમાં છે. ભાવનામાત્ર ભાવ્ય હોવાથી કારણમાં લય કહ્યો નથી. આ ઠેકાણે વાણી, મન, પ્રાણ, ઉત્સર્ગ સહિત અપાન, મૃત્યુ, પાંચ ભૂત, ત્રૈગુણ્ય અને સર્વ શબ્દથી સર્વનું ઐકય, પુરુષ, એ નવ આહુતિનો મનઆદિ અક્ષરાંત અગ્નિને વિશે કલ્પનાથી હોમનો અનુવાદ કરાય છે. એમાં **त्वं मनसोऽसि** એ શ્રુતિથી વાણીનું મનોધીનત્વ છે અને **प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः** એ શ્રુતિથી મનનું પ્રાણાધીનત્વ છે, પ્રાણનું અપાનાધીનત્વ 'સુબોધિની'માં સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી નિયમ્યનો નિયામકમાં લય કહેલો છે, માટે કારણમાં લય કહેલો નથી. ૯૮

भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ।
मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥ ९९ ॥

શ૦—તમામ લયો ભાવનામાત્રથી ભાવ્ય છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારે પ્રપંચનો લય નથી. વૈરાગ્યને માટે કોઈ ઠેકાણે જગત અથવા દેહનું મનોમાત્રત્વ કહેલું છે.

પ્ર૦—એ પ્રકારે ત્રણ લયનું વર્ણન કરી એઓનો પ્રકૃત ઉપયોગ કહે છે : સંસાર અને પ્રપંચનું જુદાપણું બતાવવામાં આવે છે. આ બધા લયો ભાવનામાત્રથી વૈરાગ્યને માટે કરવા યોગ્ય છે, પણ સર્વ પ્રકારે કાલાદિક વડે જે પ્રપંચનો લય થાય છે તે ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારે જ થાય છે. **देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा** । એ વાકયમાં દેહનું મનોમાત્રત્વકથન છે તે પણ વૈરાગ્યને માટે જ છે.

આ૦—એ રીતે લયપ્રકારથી પણ સંસાર અને પ્રપંચનો ભેદ સિદ્ધ કરી માયાવાદનું નિરાકરણ કર્યું. આપાત થકી મનોમાત્ર-વાદનાં પ્રત્યાયક વાક્યોનું તાત્પર્ય કહેવામાં આવે છે. કોઈ સ્થળે જગતનું અથવા દેહનું મનોમાત્રત્વ કહેવામાં આવે છે તે પણ વૈરાગ્યને માટે જ છે. ૯૯

भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः।
भजन्ति बोधयन्त्येवमविरुद्धं न बाध्यते।
नैकान्तिकं फलं तेषां विरुद्धाचरणात्क्वचित् ॥ १०० ॥

શ૦—મતાંતરમાં રહેલા પુરુષો ભક્તિમાર્ગાનુસારે ભજન કરે છે, અને એને અનુસારે જ પદાર્થોનો બોધ કરે છે. એ પ્રકારે અવિરુદ્ધ ભજન બાધિત થતું નથી, પણ એઓને સ્વમતાનુસારે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચરણ વડે સિદ્ધ ફલ (મોક્ષ) થતું નથી.

પ્ર૦—એ પ્રકારે મતાંતરનું નિરાકરણ કરીને એ મતાંતરોમાં ફલનો અભાવ છે એમ કહે છે. કોઈને એમ શંકા થાય કે ગમે તે માર્ગમાં સ્થિતિ કરીને ભગવદ્ભજન થાય તો ફલ થાય છે! એમ થવાથી બ્રહ્મવાદનો ભક્તિમાં ઉપયોગ થાય નહિ. આ હેતુને લીધે બ્રહ્મવાદવિરુદ્ધ માર્ગમાં વર્તનારાઓને ભગવદ્-ભજનમાં પણ ફલનો અભાવ કહે છે. માયાવાદાદિના મતમાં શ્રીકૃષ્ણાદિ વ્યવહાર સિદ્ધ હોવાથી એ બ્રહ્મ થવાને માટે યોગ્ય નથી, (કેમકે માયાવાદીઓ ઈશ્વરને પણ પરમાર્થ સત્ય માનતા નથી.) વળી એઓ ઈશ્વરને સદાનંદ ચિત્સ્વરૂપ કહે છે, પણ એઓના મતમાં એ પ્રકારે પદાર્થની સિદ્ધિના અભાવને લીધે એઓ ભક્તિમાર્ગાનુસારે જ એમ કહે છે એમ સમજવું. જ્યારે એઓ જીવ ઈશ્વર વગેરે પદાર્થો વિશે માર્ગાનુસાર બોલે ત્યારે એઓનો શાસ્ત્રજ્ઞાપિત સિદ્ધાંત જણાય છે, તોપણ એટલાથી મોક્ષ થતો નથી. કોઈ પુરુષને ભક્તિના અતિશય વડે નામમાત્રથી માયાવાદિત્વ હોય, પણ સ્વમતનો પક્ષપાત ન હોય, તો બિલ્વમંગલાદિકની પેઠે મોક્ષ થાય છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગવિરુદ્ધ આચરણ હોય એટલે ભગવાનને સ્વજ્ઞાન-કલ્પિત ધારતો હોય તો, ભક્તિ કરવા છતાં પણ મોક્ષ થતો નથી.

આ૦—એ પ્રકારે પ્રમેય અંશમાં મતાંતરનું નિરાકરણ કરીને સાધનઅંશમાં વૈરાગ્યાદિના અંગ વડે એક અંગનું દૃઢપણું કરવાનું કહ્યું છે અને બીજા અંગનું કાંઈક વૈકલ્ય હોય તોપણ ફલસિદ્ધિનો અંગીકાર કહેલો છે, તેથી માયાવાદીની રીત પ્રમાણે વિપરીત જ્ઞાનથી થયેલા જ્ઞાનાંગનું વૈકલ્ય થવાથી ફલ થાય! આવા પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે બ્રહ્મવાદ સિવાય અન્યથા જ્ઞાનથી માનેલા ઈશ્વરના ભજનથી ભજનનું ફલ થતું નથી, કેમકે એઓ શ્રીકૃષ્ણાદિ ઈશ્વરને એઓના મતમાં વ્યવહાર્ય માને છે, અર્થાત્ સ્વાજ્ઞાનકલ્પિત માને છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ભગવાનને સદાનંદ ચિત્સ્વરૂપ કહે છે, પણ એ કહેવું સ્વમતાનુસાર નથી, પણ ભક્તિમતાનુસાર છે, એટલાથી જ એઓને ઐકાંતિક ફલ (મોક્ષ) થતું નથી.

કદાપિ કોઈ એમ શંકા કરે કે બિલ્વમંગલની પૂર્વ અવસ્થામાં એનું વિરુદ્ધ આચરણ હતું તોપણ એની મોક્ષસિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે ઐકાંતિક ફલ કેમ ન થાય! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે માયાવાદ થકી બીજા વિરુદ્ધ આચરણનો ભગવાન હૃદયમાં રહી નાશ કરે છે. એ વિશે એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે **स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः। विकर्म यच्चोत्पतितं कथं चिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः ॥** "પોતાના ચરણારવિંદને ભજતો અને પ્રિય, અન્યથાભાવનો ત્યાગ કરનાર, એવા પુરુષના હૃદયમાં કોઈ વખત કાંઈ વિરુદ્ધ આચરણ થાય તો, હૃદયમાં રહેલા ભગવાન એનો (વિરુદ્ધ આચરણનો) નાશ કરે છે." આ વાક્યથી, પોતાના મતના પક્ષપાતરહિત બિલ્વમંગલના વિરુદ્ધ આચરણનો નાશ થયો અને મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થઈ, પણ વિપરીતજ્ઞાનથી થયેલા વૈકલ્યને લીધે એ પાપનો નાશ થવાનો તેમજ મોક્ષ થવાનો સંભવ નથી, એ વિશે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે **योऽन्यथा सन्तं,**

मात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥ " આત્મા (ભગવાન) જે સ્વરૂપમાં છે તેને બીજે સ્વરૂપે જાણે છે તે આત્માપહારી ચોરે શું પાપ નથી કર્યું ?" એ શ્રુતિથી ભગવાનને વિશે અન્યથા-ભાવનાથી મતાંતર-ગત પુરુષોને મોક્ષનો સંભવ નથી; માટે બ્રહ્મવાદાનુસારે જ સર્વ પદાર્થનું અને ભગવાનનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું. ૧૦૦

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ।
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥ १०१ ॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ।
उभयाभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥ १०२ ॥

શ૦--એ પ્રકારે ભગવાન થકી સર્વ છે અને એ ભગવાન આ સર્વરૂપ છે એ પ્રકારના જ્ઞાન-યોગ થકી, પ્રેમસહિત શ્રવણાદિ સાધનથી, શ્રીહરિને ભજે તે ઉત્તમ ભક્ત કહેવાય, પ્રેમના અભાવથી જ્ઞાનસહિત ભજન કરે તો મધ્યમ કહેવાય, અને જ્ઞાનરહિત પ્રેમથી ભજન કરે તો મધ્યમ અથવા હીન કહેવાય. જ્ઞાન અને પ્રેમ બંને ન હોય તો એ શ્રવણાદિક થકી પાપનો નાશ થાય છે અથવા ધર્મ થાય છે.

પ્ર૦--એ પ્રકારે પરમતનું નિરાકરણ કરીને બ્રહ્મવાદમાં જે પ્રકારથી ભજન થાય છે તે પ્રકારે સંગ્રહ કરીને કહે છે: સર્વ નામરૂપાત્મક ભગવાન થકી જ છે અને ભગવાન જ સર્વ નામ-રૂપાત્મક છે. આવાં બે પ્રકારનાં વૈદિક જ્ઞાન છે તેમાં પ્રથમ જ્ઞાન ગૌણ છે અને બીજું મુખ્ય છે. જ્ઞાનસહિત પ્રેમ વડે શ્રવણાદિ સાધનથી જો ભગવાનને ભજવામાં આવે તો એ ભક્તિમાર્ગમાં ઉત્તમ છે. શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનના અભાવમાં પણ પ્રેમથી ભજન કરે તો મધ્યમ છે, તેમજ પ્રેમના અભાવમાં જ્ઞાનથી ભજન કરે તો એ પણ મધ્યમ છે. ઉત્કટ પ્રેમ ન હોય તો એ હીન છે, પ્રેમ અને જ્ઞાન બંને ન હોય તો શ્રવણાદિ પાપ-નાશક છે અથવા એનાથી ધર્મ થાય છે, પણ એ ભક્તિમાર્ગ કહેવાતો નથી.

આ૦—જ્ઞાન અને પ્રેમવાળા પુરુષોને બાકીનાં અંગ (વૈરાગ્ય તપ અને યોગ) એની મેળે સિદ્ધ થાય છે, તેથી પાંચે અંગથી જે ભજન કરે તે ઉત્તમ ભક્ત કહેવાય. ગૌણપક્ષમાં જે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે તે કહેવાને માટે અંગની ખામીથી જે અધિકાર સિદ્ધ થાય છે તે કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનના અભાવે સંસ્કારવશ વડે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમનું ગૌણત્વ હોવાથી જ્ઞાનના અભાવે એવો ભક્ત મધ્યમ કહેવાય છે, અને પ્રેમના અભાવે પણ મધ્યમ કહેવાય છે. એમાં જો પ્રેમ ઉત્કટ હોય તો મધ્યમ કહેવાય અને ઉત્કટ ન હોય તો હીન કહેવાય, અને બંને ન હોય તો **यत्कीर्तनम् यच्छ्रवणम्** એ વાક્ય થકી પાપનાશકત્વ થાય છે, તેથી એ શ્રવણ જ્ઞાનમાર્ગીય નથી. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગસાધનને માટે જો શ્રવણ કરવામાં આવે તો ધર્મત્વ થાય છે, પણ પ્રેમ અને જ્ઞાન સિવાય ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ પ્રકારનો અધિકાર થતો નથી. ૧૦૨-૧૦૨

तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ।
योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥ १०३ ॥

શ૦—તપ અને વૈરાગ્યના યોગ વડે શ્રવણાદિથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે અને યોગ વડે શ્રવણાદિથી પ્રેમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણાદિમાં તપ વૈરાગ્ય વગેરે અંગ સિવાય શ્રવણાદિકનું પરમ પુરુષાર્થરૂપ જે ફલ કહ્યું છે તે સ્તુતિમાત્ર છે.

પ્ર૦—તપ અને વૈરાગ્યસહિત શ્રવણાદિક હોય અથવા એ બેમાંથી એકસહિત હોય તો જન્માન્તરમાં જ્ઞાન થશે એમ જાણવું. ગીતાજીમાં **बहूनां जन्मनाम्** એ વાક્યથી કહ્યું છે કે ઘણા જન્મને અંતે

જ્ઞાનવાન મને પામે છે, અર્થાત્ તપથી અથવા વૈરાગ્યથી ઘણે કાળે જ્ઞાન થાય, અને જ્ઞાનથી ઘણે કાળે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય.

યોગસહિત ભજન કરવામાં આવે તો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં તપ અને વૈરાગ્યસહિત કરેલા ભજનવાળો પુરુષ મધ્યમ અધિકારી છે અને યોગસહિત ભજન કરનાર ઉત્તમ અધિકારી છે. માર્ગના અંગને અભાવે કેવળ શ્રવણાદિકનું પરમ પુરુષાર્થ (ફલ) પુરાણોમાં કહેલું છે તે સ્તુતિરૂપ છે. કોઈ આપણે ઘેર આવે તેને આપણે કહીએ કે મને ધન્ય છે કે આપ પધાર્યા, એવી રીતે સ્તુતિવાક્યો સમજવાં. પ્રમેયબળથી અંગરહિત શ્રવણ કરનારને ફલ થવાનું હોય તો ભલે થાય.

આ૦—ઉપરના બે શ્લોકોમાં જ્ઞાન અને પ્રેમ એ બે અંગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ શ્લોકમાં તપ વૈરાગ્ય અને યોગનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે. તપ અને વૈરાગ્યથી જે ભજન છે તે મધ્યમ છે. યોગસહિત ભજનની બાબતમાં **तपस्विभ्योऽधिकः** એ સંદર્ભમાં યોગી ભક્તનું ઉત્તમત્વ કહેલું છે, તેથી યોગસહિત ભજનનું ફલ પ્રેમ કહેલું છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે **कलेर्दोषनिधेः** એ વાક્યથી કીર્તન સર્વબંધનિવર્તક કહેલું છે, અને બીજે ઠેકાણે પણ શ્રવણાદિકથી બંધની નિવૃત્તિ કહેલી છે! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે માર્ગના અંગને અભાવે શ્રવણાદિક વડે પરમપુરુષાર્થરૂપ જે ફલ કહેલું છે તે ભગવત્સ્તુતિ છે, પરંતુ શ્રવણ કરનારાને એવું ફલ થતું નથી. જેમ લોકમાં કહેવાય છે કે મારે ઘેર તમે આજ આવ્યા તેથી મને ધન્ય છે. એ પોતાને વિશે કહેલો ધન્યવાદ આવનારની સ્તુતિને માટે છે, પોતાને માટે નથી, તેમ જ પાંચે અંગ સિવાય શ્રવણ કરનારને જે ફલ કહેલું છે તે ભગવાનની સ્તુતિને માટે છે, પણ એનાથી શ્રવણ કરનારને ફલ નથી. નારદે શ્રવણ કરેલું તેનું વૃતાંત જણાવવાને માટે કહેલું છે કે અંગસહિત શ્રવણ કરે તો જ ફલ થાય છે. કદાપિ એમ શંકા થાય કે અજામિલને પ્રસિદ્ધ સિદ્ધિ થયેલી છે! એ શંકા દૂર કરવાને માટે કહે છે કે **फलमत उपपत्तेः** એ સૂત્ર થકી ભગવાન-ના સ્વરૂપથી ફલ થવું હોય તો થાય, પણ અંગસહિત શ્રવણ ન કર્યું હોય તો શ્રવણાદિકથી મોક્ષરૂપ ફલ ન થાય. ૧૦૩

अर्थोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ।
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रैर्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ १०४ ॥

શ૦—સમગ્ર વેદવાક્યથી, રામાયણથી, ભારત, પંચરાત્ર, બીજાં શાસ્ત્રોનાં વચનથી અને વ્યાસ-સૂત્રથી જે અર્થનો નિશ્ચય થયેલો છે તે જ અર્થનો હૃદયસહિત શ્રીહરિએ સદાસર્વદા (ગીતાજીમાં) નિર્ણય કરેલો છે. ૧૦૪

પ્ર૦—સર્વ પ્રમાણોની આ ગ્રંથમાં એકવાક્યતા છે. બ્રહ્મવાદ સિવાયનાં મતાંતરોમાં વાક્યાભાસો છે. સર્વકલ્પમાં રામાયણ પણ એ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે બહુ રામાયણ કહેલાં છે. ભારત અને પંચરાત્ર ચરિત્રપ્રતિપાદક હોવાથી રામાયણનાં અંગ છે. બીજાં પુરાણરૂપી શાસ્ત્રો અને વ્યાસસૂત્ર, આ બધાં શાસ્ત્રો પ્રેમસહિત જ્ઞાન કરવું જોઈએ એવો નિર્ણય કરે છે. એમ ન હોય તો ચૌદ વિદ્યાનું સરસ્વતીરૂપત્વ હોવાથી સહૃદયએકનિષ્ઠતા થાય નહિ. સરસ્વતીનો અભિપ્રાય એક જ ભગવાનને વિશે હોવો જોઈએ. કોઈ કદાચિત્ અન્યથા કહે તો એ શંકાના નિરાકરણને માટે કહે છે કે સરસ્વતીના પોષક ભગવાને સદાસર્વદા આ જ અર્થનો નિર્ણય કરેલો છે; અર્થાત્ પોષ્યનું હૃદય પોષક જાણે, બીજો જાણે નહિ. ૧૦૪

इति श्रीकृष्णव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षितविरचिते [तत्त्वदीपनिबन्धे]
शास्त्रार्थप्रकरणं नाम प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શ્રીવ્યાસજી અને શ્રીવિષ્ણુસ્વામીના મતમાં રહેલા શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતે રચેલા 'તત્ત્વદીપનિબંધ'માં પહેલું શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.